

Ons Heem 50 Jaar

"Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken"

DRIEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT - JG. 50 - Nr. 2 * ZOMERMAAND 1996

Afgiftekantoor: Gooik

KB-Kasbon Plus

Met Kasbon Plus kiest u zelf *uw favoriete combinatie.*

Omdat smaken verschillen, heeft de KB nu een kasbon die u zelf samenstelt. KB-Kasbon Plus: veilig, eenvoudig en met een gegarandeerd rendement. Met unieke "plus"-punten zoals het flexibel inteken-

bedrag, de onmiddellijke levering, de soepele looptijd en rente-uitkeringen waarvan u het tempo aan- geeft. Ga voor uw favoriete combinatie langs bij uw KB-adviseur.

KREDIETBANK

T H U I S B I J D E B A N K V A N H I E R

ONS CONTACT GEEFT ENERGIE.

Op elk moment van de dag leveren
wij u de energie waarop u rekent.

ELECTRABEL

ELEKTRICITEIT - AARDGAS - KABELDISTRIBUTIE

Ons Heem
50
Jaar

Bij de omslagtekening

50 jaar "Ons Heem": dit verdient een lauwerkrans met 50 bladeren, eresaluut aan evenveel jaren van onbaatzuchtige werking en publicatie, met de bedenking: hoeveel uren arbeid steekt hier wel achter?

Bladerend in oude jaargangen, greep ik naar een viertal hoofdingen van "Ons Heem", zoals die, soms jaren achter elkaar, het beeld vormden van de kافت van ons tijdschrift. Ze omkaderen, in open schrift, de verdiende lauwerkrans.

Joris Olyslaegers,
Kontich.

ONS HEEM

Driemaandelijks heemkundig tijdschrift voor Vlaanderen

Redactie: Vossenpad 9, 3670 Gruitrode

Jaargang 50, nr. 2

Zomermaand/juni 1996

INHOUD

Thema: "Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken"

J. GERITS, Volksbedevaarten, een boeiend studieterrein. Ter inleiding	58
J. GERITS, Volksbedevaarten, nauw verbonden met het volksleven	59-65
A.M. KOLDEWEIJ, Opgespelde vroomheid. Middeleeuwse pelgrimstekens in het algemeen en het insigne van het Heilig Kruis te Damme in het bijzonder	66-73
J.L. MEULEMEESTER, Bedevaartvaantjes. Van Vlaamse devotionalia tot Europese toeristische souvenirs	74-88
J. GERITS, Bedevaartliederen ter ere van St.-Gerlach van Houthem	89-100
Sprokkelingen rond bedevaarten en pelgrimsgebruiken	101-131

Aan de realisatie van dit themanummer, gewijd aan "Volksbedevaarten en Pelgrimsgebruiken", verleenden hun gewaardeerde medewerking: lic. Jan Gerits, Vossenpad 9, 3670 Gruitrode - dr. Paul Huys, Drongenstationstraat 90, 9031 Drongen - lic. Jean Luc Meulemeester, Lege Weg 153, 8200 Sint-Adries - Pieter Kerckhof, Vlietestraat 77, 8531 Bavikhove - dr. A.M. Koldewey, Kornewal 3, 4116 BJ Buren (Ned.) - Albert Martens, Spinmolenplein 263, 9000 Gent - E.P. Jean-Pierre Tytgat, Kapucijnenstraat 5, 7850 Edingen - Gaston Van Bulck, Kauwendaal 19, 2800 Mechelen - dr. Henri Vannoppen, Leuvensesteenweg 839, 3071 Erps-Kwerps. Hoofd- en eindredactie: lic. Jan Gerits.

VOLKSBEDEVAARTEN, EEN BOEIEND STUDIETERREIN

TER INLEIDING

Volksbedevaarten zijn een bijzonder boeiend gegeven voor historisch, religieus en volkskundig onderzoek. Ze behoren immers tot de oudste godsdienstige handelingen van de mens. Bovendien vertonen zij een merkwaardige verstrengeling van godsdienstige opvattingen en buiten-religieuze elementen. Om die redenen zijn de volksbedevaarten al geruime tijd een dankbaar onderwerp voor brede en veelzijdige studies. Ook de heemkundige kringen hebben dat begrepen. Volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken komen geregeld in hun periodieke uitgaven aan bod. In het tijdschrift *Ons Heem* werd eveneens al heel wat aandacht besteed aan diverse aspecten van het bedevaartwezen en zijn nauwe band met het volksleven door de eeuwen heen.

Aansluitend bij de actuele groeiende belangstelling voor het bedevaartonderzoek, plande de redactie van *Ons Heem* een thematische aflevering over bedevaarten en pelgrimsgebruiken. Verschillende auteurs verleenden graag hun medewerking aan dat project, waarvoor wij bijzonder erkentelijk zijn.

Na de eerste bijdrage over de aard van de volksbedevaarten van de hand van lic. Jan Gerits kan de lezer kennis maken met een artikel over pelgrimstekens. Het werd verzorgd door dr. A.M. Koldewij (Nijmegen), uitmuntend kenner van de laat-middeleeuwse cultuurgeschiedenis. Samen met H.J.E. van Beuningen, beheerder van een uitgebreide verza-

meling laatmiddeleeuwse insignes en tevens initiatiefnemer van de Stichting "Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes", is hij de auteur van twee belangrijke naslagwerken op dat vlak (1). Lic. Jean Luc Meulemeester (St.-Andries), die geregeld aan dit tijdschrift medewerkt, belicht op zijn beurt de bedevaartvaantjes en hun evolutie van Vlaamse devotionalia tot Europese toeristische souvenirs. De bedevaartliederen nam lic. Jan Gerits voor zijn rekening. Hij koos de pelgrimsgezangen ter ere van St.-Gerlach van Houthem, de 12de-eeuwse kluzenaar van het Geuldal, als voorbeeld. Aldus komen enkele typische elementen, die eeuwenlang met de volksbedevaarten verbonden waren, nl. de pelgrimstekens, de bedevaartvaantjes en de bedevaartliederen uitvoerig aan bod.

Deze thematische aflevering van *Ons Heem*, gewijd aan volksbedevaarten en pelgrimsgebruiken, wordt afgerond met een goed gestoffeerde reeks "sprokkelingen", waarin, naast enkele bijdragen over plaatselijke gebruiken, voornamelijk de strafbedevaarten ter sprake komen.

Het hier gepresenteerde themanummer van *Ons Heem* moge een stimulans zijn om het bedevaartonderzoek als veelzijdige discipline op het lokale en regionale vlak meer en beter te bestuderen.

Gruitrode.

J. Gerits,
hoofdredacteur.

(1) H.J.E. van BEUNINGEN en A.M. KOLDEWEIJ, *Heilig en profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*. (Rotterdam Papers, VIII), [Cothen], 1993, 342 blz., ill.; *Heilig en profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief*, red. A.M. Koldewij en A. Willemsen, Amsterdam, 1995, 104 blz., ill.

(2) Een goede oriëntering en ideeën over bedevaartonderzoek zijn de vinden bij P. POST, *Onderweg. Tussentijdse notities met betrekking tot bedevaartonderzoek*, in: *Christelijke bedevaarten*, red. M. van Uden en P. Post, Nijmegen, 1988, blz. 1-37.

VOLKSBEDEVAARTEN, NAUW VERBONDEN MET HET VOLKSLEVEN

Bedevaarten zijn daden van godsdienstigheid, meestal met een speciaal doel gesteld, bijv. uit dankbaarheid, boetvaardigheid, verlangen om iets te krijgen (1). De Nederlandse karmeliet dr. Titus Brandsma (1881-1942) heeft het begrip "bedevaart" filologisch verklaard en toegelicht. Volgens zijn zienswijze is een bedevaart een groepsgewijs "trekken" (Duits: *wallen*, vandaar *Wallfahrt*) naar een heiligdom, zodat daar heel wat "vreemden" (Latijn: *peregrini*, vandaar *peregrinatio*; Frans: *pèlerin*, waarvan *pèlerinage*) aanwezig zijn, die er komen "bidden" en "vragen" (Nederlands: *bede*, vandaar *bedevaart*) (2). Dergelijke bedevaarten gebeuren in allerlei vormen: stil of zingend of luid samen biddend onder het dragen van banieren, vaandels, emblemen, relieken en beelden, of ook dansend en springend, zoals in de springprocessie van Echternach. Aan de bedevaart ligt de gedachte ten grondslag dat God aan bepaalde plaatsen bijzondere zegeningen verbonden heeft en dat men daar moet heengaan om er aan deelachtig te worden.

Reeds in de Oudheid, lang vóór de komst van het christendom, was de bedevaart bekend in de Joodse en de meeste andere godsdiensten. Er bestonden talrijke heilige plaatsen, die aan een godheid waren toegewijd of in nauwe verbinding stonden met de eredienst, zoals een berg, een bron, een boom, een tempel, de afbeelding van een godheid enz. Die godgewijde plaatsen trokken geregeld een massa gelovigen aan, die er hulp zochten voor hun kwalen en een oplossing voor hun problemen. Het christendom heeft die aloude gebruiken in ere gehouden en ze een christelijke

inhoud gegeven. Een typisch voorbeeld daarvan is de kerstening van heilige bronnen en hun gebruik als dooppotten door de vroegste geloofsverkondigers, zoals St.-Willibrordus. Dergelijke bronnen hebben trouwens eeuwenlang een rol gespeeld in de volksdevotie, vooral in de bedevaartplaatsen (3).

Pelgrimsoorden, die al vroegtijdig populair waren, waren de plaatsen waar Jezus geleefd en geleden had of die geheiligd waren door het bloed van martelaren. Ook de graven van heiligen en de plaatsen waar particuliere verschijningen gebeurden trokken de gelovigen aan. Reeds in de Oudheid hadden bedevaarten plaats naar Palestina en, sinds de 6de eeuw, naar de graven van de heilige apostelen Petrus en Paulus in Rome. Zeer oud zijn ook de bedevaarten naar de graven van heilige belijders, zoals St.-Cyprianus in Carthago, St.-Felix in Nola, St.-Martinus in Tours, St.-Willibrord in Echternach, St.-Bonifatius in Fulda en Dokkum, St.-Servatius in Maastricht. Ook de Romeinse catacomben, die herinneren aan het verdoken leven van de primitieve kerkgemeenschap, werden druk bezocht (4).

Sommige bedevaartgangers uit de Oudheid beschreven hun pelgrimstocht. Een belangrijke getuige uit het begin van de 5de eeuw is Egeria, een Spaanse moniale, die een reisverhaal van haar tocht door het Heilig Land, vermoedelijk in 415-418, naliet (5). Naast haar reisbeschrijving geeft ze een uitvoerige beschrijving van de liturgische diensten in Jeruzalem. Ook Joannes Cassianus († ca. 435) monnik uit Marseille, bezocht het Heilig Land en reisde het hele Oosten

(1) Zie het interessant artikel *Pèlerinages*, in: *Dictionnaire de Spiritualité*, XII, 1, Parijs, 1984, col. 888-940. Men raadplege ook: *Christelijke bedevaarten*, red. M. van Uden en P. Post, Nijmegen 1988 (met verdere bibliografie).

(2) *De katholieke encyclopaedie*, IV, Amsterdam, 1933, col. 213.

(3) Over dooppotten en doopheiligen kan men raadplegen: E. VALGAERTS en L. MACHIELS, *De Keltische erfenis. Riten en symbolen in het volksgeloof*, Gent, 1992, blz. 134 e.v. Voor de dooppotten van St.-Willibrordus leze men: A. ERENS, *Sint Willibrord, Apostel der Nederlanden*, Tongerlo, 1939, blz. 108-110.

(4) Vgl. Art. *Pèlerinages*, in: *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*, XIV, 1, Parijs, 1939, col. 40-176; B. KOETTING, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrt und Pilgerwesen in Antike und alter Kirche*, Münster, 1950.

(5) E. FRANCESCHINI en R. WEBER, *Itinerarium Egeriae. (Corpus Christianorum, 175)*, Turnhout, 1958. Een Franse vertaling werd gemaakt door H. PETRE, *Ethérie. Journal de voyage. (Sources Chrétiennes, 21)*, Parijs, [1948]. Er verscheen eveneens een Duitse vertaling: K. VRETSKA, *Die Pilgerreise der Aetheria. (Peregrinatio Aetheriae)*, Klosterneuburg, 1958.

af (6).

In de loop der tijden breidde het aantal bedevaartoornden zich geregeld uit, vooral als op die plaatsen wonderbare genezingen of andere opmerkelijke gebedsverhoringen aan de vereerde heilige werden toegeschreven. Het verspreiden van relieken, het bekomen van aflaten en de ondernemingsgeest van de geestelijkheid, die niet ongevoelig was voor de opbrengst van de offergelden, hebben ontegensprekelijk daarin een grote rol gespeeld. In de middeleeuwen kwam zowel in het kerkelijk als in het wereldlijk strafrecht de bedevaart voor als boetpleging voor de meeste uiteenlopende misdrijven. Na de Reformatie, die zich tegen het bedevaartwezen kante, deed de Contrareformatie niet alleen het pelgrimeren weer toenemen, maar ook heel wat nieuwe, vooral mariale bedevaartplaatsen ontstaan.

Naast een godsdienstige dimensie had het bedevaartwezen eertijds dus ook een juridisch aspect. Bovendien hadden de bedevaarten vaak een sociale en culturele invloed. Omdat ook heel wat volkse elementen een rol speelden, groeiden de bedevaarten tevens uit tot evenementen met een volkse inslag en kregen ze een volkskundige betekenis (7).

1. Godsdienstig karakter

De bedevaarten hebben ontegensprekelijk veel bijgedragen om aan bepaalde geloofspunten meer bekendheid te geven en ze diep in de harten van de gelovigen te laten doordringen. Voor de vrome pelgrims waren of zijn het gelegenheden om zich geestelijk te hernieuwen door biecht en eucharistie, die gewoonlijk met de bedevaart verbonden zijn. Ook groeiden de bedevaarten vaak uit tot indrukwekkende manifestaties van geloofsleven of boetvaardigheid. Bedevaarten uit dankbaarheid waren nooit erg in trek. Voor een bekomen gunst ging men immers gewoonlijk niet verder dan de eigen parochiekerk of een nabijgelegen kapel om daar een kaars te offeren of een ex-voto te laten plaatsen voor of naast het beeld van de vereer-

de heilige. De kerkelijke overheid gaf geregeld richtlijnen om het geestelijk karakter van de bedevaarten niet in gevaar te laten komen. Zo legde de Congregatie van het Concilie nog op 11 maart 1936 enkele normen vast met het oog op de bedevaarten. Daarin werd voorgehouden dat de bedevaarten steeds een godsdienstig karakter moesten dragen en dat alleen de kerkelijke overheid het recht had bedevaarten te organiseren. Bovendien werd bepaald dat de leiding van alle bedevaarten moest bestaan uit mannen van onbesproken gedrag en dat de geestelijke leider een priester behoorde te zijn. Tenslotte moest alle winstbejag vermeden worden. De geestelijkheid mocht zich niet inlaten met de zuiver technische aangelegenheden van de bedevaarten (8).

Het religieuze aspect van het bedevaartwezen houdt nauw verband met heiligenverering, relieken, wonderen en aflaten.

De grond van de HEILIGENVERERING is gelegen in de buitengewone begenadiging, die God aan de christelijke gelovigen verleend heeft en die in hun voorbeeldige deugdzaamheid reeds op aarde openbaar is geworden. De oorsprong van de heiligenverering vindt men terug in de vroegchristelijke kerkgemeenschap. De gelovigen, die toen door de christenvervolgers omwille van hun geloofstrouw werden gefolterd en gedood, noemt men "martelaren" (*martyres*) of "(bloed)-getuigen". Door de tijdgenoten, die hun marteldood hadden gezien of er weet van hadden, werden ze spontaan als "heiligen" (*beati* of *sancti*) beschouwd (9). Later ging de verering der gelovigen ook naar begenadigde mannen en vrouwen, aan wie men na hun dood wonderen toeschreef. Het plaatsen van de relieken in een bijzonder schrijn was doorgaans het eerste officiële teken van een verering. Dat gebeurde meestal niet zonder toelating van de bisschop. Daarna volgden andere vormen van verering: de liturgische feestdag enz. Vanaf ca. 1200 houdt de paus zich uitsluitend het recht voor tot toelating van heiligenverering over de hele wereld, terwijl de plaatselijke verering voorlopig nog onder

(6) Vgl. M. CAPPUYNS, art. *Cassien*, in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, XI, Parijs, col. 1319-1348.

(7) Vgl. G. SCHREIBER, *Wallfahrt und Volkstum in Geschichte und Leben*, Düsseldorf, 1934; A. ROBEYNS, *Les pèlerinages et l'âme populaire*, in: *Les questions liturgiques*, XX, 1935, blz. 303-309; J. VAN HAVER, *Volksbedevaarten als cultuurverschijnsel*, in: *Bedevaartvoantjes uit de provincies Antwerpen en Limburg*, Antwerpen, 1983, blz. 7-12; P.J. MARGRY, *Bedevaarten*, in: *Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant*, Eindhoven, 1982, blz. 9 e.v.

(8) *Encyclopaedie van het katholicisme*, I, Antwerpen, 1955, col. 231.

(9) H. DELEHAYE, *Les origines du culte des martyres*, 2de opl., Brussel, 1933.

de bevoegdheid van de bisschoppen bleef. Paus Urbanus VIII († 1644) ont- nam hun ook dat recht in de constitu- tie *Coelestis Hierusalem* (1634). De heiligverklaring en de publieke verering zijn sedertdien definitief en exclusief aan de H. Stoel gereserveerd (10). Vanaf die tijd is er ook een duidelijk onderscheid tussen de heilig- en de zaligverklaringen. Hoewel de vere- ring van de heiligen niet tot het wezen van de christelijke godsdienst behoort, heeft de Kerk die eerbewij- zen steeds bevorderd. Zij vormen een belangrijk motief in het bedevaartwe- zen.

Een ander, niet te onderschatten ele- ment vormen de RELIEKEN. Eigenlijk zijn zij een visueel en tast- baar aspect van de heiligenverering. Onder relieken verstaat men voor- werpen, die tot een heilige behoord hebben, zoals overblijfselen van zijn gebeente, van kleding die hij of zij gedragen heeft, van voorwerpen die hij of zij gebruikt heeft. Ook voorwer- pen, die men met het graf of met het gebeente van de heilige in aanraking bracht, worden als relieken beschouwd en als zodanig vereerd. Relieken zijn dus wel degelijk een tastbare herinnering aan de gevierde heilige. Het fysisch contact met zijn beeld of met zijn reliek is steeds van grote betekenis geweest voor de gelo- vige pelgrim. Hij wilde die zien en zo mogelijk ook aanraken. In de voorge- vel van bedevaartkerken en -kapellen is trouwens naast de hoofdingang, die 's avonds en 's nachts gesloten wordt, vaak een getraliede vensterop- ening aangebracht, die dat fysisch contact moet mogelijk maken. De reliekenverering en de wens relieken te bezitten werden sterk gestimu- leerd, wanneer bij het graf van de hei- lige wonderen gebeurden. Een reliek van een dergelijke wonderdoener werd dan ook hoog gewaardeerd. De bezitter kon immers rekenen op een grote toeloop van gelovigen, zieken en hulpbehoevenden. En dat zorgde voor de nodige inkomsten. Op die wijze kwamen trouwens heel wat bedevaartplaatsen tot stand. Mede daardoor ontstond dan ook een groei- ende behoefte aan relieken, die steeds in kleinere stukken werden opge- splitst. Een andere mogelijkheid om

aan relieken te geraken was diefstal of eenvoudigweg : vervalsing. Het is duidelijk dat in de loop der eeuwen veel vergissingen begaan zijn bij het bewaren van relieken en dat bedrog werd gepleegd, zodat lang niet alle thans bewaarde relieken als echt kun- nen beschouwd worden. Hun vere- ring is dan ook relatief, d.w.z. zij richt zich tot de heilige zelf en niet tot het stoffelijk overschot als zodanig. Sedert het vierde concilie van Lateranen (1215) heeft de kerkelijke overheid geprobeerd de reliekenvere- ring aan strenge regels te binden. Meestal tevergeefs. De officiële kerke- lijke reliekenverering werd op 3-4 december 1563, tijdens de 25ste zit- ting van het concilie van Trente dui- delijk omschreven (11). In 1961 gaf de Ritencongregatie nog richtlijnen voor grotere soberheid en kritischer zin in de reliekenverering. Toch wordt in onze streken bij de heiligenverering nog druk gebruik gemaakt van relie- ken, die doorgaans in een schrijn zijn gevat. In de meeste bedevaartplaat- sen wordt de reliek onmiddellijk na de mis op feestdagen en bij drukke begankenissen ter verering aan de gelovigen aangeboden. Men kust het schrijn om van kwalen en ongelukken gespaard te blijven of om genezing te bekomen. Voor het gelovige volk is dat een fysisch contact met de vereer- de heilige, waarvan men veel heil verwacht. Uiteraard is daarmee ook een stukje bijgeloof verbonden.

Van grote betekenis voor de groei en de bloei van een pelgrimoord zijn de WONDEREN, die er aan de vere- eerde heilige worden toegeschreven (12). Een wonder is een verbazing- wekkend verschijnsel in de fysische orde, dat plaatsgrijpt in een religieuze context, waarbij de mens zich uit- drukkelijk of impliciet met een vraag tot God richt om van Hem een hulp, een teken of bevestiging te ontvan- gen. Op die wijze wordt het wonder door de gelovige mens beleefd en erkend als een persoonlijk antwoord van God. Het wonder gebeurt door tussenkomst van de vereerde heilige, die op grond van het wonder uiter- aard aan belangstelling wint. De geestelijkheid van de bedevaartplaat- sen heeft dat steeds goed begrepen en er handig op ingespeeld.

(10) L. BENDER, *De heilig- en zaligverklaringen*, Utrecht-Brussel, 1948.

(11) W.-K. JAGGI, *Wie das Volk Reliquien verehrte*, in: *Reliquien. Verehrung und verklärung*, uitg. A. Legner, Keulen, 1989, blz. 149-153.

(12) G. MENSCHING, *Das Wunder im Völkerglauben*, Amsterdam-Leipzig 1942; L. MONDEN, *Het wonder. Theologie en apologetiek van het christelijk mirakel*, Utrecht-Antwerpen, 1958.

(13) Als voorbeeld leze men : J. GERITS, *Mirakelboeken van O.-L.-Vrouw van Kortebos in de 17de eeuw*, in: *Ons Heem*, XXXIX, 1985, blz. 91-94.

(14) Over votiefschilderijen verschenen enkele goede publicaties: M. DAEM, *Votiefschilderijen en mirakelboek van kapelletje Schreiboorn te Gent*, Gent, 1975; J. GERITS, *Inventaris van de mirakelschilderijen te Kortebos*, in: *De Tijdspiegel*, XXVIII, 1973, nr. 1, blz. 21-27; J. DAUWE, *Votiefschilderijen in de O.-L.-Vrouwkerk te Lebbeke, 1705-1908*, in: *Oostolaamse Zanten*, LII, 1977, blz. 85-128; M. DAEM, *Votiefschilderijen en mirakelboek St.-Annaverering te Bottelare*, in: *Oostolaamse Zanten*, LVII, 1982, blz. 61-168.

(15) Vgl. B. POSCHMANN, *Der Ablass im Lichte der Buszgeschichte*, Bonn, 1948. Historische studies over de aflatenpraktijk : N. PAULUS, *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*, 2 dln., Paderborn, 1922-1923; ID., *Geschichte des Ablasses am Ausgange des Mittelalters*, Paderborn, 1923; E. GOELLER, *Der Ausbruch der Reformation und die spatmittelalterliche Ablasspraxis*, Freiburg i. Br., 1917.

(16) J. DE JONG, *Handboek der kerkgeschiedenis*, II, heruitg. R. Post, Utrecht-Antwerpen, 1947, blz. 171.

(17) Vgl. E. VAN CAUWENBERGH, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Leuven, 1922; J.B. GESSLER, *Losse aantekeningen over de boetebedevaarten uit Loonsche en andere bescheiden*, in: *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, LXXVII, 1941, blz. 1-70; R. PEETERS, *Kempense zoengedingen en strafbedevaarten tot aan de vooravond van de Beeldenstorm*, in: *Taxandria*, XXXIII, 1956, blz. 26-105. Zie ook: A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982. Het standaardwerk over dit onderwerp is inmiddels: J. van HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, Assen-Amsterdam, 1978

Devotieboekjes werden uitgegeven, met het levensverhaal van de gevierde heilige en de lijst van de wonderbare genezingen en andere gebedsverhoringen, die in het pelgrimsoord plaatsvonden. Hoe uitgebreider de verhalen over de wonderbare gebeurtenissen, des te belangrijker werd de faam van de heilige. Ook het feit dat de mensen, die het wonder ontevonden, met naam en plaats van afkomst werden vermeld, verhoogde nog het vertrouwen van de gelovigen (13). Uit erkentelijkheid voor de bekomen gunsten schonken de betrokkenen allerhande ex-voto's in metaal of in was, met de afbeelding van het genezen lichaamsdeel. Ook kostbare voorwerpen, zoals juwelen, werden in dank aan de bedevaartkerk of -kapel afgestaan. Niet zelden liet men votiefschilderijen in het heiligdom aanbrengen (14).

Ook de AFLATEN hadden een niet te onderschatten betekenis voor de faam en de uitstraling van een bedevaartoord. Aflaten zijn kwijtscheldingen tegenover God van tijdelijke straffen voor bedreven zonden, wanneer de schuld in de biecht reeds gegeven is. Ze worden dus door het kerkelijk gezag buiten de biecht verleend (15). In de middeleeuwen begon de Kerk toe te staan dat zware boetedoeningen, die toen nog met het sacrament van de biecht verbonden waren, in bepaalde gevallen zouden vervangen worden door eenvoudige gebeden, door aalmoezen, door bedevaarten of gemakkelijk te verrichten goede werken. Paus Urbanus II († 1099) schonk in 1095 aan de kruisvaarders en kwijtschelding van alle straffen, die de Kerk voor hun zonden zou kunnen opleggen : de kruis-tochtaflaat (16).

Tot de 14de eeuw waren de aflaten niet talrijk, gewoonlijk niet groot en de voorwaarden niet gemakkelijk. Later werd dat alles geleidelijk anders. Volle aflaten werden echter steeds door de paus bepaald. Zo kan men een onderscheid maken : de volle aflaten, die alleen de paus kan geven of toestaan in zijn naam te schenken, en de gedeeltelijke aflaten. De tijdsbepalingen in de gedeeltelijke aflaten duiden slechts een proportie aan (een aflaat van 300 dagen is

belangrijker dan een van 40 dagen). Feitelijk zijn zij een herinnering aan de dagen of jaren van boetedoening, die de Kerk vroeger oplegde. Het verdienen van een aflaat is aan een bepaalde prestatie verbonden, zoals biecht, communie, kerkbezoek, opzeggen van gebeden enz. Aflaten kunnen ook verbonden worden aan het gebruik van sommige voorwerpen. Meestal moeten daarbij bepaalde gebeden verricht worden, bijv. het bidden van de rozenkrans, het overwegen van het lijden van Christus bij houten kruisen of afbeeldingen van de kruisweg. Ook zonder gebeden kan dat, bijv. door het dragen van het scapulier. Gewoonlijk moeten die voorwerpen een speciale wijding ontvangen om de aflaten te kunnen verdienen. Heel wat bedevaartgebruiken, zoals te voet gaan, driemaal rond het heiligdom trekken, op de knieën een trap bestijgen enz., werden steeds ervaren als doeltreffende boetedoeningen, soms verrijkt met aflaten.

2. Boetebedevaarten

In de middeleeuwen kwam zowel in het kerkelijk als in het burgerlijk strafrecht de bedevaart voor als straf voor de meest uiteenlopende misdrijven. Een dergelijke bedevaart was een opgelegde bedevaart (17). Zij werd in de vroege middeleeuwen, gedeeltelijk naar het schijnt onder invloed van de boeteboeken (*libri poenitentiales*), in de kerkelijke rechtbanken ingevoerd. Dergelijke boeteboeken waren lijsten van penitenties, die voor verschillende zonden het best konden worden opgelegd (18). In de 13de en 14de eeuw verspreidde het rechtsgebruik zich, onder invloed van de inquisitierechtbanken van Toulouse, over heel Frankrijk. Van daar uit geraakte die rechtspraktijk bekend in de Nederlanden. De bedevaart als straf was feitelijk een tijdelijke verbanning : men schreef de misdadiger voor gedurende die tijd een welbepaald pelgrimsoord te bezoeken. In de rechtspraak van de schepenbanken in dorpen en steden, in een aantal gewesten van de Nederlanden, komen de bedevaarten

als boetedoening voor in zoenacten en verordeningen in de latere middeleeuwen, tussen ca. 1300 en ca. 1550. Plaatselijk hebben de kerkelijke en de civiele rechtspraktijk elkaar wel eens beïnvloed. De lengte van de opgelegde reis naar een bedevaartplaats werd vastgesteld in verhouding met het gepleegde delict en de zwaarte van de opgelegde straf. Kleine overtredingen werden op kleine afstand, zware misdrijven op grote afstand beboet.

Een algemene regel was het echter niet, want voor verschillende delicten kon dezelfde boetebedevaart worden opgelegd.

Korte bedevaarten werden doorgaans volbracht in de streek. Middelmattige boetetochten leidden al een heel stuk verder, o.a. Aardenburg, Aken, Keulen, Parijs enz. Verre tochten bereikten o.a. Jeruzalem, Rome, Compostela, Vendôme, Rocamadour, Cyprus, Milaan, Rhodos en Wilsnack. In Doornik, een stad met Frans recht, werden voor de eerste maal veroordelingen tot strafbedevaarten door de civiele rechter uitgesproken.

De straf- of boetebedevaart bestond in het voornamelijk te voet afleggen van een welbepaalde bedevaart. De bedevaartganger was voorzien van een vrijgeleidebrief, een soort internationaal paspoort. Bovendien was hij herkenbaar aan zijn met ijzer beslagen pelgrimsstaf, een vilthoed met brede randen en een uit ruwe wol vervaardigd overkleed. Naar zijn reiskleed en zijn kaproen alleen was de bedevaartganger nauwelijks te onderscheiden van de schaapherder. De vilten pelgrimshoed werd gedragen over of op de kaproen. In de middeleeuwse literatuur was de uitdrukking *nemen palster ende scerpe* typisch voor het pelgrimeren. De *palster* was een stok of staf, waaraan de kalebasfles was vastgemaakt. De *scerpe* was een lederen of linnen tas, die aan een draagband of -riem over de borst werd gedragen (19).

De pelgrimstocht - uit straf en boete zowel als uit devotie - begon in de kerk. Daar ontving de pelgrim de reiszegen. Vanaf de 11de eeuw vindt men in de liturgische boeken een zegen van pelgrims (*benedictio peregrinorum*), reiszak en staf. De plechtigheid omvatte, behalve de zegen, de typisch middeleeuwse overreiking van de voorwerpen aan de bedevaartganger. Als symbolen van zijn status van pelgrim werden hem de staf en tas, palster ende scerpe, overhandigd (20).

Het religieuze element en het boetekarakter van de bedevaarten nam niet weg dat ze reeds vanaf de 14de eeuw afkoopbaar werden. Met het oog op de afkoopbaarheid beschikten de meeste steden over tarieflijsten, die doorgaans in de stadskeuren werden opgenomen. De mogelijkheid tot afkoop betekende echter niet dat bedevaarten altijd afkoopbaar waren. Vanaf de 16de eeuw was het doorgaans de regel (21).

3. Verbondenheid met het volksleven

Bedeavaarten werden in groep ondernomen of individueel. Wanneer ze groepsgewijze gebeurden, gaven de geestelijkheid of de broederschappen veelal vorm en leiding aan de devoties, maar het gelovige volk was

(18) Vgl. H.J. SCHMITZ, *Bussbücher und Bussdisziplin*, 2 dln., Mainz, 1883-1898; ID., *Bussbücher und kanonische Bussverfahren*, Düsseldorf, 1898; B. BRAT, *Les livres pénitentiaux et la pénitence tarifée*, Parijs, 1910; J. Mc NEIL en H. GRAMER, *Medieval Handbooks of Penance*, New-York, 1938.

(19) A. VIAENE, *Palster ende scerpe nemen*, in: *Biekorf*, LXXII, 1971, blz. 39-46 (overgenomen in: A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, blz. 1-8).

(20) Vgl. A. FRANZ, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, II, Freiburg i. Br., 1909, blz. 271-289.

(21) Een overzicht van de tarieflijsten in de Nederlanden kan men vinden bij: J. van HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, Assen-Amsterdam, 1978, blz. 615-640.

Pelgrim met "palster ende scherpe" verlaat de stad. Houtsnede uit: William Wey, *Informacion for Pylgrymes* (Londen, 1498).

er zeer nauw bij betrokken. Inderdaad, het volk heeft in het bedevaartwezen steeds het belangrijkste aandeel gehad en heeft er doorgaans kleur en sfeer aan gegeven (22).

Het doel van de bedevaart was meestal, zoals hoger werd aange-toond, het ontvangen van een bepaalde zegen, het bekomen van een speciale gunst, zoals genezing van mensen en dieren, welslagen van een onderneming, voorspoedige oogst, het krijgen van kinderen, soms ook wel het bekomen van een levenspartner. De man of vrouw uit het volk trok dus op bedevaart met zeer concrete verwachtingen.

De vereerde heilige, wiens naam aan de bedevaartplaats verbonden is, kan daar gewoond of wonderen verricht hebben. Zijn beeld is er opgesteld en zijn reliek wordt er vereerd. Soms bevindt zich op die plaats zijn graf. Hoewel die elementen van grote betekenis kunnen zijn voor de bedevaartgangers, waren of zijn ze niet steeds van doorslaggevende aard. De keuze van de bedevaartplaats hield doorgaans rechtstreeks verband met het probleem, dat men aan de heilige wilde voorleggen. De man of vrouw uit het volk handelde in dat opzicht doelgericht.

Voor ziekten onder het vee trok men naar de plaats, waar een specifieke veepatroun werd vereerd: St.-Cornelius en St.-Gerlach voor het hoornvee, St.-Antonius voor de zwijnen, St.-Leonardus en St.-Quirinus voor de paarden. Met het oog op het bestrijden van de razernij onder de honden, vereerde men St.-Hubertus. Ook voor lichamelijke kwalen onder de mensen had men een dergelijke keuzemogelijkheid. Voor kinderziekten, zoals stuipen en kinkhoest, kon men terecht bij St.-Valentijn en St.-Willibrord, voor keelkwalen bij St.-Blasius, voor tandpijn bij St.-Apollonia, voor het "bedwateren" van kinderen bij St.-Cornelius en voor het schreeuwen van kinderen bij St.-Jan Evangelist, in de volksmond ook "Janneke de Schreeuwer" genoemd. Tegen ringworm of "katrienrad" aanriep men St.-Catharina. Wie met zweeren geplaagd werd, richtte zich tot St.-Job. Voor het konings- of "mar-koenzeer" kon men terecht bij St.-

Markoen en voor rachitis of "oude-man" nam men zijn toevlucht tot St.-Amandus (23)

Onder de bedevaartplaatsen, die de gelovigen tegen alle kwalen en voor alle gunsten bezoeken, nemen die van O.-L.-Vrouw een heel bijzondere plaats in. In het buitenland zijn dat Kevelaer (D.) en Lourdes (Fr.) en in het binnenland Scherpenheuvel, Halle, Kortenberg, Aalst, Duffel, Aarschot en Mechelen (Hanswijk), naast de jongere bedevaartoorde Banneux en Beauraing.

Ter ere van O.-L.-Vrouw van Lourdes bouwde men tientallen Lourdesgrotten, o.a. in Oostakker en Edegem, die op hun beurt tot bekende bedevaartplaatsen uitgroeiden. Na de Tweede Wereldoorlog kwamen enkele nieuwe bedevaartplaatsen in de belangstelling, zoals O.-L.-Vrouw van Fatima (Portugal), Theresia van Lisieux (Fr.), Issoudun (Fr.) enz. In Vlaanderen waren het vooral de bedevaarten naar Broeder Isidoor (Kortrijk) en Pater Valentinus Paquay (Hasselt), die veel bijval genoten.

Tot de populaire heiligen behoort ongetwijfeld de H. Rita, die wordt aangeroepen voor lastige en hopeloze gevallen, o.a. kinderloosheid, huwelijksproblemen enz.

Het toerisme en de moderne reismogelijkheden hebben uiteraard het bezoek aan verafgelegen bedevaartplaatsen, zoals Jeruzalem, Rome, Fatima, Lourdes, Lisieux, La Salette en Issoudun sterk bevorderd, waarbij men de vraag kan stellen of het cultureel toerisme niet de voorrang heeft. Hoewel de religieuze overwegingen duidelijk aan belang hebben ingeboet, blijft het volkse element een belangrijke rol spelen. Het bedevaartwezen was steeds verweven met een spel van geven en nemen.

De meeste bedevaartplaatsen beschikten al vroegtijdig over pelgrimstekens, die naar vorm en inhoud typisch waren voor het pelgrimsoord van herkomst. De bedevaartgangers versierden er hun hoed en hun reiskleed mee. Ook andere souvenirs waren er verkrijgbaar. In Scherpenheuvel en Kortenberg, twee bedevaartplaatsen die in de sfeer van de Contrareformatie een snelle opgang beleefden, werden

(22) Vgl. J. van HERWAARDEN, *Pelgrimstochten*, Bussum, 1974, passim. Een voorbeeld voor Noord-Brabant (Ned.): P.J. MARGRY, *Bedevaartplaatsen in Noord-Brabant*, Eindhoven, 1982.

(23) In dat verband leze men: J. GEUSSENS, *Volksbeewegen voor ziekten van mens en dier*. (Katholieke Vlaamse Hogeschool-uitbreiding, nr. 392), Antwerpen, 1947; J. SANNEN, *Volksbedevaarten tegen Kwaal van Mensch en Vee in Oost-Vlaanderen*, in: *De Brabantse Folklore*, XXII, 1950, blz. 299-414, J. VAN HAVER, *Volksbedevaarten tegen Ziekten van Mens en Dier in West-Brabant*, in: *De Brabantse Folklore*, XXI, 1949, blz. 5-143. Men raadplege ook: G. CELIS, *Volkskundige kalender voor het Vlaamsche land*, Gent, 1923; A. VER ELST, *Folkloristische tijdspiegel voor België*, Brussel, z.d.; J. CAUBERGHE, *Vroomheid en volksgeloof in Vlaanderen*. *Folkloristisch calendarium*, Hasselt, 1967.

Mariabeeldjes aangeboden, die uit de eiken, waaraan de wonderdadige beelden waren aangetroffen, werden gesneden (24).

Ook devotiebeeldjes in zilver of koper, rozenkransen, medailles enz. konden de bedevaartgangers zich ter plaatse aanschaffen. En dan waren er nog de bedevaartvaantjes met de afbeelding van de vereerde heilige, zijn heiligdom en een bont verhaal van optrekkende pelgrims. Ook prenten, blaadjes, met gebeden en litanie, devotieboekjes, met een beknopte levensbeschrijving van de gevierde heilige, een opsomming van de wonderbare genezingen, welke er plaats vonden, gebeden en bedevaartliederen werden vanaf de late middeleeuwen ter beschikking gesteld van de belangstellende pelgrims.

Meestal waren dergelijke voorwerpen in de bedevaartkerk of -kapel zelf te verkrijgen. Zij vormden een bron van inkomsten voor het pelgrims-oord. Heel wat souvenirs kon men ook bekomen bij de neringdoeners, die in de volkstoeloop brood zagen en zich dus in de buurt van het heiligdom kwamen vestigen. Zij openden er drank- en eetgelegenheden, winkels met souvenirs en kamers voor overnachting. De inkomsten van de bedevaartplaats werden bovendien verhoogd met offergelden, ex-voto's en schenkingen in natura.

De gelovige pelgrims brachten water mee uit de bron, die aan de vereerde heilige werd toegewijd, of zand, dat men in de buurt van de kerk vond. Thuis gaf men de zieke dat water te drinken. De zieke lichaamsdelen werden ermee gewassen. Het meegebrachte zand mengde men met het veevoeder of met het zaaigraan. Soms werd het in de stallen gestrooid. Ook de gewijde voorwerpen, zoals medailles, lintjes, vaantjes enz., waarmee de bedevaartgangers het beeld van de heilige aanraakte. De *devotionalia* werden in aanraking gebracht met de zieke lichaamsdelen van het hulpbehoevende familielid, zodat de zegen werd overgebracht. De bedevaartvaantjes, die de pelgrims meebrachten van hun tocht, werden in huis of stal opgehangen tot vrijwaring van mensen en vee tegen ziekten en onheil.

Dank zij die volkse praktijken voelde de pelgrim zich nauw betrokken bij het bedevaartgebeuren. Als bedevaartganger kon hijzelf een rol spelen en had hij een eigen inbreng. Het bezoek aan de bedevaartplaats waarborgde hem een veelzijdig contact met de vereerde heilige, wiens zegen hij mee kon nemen voor de achtergebleven huisgenoten en familieleden, voor zijn bedrijf, het vee en de huisdieren.

4. Besluit

Het bedevaartwezen is steeds nauw verbonden geweest met het volksleven. Het individueel of in groep optrekken naar de heilige, van wie men hulp, bijstand, raad en genezing verwachtte, is nog altijd diep geworteld in het volksgeloof, waarop de Kerk gewoon heeft voortgebouwd. Zulks verklaart dat het dalend kerkbezoek nagenoeg geen invloed heeft op de bedevaarten, hoewel daarin ook toeristische motieven een rol gingen spelen. Voetbedevaarten, zoals een tocht naar Scherpenheuvel, vinden bijval bij jong en oud. Voor de jongeren zijn ze vaak een wandeltocht, met de uitdaging er te geraken, maar vaak ook een boetetocht, waar gebed en bezinning een plaats krijgen. De ouderen ervaren hun bedevaart doorgaans als een uiting van geloof.

Het pelgrimeren en het bezoek aan het heiligdom van de gevierde heilige hebben de gelovige mens steeds sterk aangesproken. Hij genoot er meer vrijheid om iets uit te drukken, meer ruimte ook om zijn geloof te tonen. Hij kon er anoniem aanwezig zijn, zich lichamelijk uiten en zijn zintuigen bij het gebeuren betrekken. De pelgrimstocht werd niet belangeloos ondernomen: men deed een inspanning en men gaf iets om iets te krijgen. Alleen diepgelovige bedevaartgangers hadden diepere motieven bij hun pelgrimage.

De bedevaart is een belangrijk aspect van het volksleven en zelfs van de volkscultuur.

Gruitrode.

J. Gerits.

Prentje met litanie ter ere van O.-L.-Vrouw van Scherpenheuvel (1879).

(24) Vgl. J.F. PALLEMAERTS, *Onze-Lieve-Vrouw van Scherpenheuvel*, II, Antwerpen, 1946; J. GERITS, *Mariabeeldjes uit de eik van Kortenbos*, in: *Limburg*, LII, 1973, blz. 274-277.

OPGESPELDE VROOMHEID.

Middeleeuwse pelgrimstekens in het algemeen en het insigne van het Heilig Kruis te Damme in het bijzonder.

(afb. 1)

Jacobus de Meerdere als een middeleeuwse pelgrim met vijf pelgrimstekens op zijn hoed. Gebrandschilderd glas, afkomstig uit de kerk te Jegerstorf (Bern), 1515. Bern, Historisches Museum (foto auteur).

De middeleeuwse bedevaartganger was er, evenals zijn vroeg-christelijke voorgangers en zijn latere katholieke opvolgers, fel op om uit bezochte pelgrimsoorden devotionalia mee te nemen: niet alleen als 'souvenirs', als aandenken aan een verre of minder verre reis en bezochte bezienswaardigheden, maar vooral als gewijde, amulet-achtige objecten verwijzend naar vereerde heiligdommen. Ook de devotionalia, zo geloofde men stellig, bezaten de wonderkracht van de betreffende cultus en konden fungeren als intermediair tussen de aardse stervelingen en het 'heilige'. De laatmiddeleeuwse pelgrimstekens of -insignes vormen onder deze devotionalia een belangrijke groep: op te spelden sieraden, met afbeeldingen van of verwijzingen naar de vereerde heilige(n) of het cultusobject. De vrome reiziger tooide zich met deze insignes op zijn verdere tocht en aldus stond hij, zichtbaar gemaakt door het verworven kleinood, onder directe bescherming van het 'heilige' waarnaar werd verwezen. (afb. 1) Zelfs degenen die door de wereldlijke of kerkelijke overheden veroordeeld waren tot een strafbedevaart en dus onvrijwillig op pelgrimage gingen, zullen zich hebben laten verleiden tot aankoop en het dragen van de pelgrimstekens.

Maar ook na afloop van de zeker niet ongevaarlijke reis bleven de bedevaartinsignes werkzaam en vertrouwde men op het heilzame van de

heilige of het miraculeuze dat was afgebeeld: opgehangen in huis, werkplaats of stal; gedragen op hoed, mantel of tas; zelfs afgegoten op kerkklokken en aldus door de klanken

van de klok verspreid.

Kenmerkend voor de laatmiddeleeuwse pelgrimstekens is dat deze in de bedevaartplaatsen per definitie op zo groot mogelijke schaal werden

(afb. 2)

Bladzijde met 23 ingenaaide zilveren pelgrimstekens in een Brugs getijdenboek van ca. 1450-1475. Dit handschrift kwam in 1993 tevoorschijn uit particulier bezit en werd verworven door de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage. De pelgrimstekens werden omstreeks 1500 bijeengebracht door de toenmalige eigenaar van het handschrift en daarin bewaard. 's-Gravenhage, Koninklijke Bibliotheek (foto auteur).

(1) Kurt KÖSTER, *Kollektionen metallener Wallfahrts-Devotionalien und kleiner Andachtsbilder, eingenäht in spätmittelalterliche Gebetbuch-Handschriften*, in: B. Haller (ed.), *Erlesenes aus der Welt des Buches*, Wiesbaden 1979, blz. 77-130; Kurt KÖSTER, *Gemalte Kollektionen von Pilgerzeichen und religiösen Medaillen in flämischen Gebet- und Stundenbüchern des 15. und frühen 16. Jahrhunderts. Neue Funde in Handschriften der Gent-Brügger Schule*, in: *Liber Amicorum Herman Liebaers*, Brussel, 1984, blz. 485-535.

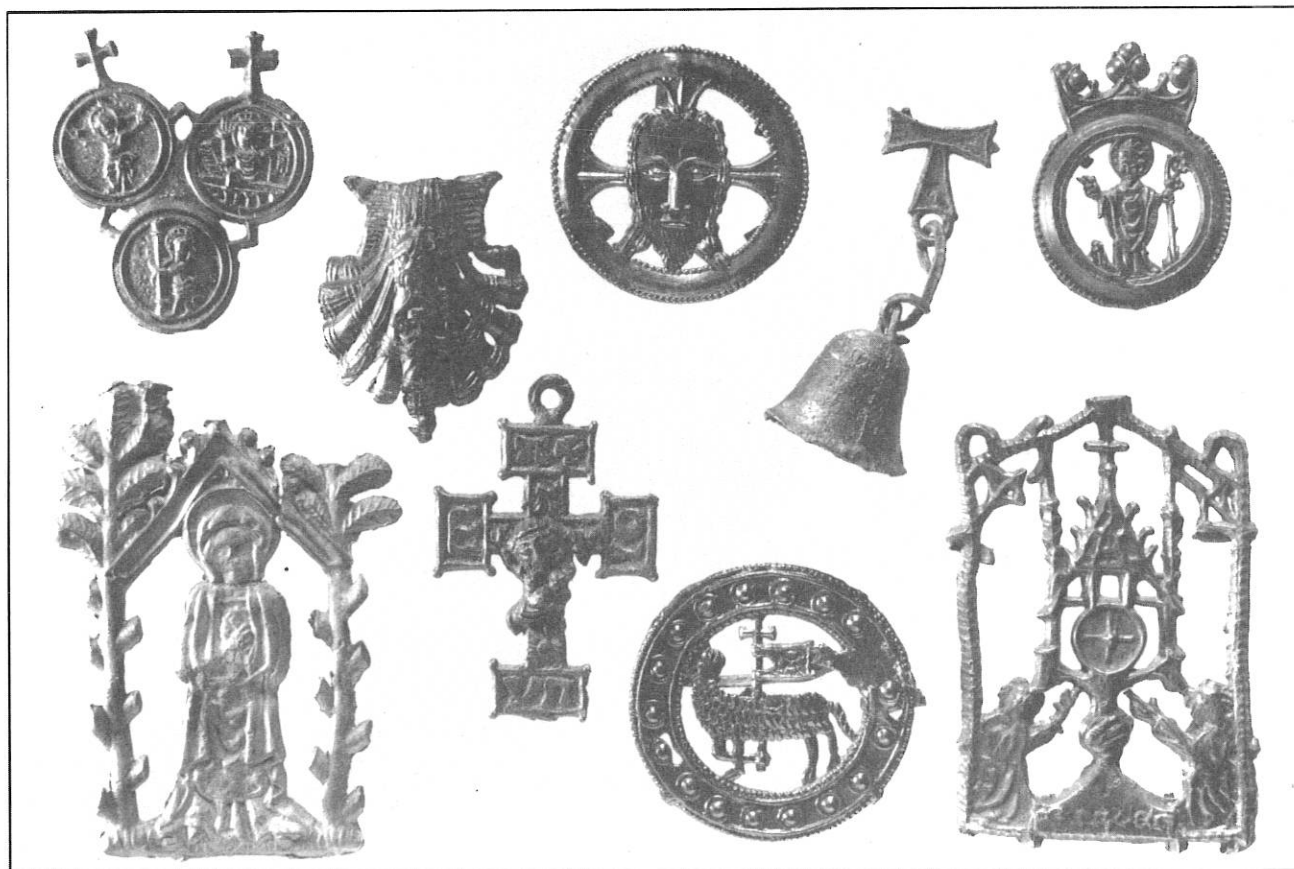
A.M. KOLDEWEIJ, *Pelgrims-insignes in het getijdenboek 'D'Oiselet'*, in: *Heilig en profaan*, 1993, blz. 46-48; Jos KOLDEWEIJ, *Een vrome verzameling van een welgestelde reiziger: een Vlaams getijdenboek met 23 ingenaaide zilveren pelgrimstekens*, in: P. Bange (ed.), *Geloof, moraal en intellect in de middeleeuwen*, (*Middeleeuwse Studies*, 10), Nijmegen, 1995, blz. 25-37.

verkocht. De insignes moesten voor ieder bereikbaar zijn, en dat niet alleen om commerciële maar vooral om ideële redenen. Daarom werd dit materiaal zowel in kostbare als in zo goedkoop mogelijke varianten te koop aangeboden. Van de kostbare insignes, uitgevoerd in goud, zilver of verguld zilver, is nauwelijks iets overgebleven. Sporadisch worden edelmetalen exemplaren teruggevonden in archeologische context of - zoals enkele jaren geleden nog zeer spectaculair - in middeleeuwse gebedenboeken. (1) (afb. 2)

Het merendeel van de pelgrimstekens werd gegoten van een makkelijk te verwerken en goedkope legering van tin en lood. Deze insignes komen voor sinds de twaalfde eeuw. In de late vijftiende en de eerste helft van de zestiende eeuw waren ook dunne, vormgestempelde insignes van geelkoper populair. Deze konden eveneens tegen een lage prijs en in grote aantallen worden vervaardigd.

Onder invloed van reformatie en contrareformatie veranderde in de loop van de zestiende eeuw het bedevaartspatroon en het karakter van de devotionalia. De veelheid aan heiligen werd ingeperkt en de Mariadevotie nam sterk toe. De pelgrimstekens werden verdrongen door medailles en met name in de Zuidelijke Nederlanden ook door bedevaartvaantjes.

Het materiaal waaruit de laatmiddeleeuwse, en-masse vervaardigde pelgrimstekens zijn gemaakt, is zeer kwetsbaar en slecht bestendig tegen de tand des tijds. Er zijn dan ook weinig van dergelijke insignes onder normale omstandigheden bewaard gebleven. Maar een specifieke bodemgesteldheid kan er toe leiden dat deze speldjes en andere laatmiddeleeuwse metalen objecten buitengewoon goed geconserveerd worden teruggevonden: opgeborgen in luchtdichte, ononderbroken vochtige afvallagen, zijn ze als het ware voor

(afb. 3)

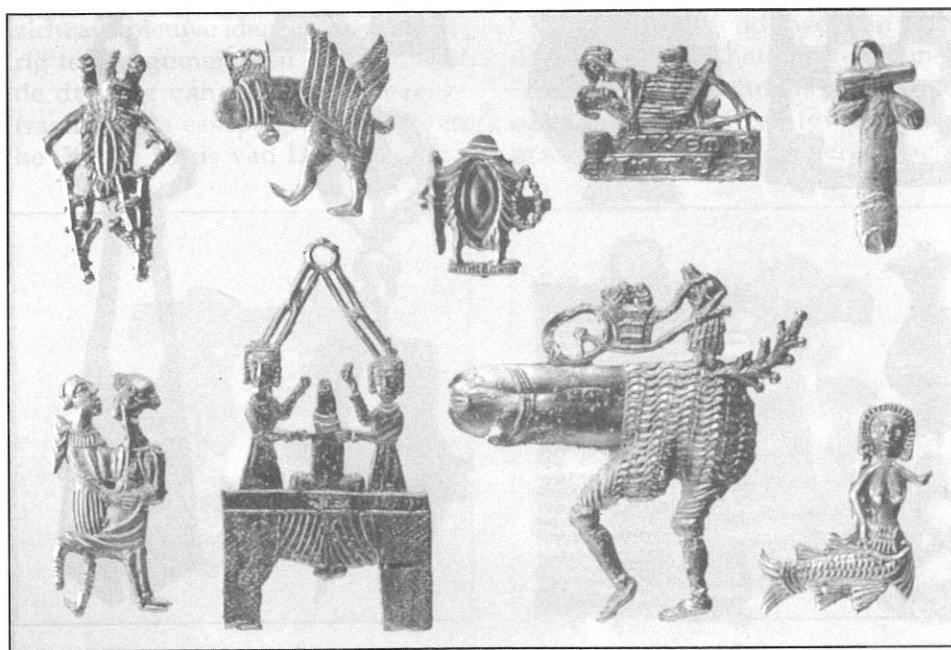
Negen religieuze insignes, Nederlandse bodemvondsten, lood-tin, ca. 1350-1525. Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen (foto Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel).

de eeuwigheid veilig gesteld. Wanneer dergelijke lagen worden opgegraven of anderszins worden opengebrouwen, komen zo nu en dan in bijna ongelooflijk hoge aantallen pelgrimstekens en soortgelijke speldjes tevoorschijn. Maar eenmaal uit de conserverende bodem ontrukkt, is het metaal weer zeer corrosie-gevoelig. Oudere vondsten en eerder bijeengebrachte verzamelingen zijn in de meer recente tijd dan ook vaak sterk in materiële zin achteruit gegaan. Als voorbeeld van oudere collecties zijn te noemen de grote verzameling Forgeais die in de vorige eeuw in Parijs werd bijeengebracht uit vondsten aan de oevers van de Seine (nu Musée de Cluny, Parijs), (2) de insignes in de verzameling Verster (nu Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam) (3) of de ca. tweehonderd pelgrimstekens en aanverwante voorwerpen die Frans Claes bijeenbracht voor zijn museum de Gulden Spoor te Antwerpen en die merendeels waren gevonden tijdens de kaaiwerken aldaar in 1885 (nu deels in Museum Het Vleeshuis, Antwerpen). 4 Het westen van Noord- en Zuid-Nederland is de laatste decennia een bijzonder rijk gebied gebleken voor dit materiaal. (afb. 3) Constant vocht-

ge vette klei- en afvallagen zijn in dit deel van de Lage Landen eerder regel dan uitzondering en dat levert voor dit historisch erfgoed optimale conserveringsomstandigheden. Toepassing van de metaaldetector, zoals dat de laatste decennia gebeurt, voor al dan niet officiële opgravingspraktijken maakt deze grauwe en met het oog nauwelijks van de bodemstructuur te onderscheiden kleine objecten goed vindbaar. De hausse aan insigne-vondsten van de afgelopen twintig jaar is dan ook direct gekoppeld aan de opkomst van de metaaldetector.

Meer recent of langer geleden zijn ook elders in West-Europa insignes tevoorschijn gekomen, met name uit slib- en afvallagen aan rivieroevers. Bij Rouen werden er ook vele in en langs de Seine gevonden, bij Lyon kwamen er talloze uit de Saône, bij Bremen uit de Weser; voorts leverden bijvoorbeeld de Sambre bij Namen, de Dijle bij Mechelen, de Theems te Londen en de Avon bij Salisbury vele insigne-vondsten op.

Bij deze vondstcomplexen worden we telkens geconfronteerd met enerzijds de pelgrimstekens en overige religieuze insignes, anderzijds met allerlei wereldlijke speldjes. (afb. 4 en

(afb. 4)

Negen erotische insignes, Nederlandse bodemvondsten, lood-tin, ca. 1350-1425. Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen (foto Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel).

(2) Arthur FORGEAIS, *Notice sur des plombs historiés trouvés dans la Seine*, 1-5, Parijs, 1858-1866.

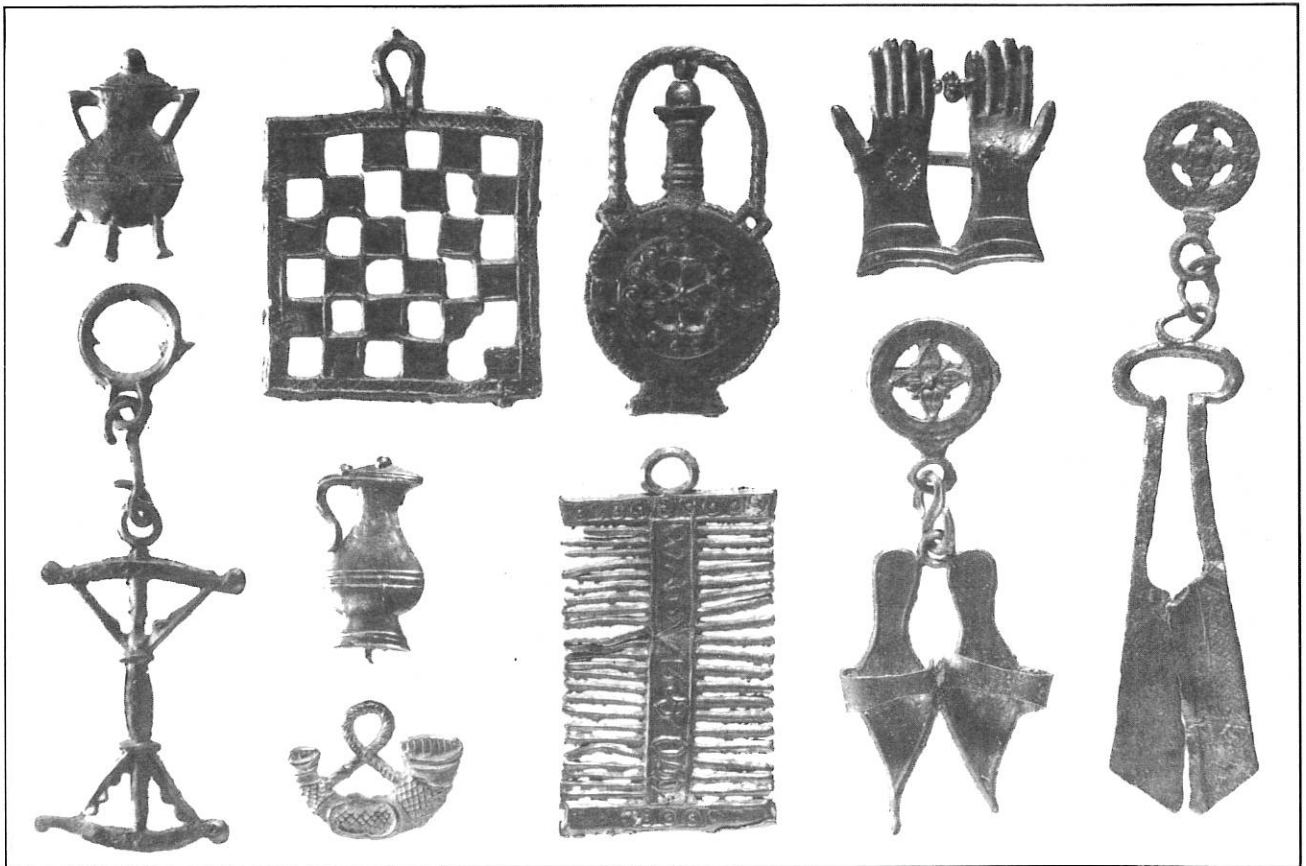
(3) H. VREEKEN, *Kunstnijverheid. Middeleeuwen en Renaissance. Decorative Art. Middle Ages and Renaissance. Museum Boijmans-van Beuningen Rotterdam*, Rotterdam, 1994, blz. 122-135.

5) Van deze laatste categorie vormen de talloze erotisch getinte voorstellingen een voor onze ogen verrassende groep; in de veertiende en vijftiende eeuw moet men anders tegen het gebruik van deze afbeeldingen hebben aangekeken. Ook voor de profane speldjes geldt in principe dat er behalve een sierende en wellicht speelse functie, eveneens een beslist magische waarde aan werd toegekend. Dit maakt deze groep direct vergelijkbaar met de religieuze draagtekens die evenzeer een dergelijke rol in geloof en vooral volks- en bijgeloof hadden.

De devotionalia en pelgrimstekens zijn vaak nauwkeurig te duiden naar voorstelling en herkomst. Met de vereiste terughoudendheid en voorzichtigheid is op grond van deze vondsten dus een indruk te geven van bepaalde vroomheidsaspecten in de late middeleeuwen, op basis van de datering van dit materiaal is dat de periode van de dertiende tot halver-

wege de zestiende eeuw. De actieradius van pelgrimstochten, vrijwillige en opgelegde bedevaarten, en van devoties blijkt uit de verspeidingsgebieden; populariteit van bepaalde heiligen en vereerde objecten wordt op een of andere wijze gereflecteerd in de hoeveelheden insignes die worden teruggevonden.

In de winter van 1993-1994 werd in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam een tentoonstelling gewijd aan een grote particuliere verzameling insignes uit Nederlandse bodem: de collectie H.J.E. van Beuningen, die zo'n drieduizend exemplaren omvat die nagenoeg alle in de laatste twintig jaar werden gevonden. (afb. 3, 4, 5) De titel van de expositie, *Heilig en Profaan*, was gelijkkluidend aan die van een publikatie van ruim duizend insignes uit deze verzameling (*Rotterdam Papers*, deel 8). Interessant nu is dat in totaal bijna tachtig binnen- en buitenlandse bedevaartplaatsen aan de orde konden worden

(afb. 5)

Tien insignes die gebruiksvoorwerpen weergeven, Nederlandse bodemvondsten, lood-tin, ca. 1350-1525. Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen (foto Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel).

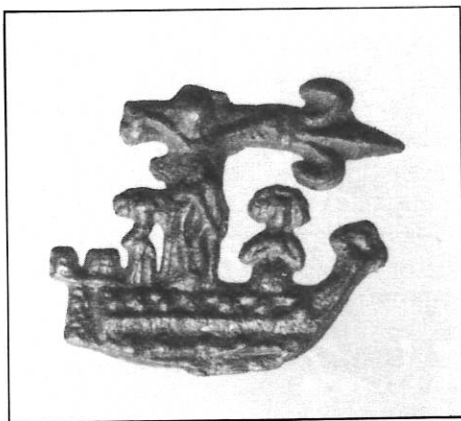
gesteld, waaronder negentien pelgrimsoorden waaruit tot dan toe geen insignes bekend waren. Telkens weer lukt het insignes te identificeren en te relateren aan hun oorspronkelijke plaats van herkomst. Ook worden er nog steeds nieuwe typen en varianten ontdekt van reeds bekende insignes. Kijkend naar de Zuidelijke Nederlanden, valt bijvoorbeeld te melden dat in het genoemde boek 11 verschillende pelgrimstekens van de Heilige Man Job uit Wezemaal konden worden afgebeeld, en precies zoveel van het Maria-insigne uit 's-Hertogenbosch; van Servatius uit Maastricht werden maar liefst 24 varianten opgenomen, van Adrianus uit Geraardsbergen 19 en van Cornelius uit Ninove 13 exemplaren. Maria uit Aerschot werd door 5 verschillende insignes vertegenwoordigd en Maria uit Aardenburg door 6 stuks. Nieuw waren toen onder andere de insignes van Rombout uit Mechelen, het Heilig Bloed te Bostel, het Heilig Kruis te Damme, de heilige Guido van Anderlecht, Maria uit Tongre-Notre-Dame, Maria van het Zeeuws-Vlaamse Hulsterloo, de Nood Gods uit het Oost-Vlaamse Lede, evenals Maria en Silvester uit Mesen in West-Vlaanderen. Onmogelijk is in een dergelijk overzicht alle nieuwe identificaties uitvoerig te beargumenteren. Bijvoorbeeld de duiding van het kleine insigne-fragment als een pelgrimsteken van het Heilig Kruis van Damme is uit-

voeriger te onderbouwen. Het betreft hier dus een tot kort geleden onbekend insigne, waarbij vergelijkingsmateriaal en gegevens over de lokale devotie en legende leidden tot de duiding. Nauwkeuriger uitgewerkt volgt hier deze opgeloste puzzel.

Het Heilig Kruis van Damme.

Het insigne-fragment toont een bootje waarin een groot kruisbeeld staat. (afb. 6) Onder de kruisarmen zijn de treurende Maria en Johannes voorgesteld. Op de achterzijde van het crucifix is een staande Maria met Kind weergegeven. Het insigne werd gevonden in het verdwenen dorp Nieuwlande in het Verdrongen Land van Zuid-Beveland (Zeeland). Dit dorp werd in 1530-1532 door de golven verzwolgen en de aldaar aange troffen restanten dateren dus zeker van vóór die verwoestende overstromingen. Voor identificatie van het pelgrimsteken zijn er niet meer aanknopingspunten dan hetgeen nog op het fragment herkenbaar is. Door deze betrekkelijk schamele gegevens te leggen naast het beeldmateriaal van het Heilig Kruis te Damme, wordt duidelijk dat het zeker een in Damme verkocht insigne betreft.

Volgens de legende werd in 1339 door vissers uit het West-Vlaamse Damme een miraculeus kruisbeeld opgevist. Dit uit zee tevoorschijn gekomen kruis werd overgebracht

(afb. 6)

Fragment van een pelgrimsinsigne van het Heilig Kruis van Damme. Op de voorzijde is het crucifix afgebeeld, op de keerzijde Maria met Kind. Lood-tin, ca. 1400-1450, h. 19 br. 23 mm. Opgegraven te Nieuwlande, Zeeland. Collectie H.J.E. van Beuningen, Cothen (foto Tom Haartsen, Ouderkerk aan de Amstel).

naar hun kapel in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Damme en daar werd een genootschap ter ere van dit Heilig Kruis opgericht. Uit het tweede kwart van de zestiende eeuw dateert het 'mirakelschilderij van het Heilig Kruis' dat nog wordt bewaard in de Damse kerk. Ook bevindt zich daar een zilveren kusplaat van de zilversmid Pieter Frere (Brugge 1775-1795) waarop in hoogreliëf is afgebeeld de gekruisigde Christus op een schuitje in volle zee; Maria en Johannes zijn als staande op de horizon terzijde van het kruis gegraveerd. (5) (afb. 7)

De gegoten tin-loden insignes zullen in Damme vooral in de vijftiende en vroege zestiende eeuw zijn verkocht. Niet uitgesloten is dat al snel na het mirakel en dus bij de opkomst van de devotie te Damme in de veertiende eeuw daar pelgrimstekens te koop werden aangeboden, maar aan-

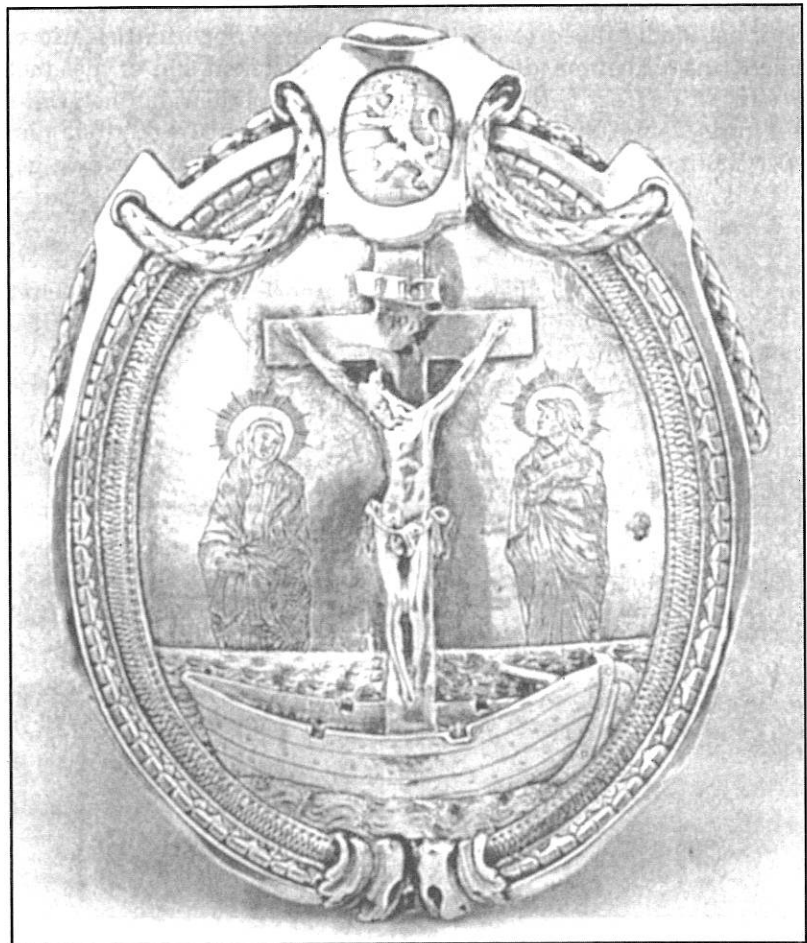
wijzingen daarover zijn nog niet bekend. Het teruggevonden insigne-fragment dateert vermoedelijk uit de eerste helft van de vijftiende eeuw. Zoals elders werden de metalen pelgrimstekens in de loop van de zestiende eeuw verdrongen door papieren vaantjes. Zeker weten we dat omstreeks 1600 te Damme bedevaartvaantjes werden verkocht: de Brugse drukker Guillaume de Neve nam volgens het 'vertoogsschrift' gedateerd 17 juni 1652 van Anthonne Janssens of Jansseune het materiaal over voor vaantjes '... van't heuylich Cruys van Damme ...' naast dat voor vaantjes van Godelieve binnen en buiten Brugge, en van Onze Lieve Vrouw van de Potterie te Brugge. (6) Guillame de Neve drukte vervolgens de vaantjes voor deze plaatsen. Geen enkel exemplaar is bewaard gebleven.

(4) Jos. DE BEER, Bedevaarten en pelgrimplaatjes, in: *Gedenboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen*, Antwerpen 1932, blz. 53-69.

(5) L. DEVLIEGHER, *Damme, (Kunstpatrimonium van West-Vlaanderen, 5)*, Tielt/Utrecht, 1971, blz. 100 en afb. 179; Dominique MARECHAL, *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst*, Brugge, 1993 (tentoonstellingscatalogus Memlingmuseum en Brangwynmuseum), blz. 223, cat. 230.

(6) Renaat VAN DER LINDEN, *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge, 1986, blz. 184 nr. K255.

Maurits VAN COPPENOLLE, *Westvlaamsche Bedevaartvaantjes*, Brugge, 1942, blz. 17.

(afb. 7)

De kusplaat (paxbord) van het Heilig Kruis te Damme, gemaakt door de Brugse edelsmid Pieter Frere, 1775-1795. Damme, Onze-Lieve-Vrouwekerk (foto uit *Meesterwerken van de Brugse Edelsmeedkunst*, zie noot 5).

Enkele laatmiddeleeuwse pelgrimages naar het Heilig Kruis in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Damme zijn gedocumenteerd. Op 25 mei 1564 bepaalde de Kortrijkse kapelaan Gerard de Bisschop bij testament dat er voor hem onder andere 'ten Damme' op bedevaart moest worden gegaan. (7) Vanuit Brugge werd de pelgrimage naar het Heilig Kruis in het nabije Damme wel als straf opgelegd. (8) Maar deze strafbedevaartgangers konden niet volstaan met de verwerving van een pelgrimsteken als bewijs van hun boetetocht: vast gebruik was dat zij een op naam gestelde verklaring uit het bezochte heiligdom moesten meebrengen. De insignes waren immers al te gemakkelijk ook van anderen te verwerven.

Heilig en Profaan in het jaar 2000

De tentoonstelling en het boek *Heilig en Profaan* vormden een belangrijke impuls voor het onderzoek op het gebied van de religieuze en wereldlijke insignes. Tegen het einde van de tentoonstelling werd in Rotterdam een studiedag gehouden, waarop een tiental lezingen werden gegeven rond het thema van de laatmiddeleeuwse speldjes. (9) Overduidelijk bleek dat dit onderzoeksterrein nog veel braakliggende stukken kent en dat vervolgonderzoek van groot belang is. Het initiatief is dan ook genomen tot een volgende expositie, opnieuw in Museum Boijmans Van Beuningen te Rotterdam, en wel in het jaar 2000. Deze tentoonstelling zal zich richten op alle Noord- en Zuidnederlandse vondsten op gebied van de insignes, zowel die in bezit van de verschillende archeologische diensten en verenigingen (plaatselijk, regionaal of landelijk Nederlands en Vlaams) als die in handen van privépersonen (verzamelaars, amateur-archeologen etc.). Het onderzoek en de inventarisatie wordt verricht door een samenwerkingsverband van Museum Boijmans Van Beuningen (coördinatie drs Dory Kicken), de vakgroep Kunstgeschiedenis van de Katholieke Universiteit Nijmegen (prof. dr A.M. Koldewij) en de Stichting Middeleeuwse Religieuze

en Profane Insignes met H.J.E. van Beuningen als onvermoeibare instigator. Bij de tentoonstelling zal als begeleidende publikatie een vervolgdeel verschijnen op het boek *Heilig en Profaan* in de reeks *Rotterdam Papers*: hierin zullen opnieuw een aantal artikelen en vele honderden insignes worden gepubliceerd, als vervolg op die in het reeds verschenen boek. De genoemde onderzoeksgroep streeft naar een zo volledig mogelijke inventarisatie en documentatie op het gebied van de laatmiddeleeuwse insignes en houdt zich dan ook van harte aanbevolen voor meldingen van vondsten, archivalia, afbeeldingen, etcetera betreffende het hier besproken materiaal: informatie kan worden gezonden aan Museum Boijmans Van Beuningen, 'Heilig en Profaan 2000', t.a.v. mevr. drs D. Kicken, Postbus 2277, NL 3000 CG Rotterdam.

Nijmegen.

dr. A.M. Koldewij.

Literatuur

Over pelgrimstekens en andere insignes bestaat internationaal en in het Nederlands een grote hoeveelheid literatuur. Hier volgt een viertal titels van overzichtsstudies met bibliografische verwijzingen voor nader onderzoek.

A. FORGEAIS, *Notice sur des plombs historiés trouvés dans la Seine*, 1-5, Parijs 1858-1866.

Kurt KÖSTER, *Middeleeuwse pelgrimstekens en bedevaartdevotionaliën uit het Rijn- en Maasland*. In: *Rijn en Maas. Kunst en Cultuur 800-1400*, Keulen/Brussel 1972 (tent. cat. Kunsthalle Keulen en Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Brussel) 1, blz. 146-160.

R.M. VAN HEERINGEN, A.M. KOLDEWEIJ en A.A.G. GAALMAN, *Heiligen uit de modder*. In *Zeeland gevonden pelgrimstekens*, (*Clavis Kunsthistorische Monografieën* 4). Utrecht/Zutphen, 1987

H.J.E. VAN BEUNINGEN en A.M. KOLDEWEIJ, *Heilig en Profaan. 1000 laat-middeleeuwse insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*, (*Rotterdam Papers* 8), Cothen, 1993.

(7) A. VIAENE, 'Bedevaarten bij testament', *Biekorf* 63, 1962, (blz. 289-296), herdrukt in: Antoon VIAENE, *Vlaamse Pelgrimstochten*, Brugge 1982, (blz. 257-263), blz. 262.

(8) Jan VAN HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, Assen/Amsterdam, 1976, blz. 693.

(9) De lezingen werden gepubliceerd: A.M. Koldewij, A. Willemsen (red.), *Heilig en Profaan. Laatmiddeleeuwse insignes in cultuurhistorisch perspectief*, Amsterdam, 1995.

BEDEVAARTVAANTJES

Van Vlaamse devotionalia tot Europese toeristische souvenirs

Sinds het interbellum behoort het vakantie nemen tot de logische geplogendheden van het merendeel van de westerse bevolking. Wie vakantie zegt, zegt meestal reizen. Reizen zit de mens blijkbaar in het bloed. Iedereen trekt er graag eventjes op uit. Al van in de prehistorie verplaatsten de mensen zich, weliswaar om te voldoen aan een van onze primaire behoeften: het zoeken en vervolgens het verorberen van voedsel. Het doel van het reizen evolueerde echter met de tijd mee. Het is vandaag niet alleen meer pure noodzaak maar dikwijls zuivere ontspanning of recreatief bezig zijn. En de reclame speelt daar gretig op in.

Bedevaart

Tot de redenen waarom de mens op reis trekt, behoort ongetwijfeld ook het geloof. Het uiteindelijk doel ervan verschilt van persoon tot persoon, hangt af van religie tot religie en veranderde gedeeltelijk in de loop van de geschiedenis. Iedere godsdienst bezit 'heilige plaatsen', waar de vrome gelovige al dan niet verplicht in dichte drommen naar toe pelgri-meert (1). De zuivere bedevaart houdt vandaag voor de christenen meestal een afsmeaken in om een bepaalde gunst - vooral genezing - te bekommen, eventueel gevolgd door een bedanking.

Reizen betekent eveneens zich een stukje vertrouwd maken met een ander milieu, in de ruimste zin van het woord. Vaak willen we er een concrete herinnering aan bewaren. Toeristen brengen dan uit dit oord bijna altijd een aandenken mee. Het gaat vooral over een opgeraapte steen of een geplukte (al later opgedroogde) edelweiß, over een gekregen banale folder, een rijk geïllustreerde kleurenbrochure of over een kitscherig voorwerp, tot een dure pentekering of een schilderij met een aanlokkend panorama op het bekoorlijke vakantieoord. Het moet samen met

de genomen foto's, dia's, film of video een herinnering zijn aan een heerlijke vakantie én een bewijs van de uitstap voor burens, vrienden en familie. Het meebrengen van een dergelijke souvenir komt al in de oudheid voor. Bij een bedevaart bezit een soortgelijke gedachtenis nog een andere functie. Het is meer dan een blijvende herinnering. Ze kan als een magische fetisj, als een blijvende huiszegen beschermend werken voor mens en dier, voor huis en stal, voor grond en eigendom, ze kan een teken zijn dat steeds oproept tot gebed of terzelfde-tijd een voortdurende bedanking voor Gods goedertierenheid of voor de tussenkomst van hulpzame heiligen als de gevraagde gunst uiteindelijk werd bekommen. Tot die laatste behoren gewijd (bron)water, pelgrimstekens en vele andere devotionalia waaronder uiteraard ook de bedevaartvaantjes, waarover het vervolg van onze korte samenvattende bijdrage handelt.

Status questionis

Bedevaartvaantes werden in de loop van de geschiedenis al uitvoerig bestudeerd. Ze behoren tot die onderwerpen van de Vlaamse volkskunde waarover mogelijk de meest uitge-

(1) Over heilige plaatsen zie o.a. het themanummer van *Koerier*, januari 1991, nr. 209 en bijvoorbeeld ook B. Wasser, *Pelgrimages. Bedevaartplaatsen van de westerse christenheid*, Nmegen, 1993.

breide bibliografie bestaat. Hierbij besteedden auteurs zowel aandacht aan de algemene kenmerken (bewaarplaats, evolutie, drukker, iconografie, kunstenaars-uitvoerders, materiaal, ontstaan en oorsprong, pedigree, soorten, techniek, uitzicht, verspreiding, vormgeving ...) als aan de inventarisatie ervan. Er verschenen inderdaad al drie standaardwerken die ons een bijna volledig overzicht van de produktie door de eeuwen heen bezorgen. Volledigheid blijft wel altijd moeilijk haalbaar! Ze werden in chronologische volgorde geschreven door Emile H. van Heurck (1871-1931) in 1922, Dieter Pesch in 1983 en Renaat van der Linden in 1986-1988. Vooral die eerste heeft ter zake baanbrekend werk verricht. In feite was zijn volumineus en intussen gezocht antiquarisch boek grotendeels een beschrijvende inventaris van zijn eigen collectie, waarvan hij de basis legde in 1911 door de aankoop van 225 vaantjes uit de nalatenschap van de Dendermondenaar Jan Broeckaert. Van Heurck vulde die in 1912 aan met de verzameling van Paul Cogghe maar ook door zelf op zoek te gaan en er in bedevaartoorde te verwerven. Zijn uiteindelijke gepubliceerde verzameling bedroeg ongeveer vijfhondervijf verschillende exemplaren. Dit boek werd verder vervolledigd met specimens uit andere collecties (2). De catalogus van Dieter Pesch bevat eigenlijk de inventaris van de verzameling 1060 'Wallfahrtsföhnchen' uit het Rheinische Freilichtmuseum und Landesmuseum für Volkskunde in Kommern waarvan de kern afkomstig is uit een Duitse privé-verzameling (3). Renaat van der Linden schreef onlangs twee boeken over bedevaartvaantjes vol. Zijn eerste deel handelt over 200 heiligen op 1000 vaantjes en zijn tweede deel, met zo'n 1175 vaantjes, is volledig aan de verering van O.-L.-Vrouw gewijd (4). En ook per Vlaamse provincie en zelfs per streek, stad of oord zagen dergelijke overzichtswerken het licht. We denken hierbij dan speciaal aan uitgaven van Maurits van Coppenolle, Jos Philippen, Renaat van der Linden en Patricia Vansummeren. Deze inventarissen

werden bij het verschijnen van nieuwe exemplaren telkens aangevuld met kort artikelen in vooral heemkundige tijdschriften, waarbij *Ons Heem* vooral de laatste jaren geen onaardige plaats inneemt. Achteraan deze beknopte bijdrage poogden we een summier overzicht te brengen van de voornaamste publicaties in dit verband. De bedoeling van dit opstel behelst dan ook slechts een compilatie te zijn in verband met dit rijkelijk bestudeerde onderwerp.

Ontstaan en evolutie

Het is nog niet uitgemaakt waar en wanneer precies het eerste bedevaartvaantje werd gerealiseerd en verspreid. Met relatieve zekerheid zal dit wel in een befaamd Vlaams bedevaartsoord zijn gebeurd tijdens het laatste kwart van de vijftiende eeuw. De tot nu toe oudst bekende vermelding gaat terug tot 1491. De annalen van de voormalige benedictijnenabdij in Saint-Ghislain (Henegouwen) vermelden namelijk o.a. dat dit bedevaartsoord zo'n grote toeloop van pelgrims moest verwerken en dat de verkoop van devotionalia, waaronder vaantjes ter ere van de H. Ghislenus (Saint-Ghislain), zo'n succes kende, dat abt Kwintinus Benedictus een kapel van de abbatiale bidplaats liet afzonderen opdat de monniken niet meer zouden worden gestoord in hun gebed (5). Vrij vlug daarna, tussen 1502/3 en 1510, duiken vaantjes op in Dudzele, Evergem, Gistel en Lede. In Dudzele gaf het kerkbestuur aan de personen die de H. Leonardus (Lenaart) kwamen vereren en er hun plichten als bedevaarder vervulden, een vaantje mee (6). Interessant is wel dat op het zeventiende-eeuwse driehoekige vlaggetje naast de afbeelding van de heilige én zijn devotie een kaart met de omliggende streek prijkt en specifiek met de weg tussen Dudzele en Brugge, van waaruit ongetwijfeld de meeste bedevaarders vertrokken. Op zich is dit niet uitzonderlijk en het komt op andere vaantjes eveneens voor. Geografische situering en reclame gaan vandaag nog steeds samen. Net zoals de toerist een prentkaart in eender welke vorm

(2) Zie E.H. van Heurck, *Les drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins*, Antwerpen, 1922, p. XIX-XX. Zie ook J. Philippen, *Van vestelken en blazoenen tot "vaentkens van pampier"*, in *Ons Heem*, XLIII, 3, bloeiemaand 1989, p. 100-101.

(3) D. Pesch, *Wallfahrtsföhnchen. religiöse Druckgrafik*, Keulen-Bonn, 1983.

(4) R. van der Linden, *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*. Brugge, 1986 en R. van der Linden, *Mariabedevaartvaantjes. Verering van Onze-Lieve-Vrouw op 1175 vaantjes*, Brugge, 1988.

(5) M. de Meyer, *Volksprenten in de Nederlanden 1400-1900*, Amsterdam-Antwerpen, 1970, p. 69.

(6) M. Coornaert, *De pelgrimstekens van Sint-Lenaart te Dudzele. De vroegste bedevaarttekens en -vaantjes*, in *Biekorf*, LXXXVIII, 1988, 3, p. 245. Zie ook M. English, *De Sint-Lenaartbedevaart te Dudzele*, (Brugge), 1950, p. 13 e.v. en M. Coornaert, *Dudzele en Sint-Lenaart*, Dudzele, 1985, p. 71.

(7) J. Philippen, *De oude Vlaamse bedevaartvaantjes. Hun volkskundige en cultuurhistorische betekenis*, Diest, 1967, p. 29-39 en hernomen in J. Philippen, *op. cit.*, 1989, p. 101-104 en bij R. van der Linden, *op. cit.*, 1986, p. 15-16.

(8) Als voorbeelden vermelden we: K. Köster, *Gemalte kollektionen von Pilgerzeichen und religiösen Medaillen in flämischen Gebet- und Studienbüchern des 15. und frühen 16. Jahrhunderts*, in *Liber amicorum Herman Liebaers*, Brussel, 1984, p. 485-535; K. Köster, *Mittelalterliche Pilgerzeichen*, in cat. v.d. tent. *Wallfahrt kennt keine Grenzen*, München-Zürich, 1984, p. 203-223; K. Köster, *Pelgrimschelpen en -tekens van Santiago de Compostela en de Europese bedevaartwegen naar Sint-Jacob in Galicië*, in cat. v.d. tent. *Santiago de Compostela. 1000 jaar Europese Bedevaart*. Gent, 1985, p. 85-95; R.M. van Heeringen,

meebrengt uit zijn vakantieoord, zo bracht de pelgrim een soortgelijke afbeelding van zijn bedevaartstochten naar huis mee.

De gangbare veronderstelling dat het bedevaartvaantje uit het 'vestelken' evolueerde, klinkt aannemelijk en verlokkelijk om te aanvaarden (7). Het is algemeen geweten dat de middeleeuwse pelgrim uit het bezochte bedevaartsoord meestal een pelgrimsteken meebracht. Heel wat schilderijen en beeldhouwwerken uit die periode tonen mannen met op hun hoed, reistas of mantel zo'n meestal geajoureerd plaatje. Sommigen dragen er verscheidene, lijken te bewijzen dat ze al vele bedevaartsoorden bezochten en blijken ze bijna fier als een kostbaar verzamelobject te koesteren. Deze pelgrimstekens stelden meestal de gevierde heilige in een architecturale compositie, al of niet met onderschrift, voor. De laatste

jaren werd er in publicaties nogal wat aandacht aan besteed (8). Vermoedelijk mogen we ze beschouwen als een stuk bewijs van de bedevaart en van de afgelegde en dikwijls moeilijk verlopen tocht, alhoewel een lucratieve handel hier niet mag worden uitgesloten. Meteen fungeerden ze waarschijnlijk als een soort vrijgeleide tijdens de terugkeer. Thuis straalden ze als het ware een magische beschuttende kracht uit en beschermden pelgrim en gezin, dier en stal, huis en land. Het gieten van zo'n teken verliep waarschijnlijk niet steeds even vlot en ook de aanmaakprijs lag mogelijk vrij hoog, naargelang van het gekozen metaal (lood, tin, koper, zilver of een legering).

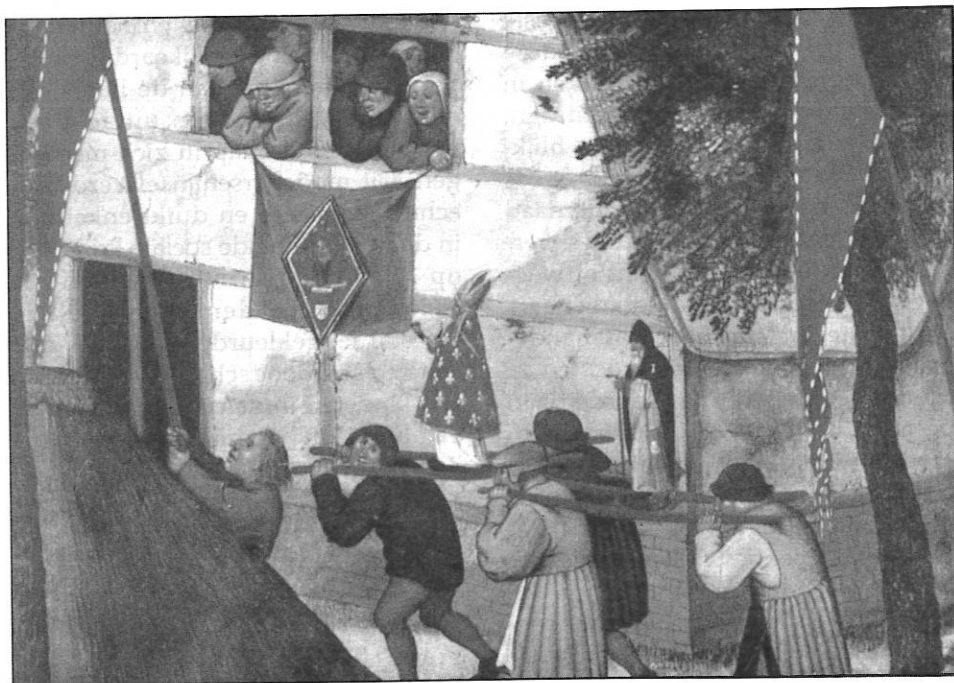
Zeker vanaf de veertiende eeuw verhandelden voornamelijk Italiaanse kooplui papier uit Troyes en Lombardije op Vlaamse markten. De oudst bekende papiermolen in de

Schilderij "Terugkeer van een bedevaart" (olieverf op doek, 40 x 55 cm) door Charles Degroux (1815-1870) uit 1860. Bemerkt een kindje dat speelt met een bedevaartvaantje, aan het uiteinde van het stokje hangen enkele kleurrijke lintjes. Brussel, Kon. Museum voor Schone Kunsten (inv. nr. 4202)

Nederlanden, die van Hoi, dateert uit 1405. Langzaam zal dit materiaal, dat weliswaar minder stevig was dan metaal, meer en meer worden gebruikt, ook in dit verband. Papier was tevens gemakkelijker en goedkoper te vervaardigen dan legeringen. De aankoopprijs werd steeds lager. Juist in die periode deed ook de drukunst haar intrede in de Westerse beschaving. Een combinatie lag voor de hand. Deze evolutieschets klinkt ongetwijfeld wat te simplistisch. Misschien ontstond er wel een commerciële strijd tussen het stevige pelgrimsinsigne en het brozere vaantje. Het staat in elk geval vast dat beide enkele decennia samen aan de bedevaarder te koop werden aangeboden. De Sint-Leonardusbedevaart in Dudzele geldt hier opnieuw als voorbeeld. Dat het bedevaartvaantje het uiteindelijk haalde, mag ons geenszins verwonderen. Het creëren van iets nieuws, de goedkopere kostprijs, het gemakkelijker aanmaken en eventueel de invloed van de geestelijkheid mogen hier niet uit het oog worden verloren. Wat dit laatste betreft kan worden gewezen op het feit dat het

kleine pelgrimsinsigne meestal enkel en alleen de vereerde heilige met zijn of haar noodzakelijk attribuut voorstelde. Het grotere bedevaartvaantje daarentegen biedt de mogelijkheid ook aangrijpende taferelen uit zijn of haar levensgeschiedenis te tonen of in te gaan op de soms intense en drukke vereniging die door allerlei mirakelen werd aangemoedigd. Inderdaad, de meeste bedevaartvaantjes tonen dikwijls voorstellingen uit de biografie van de heilige en geven weer voor welk doel hij of zij dient aanroepen. Ook door de devotie en de dito plaats af te beelden, kon de bedevaart worden aangewakkerd. De toegevoegde tekst verduidelijkte en vulde de sprekende afbeelding - indien noodzakelijk - aan. In een tussenfase voerden drukkers waarschijnlijk kleine houtsneden uit op een rechthoekig, vierkantig, ruit- of ovaalvormig formaat. Ze heten blazoentjes en vormen wellicht als het ware een schakel tussen de metalen 'vestelkens' en de papieren vlaggetjes (9). Lang bleven die waarschijnlijk niet bestaan. Mogelijk werden blazoentjes net als de meeste bedevaartvaantjes aan een stokje

Fragment uit een schilderij met voorstelling van processie (paneel, 26,5 x 36,5 cm) door Pieter Brueghel II (1564-1638) in het Kon. Museum voor Schone Kunsten van Brussel (inv. nr. 3592). De kunstenaar inspireerde zich op een verloren gegaan werk van zijn vader, Pieter Brueghel de Oudere, waarvan enkele musea kopieën bezitten. Interessant is hier even te wijzen op de vorm van de vlaggen die in deze processie worden meege dragen. Dergelijke rechthoekige driehoek was vermoedelijk doodgewoon voor vlaggen in die tijd en het mag ons dan ook niet verwonderen dat ook de bedevaartvaantjes die vorm hebben overgenomen.

A.M. Koldewij en A.A.G. Gaalman, *Heiligen uit de modder in Zeeland gevonden pelgrimstekens*, Utrecht - Zutphen, 1987 en H.J.E. van Beuningen en A.M. Koldewij, *Heiligen en Profaan. 1000 Laatmiddeleeuwse Insignes uit de collectie H.J.E. van Beuningen*, Cothen, 1993.

(9) Zie de literatuur in noot 7 en verder J. de Beer, *De papieren blazoenen der Gilden, Neeringen, Broederschappen en andere Vereenigen van het Land van Audenarde*, in *De Brabantsche Folklore*, XII, november 1932, 68, p. 135-186; J. de Beer, *Bedevaart- en pelgrimspaatjes*, in *Gedenkboek Frans Claes. Museum "De Gulden Spoor" te Antwerpen*, Antwerpen, 1932, p. 53-69 en J. Pieters, *Bedevaartvaantjes en paardenomgangingen*, in *Ars Folklorica Belgica*, Antwerpen-Amsterdam, 1949-1956, deel 2, p. 226-227.

gekleefd. Pelgrims staken ze dan op de hoed of op hun jas, tussen de toom of het gareel van het paard, maakten ze vast aan de koets of de kar of hielden ze in de hand tijdens de terugkeer. En thuisgekomen kreeg het een speciale plaats op de schouw, werd het vastgespijkerd op de muur van woning of stal. Er is uitgemaakt dat blazoentjes een andere functie kregen bij broederschappen, neringen en gilden.

Bepaalde gezinnen vernieuwden de bedevaartvaantjes jaarlijks. Dit was wellicht meer dan nodig: ze stonden gescheurd op de schouw, waren verschoten van het zonlicht of vervuild door het stof van de stal. Het gebeurde dan ook geregeld dat er verscheidene naast elkaar aan een balk waren vastgespijkerd of dat alleen de stokjes waren overgebleven omdat het papier de tand des tijds niet had doorstaan. Dit verklaart meteen waarom er van vroegere exemplaren zo weinig bewaard bleven, nochtans lieten vooral kerkbesturen en venters honderden, zelfs duizenden bedevaartvaantjes per keer drukken. Dit vernemen we duidelijk uit de bewaarde rekeningen van de meeste Vlaamse pelgrimsoorden (10). In deze boekhoudkundige posten duiken in die zin gelukkig nog geregeld zgn. archiefvaantjes op, waarvan er blijkbaar geen enkel exemplaar tot ons is gekomen maar die meteen inderdaad aantonen dat er jaarlijks massa's werden geproduceerd, verkocht of weggegeven. Voornamelijk kerkdienaars en kloosterlingen, maar ook handelaars in devotiemateriaal brachten ze op de meeste bedevaartsoorden aan de man, ofwel in de bidplaats zelf, ofwel in kraampjes errond ofwel in een nabij gelegen winkel. Als devotie-object zijn ze tegenwoordig voorbijgestreefd. Eventjes doken vanaf het interbellum de linnen vaantjes op, maar die vervingen de papieren specimens niet echt en konden de eeuwenoude traditie niet in ere houden. Qua uitvoering waren ze kleurrijker en eigenlijk ook anders van vorm. Vooral fietsers en motorrijders bonden die met twee koordjes aan hun vehikel vast. De toenemende flexibiliteit, de vervuiling van het milieu en het

snellere verkeer zorgden ervoor dat ze onmogelijk nog lange tijd aan brommer of auto kunnen wapperen. Ook de voortdurende laïcisering steekt er voor iets tussen. De vaantjes die tegenwoordig verschijnen, hebben slechts een toeristische waarde en/of verzamelwaarde of getuigen van een bepaald jubileum en/of feest. De betekenis veranderde inderdaad mee en van bedevaartvaantjes in de echte zin van woord kunnen we niet meer spreken. Net zoals er vroeger gildevaantjes bestonden, worden er nu gelegenheden met dikwijls een profaan karakter gedrukt. We denken hier bijvoorbeeld aan dit van de Westvlaamse Gidsenkring uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienjarige bestaan en getekend door hun erevoorzitter Guillaume Michiels. De toeristische vaantjes werden eigenlijk een spelsouvenir voor kinderen en tonen - net als ander kitscherige aandenkens - een of meer beelden van het vakantieoord met een korte plaatsaanduiding. Precies als vroeger krijgen ze door de pittoreske voorstelling van de stad of het land terzelfder tijd de opdracht toeristen te lokken. Eventjes realiseerden jeugdverenigingen en nationalistische organisaties gelijkaardige wimpels die uiteraard aan de hand van emblemen, kleuren en uitzicht een bepaalde boodschap in zich meedragen. Dit modeverschijnsel verdwijnt echter langzaam en duikt enkel nog in de desbetreffende sociale kring zelf op. Sommige firma's leenden het idee en creëerden rechthoekige meestal fel gekleurde vlaggetjes met een reclameboodschap die ze gratis aan kinderen uitdelen. De zelfklevers en metalen geëmailleerde pins namen, in de ruimste zin dan wel, de taak van de vaantjes en de pelgrimstekens over, maar hun inhoud verschilt uiteraard totaal.

Vorm

Over de vorm van de bedevaartvaantjes kunnen we kort zijn. Zoals gezegd, evolueerden ze waarschijnlijk uit de zgn. blazoentjes die een rechthoekig, vierkantig, ovaal- of ruitvormig uitzicht hadden.

(10) Ter illustratie verwijzen we naar het artikel van J. De Smet (*Kerkelijke gebruiken en toestanden in het Brugse Vrije 1500-1780*, in *Biekorf*, LXI, 5, 1960, p. 141-142) waarin de auteur drukkers en aantallen gedrukte vaantjes opsomt.

(11) W. Smith, *Spectrum vlaggenboek*, Utrecht-Antwerpen, 1976, p. 17. Zie in dit verband ook J. Bruggeman, *Vanen en vaantjes*, in *Rond den Heerd*, VIII, 1873, 1, p. 3-6.

ment in een *ex libris* op of worden op bedevaartvaantjes zelf afgebeeld. Wat dit laatste betreft halen we lukraak een exemplaar ter ere van de H. Elooi uit Tielrode, getekend door Romain Malfliet in 1956 aan en eentje ter ere van "O.L.Vrouw van Antwerpen" uit 1953, getekend door Alfons Thys. Ook als bidprentje worden ze gebruikt, zoals dit van de H. Volkwin uit Ekelsbeke in Frankrijk. Het Goltziumuseum in Venlo (Nederland) nam in 1986 de vorm van de rechthoekige driehoek over als affiche voor de tentoonstelling *Pelgrimstochten - Bedevaarten vanaf de middeleeuwen*. Als herdenking komt het tegenwoordig wel voor dat een oud driehoekig vaantje op een recht-

Foto (uit 1995) van een steegje in de soeks van Aleppo (Syrië) met een reeks vlaggetjes die aanduiden dat een aantal inwoners van deze wijk de bedevaart naar Mekka hebben ondernomen.

hoekig stuk luxe papier wordt afgedrukt en dat ernaast een herinneringstekst wordt aangebracht.

Uitzonderingen bevestigen de regel. Het vaantje van O.-L.-Vrouw-van-Aarschot bijvoorbeeld, uit het begin van de zeventiende eeuw, heeft een zeisvorm en dit van O.-L.-Vrouw-van-Horst uit Schoten heeft een meer barokke vlucht. Deze fantasie vinden we ten andere eveneens in het bedevaartvaantje van de H. Laurentius uit dezelfde gemeente en in dit van de H. Anna uit Luithagen-Mortsel. Ze dateren alle uit de zeventiende eeuw. Dit betekent dat de heersende stijl wellicht een invloed uitoefende op de vorm. Soms werd de scherpste punt van het driehoekige vaantje afgerond, zoals op dit ter ere van het H. Kruis uit Emblem-Ranst getekend door Bernard Janssens in 1935. Ook het vierkant en de rechthoek komen voor. Die laatste duikt vooral in Nederland en Duitsland op. De mogelijke vormen worden op die hiernaast afgedrukte tekening weergegeven. De meeste zo goed als onbeschrijfbaar omtrekken (zoals een vierkant met ingesneden driehoek of rechthoekig met drie cirkelvormige uitstulpingen) beperken zich hoofdzakelijk tot enkele specimina en vinden we meestal in het buitenland. De gelijkbenige driehoek komt vooral bij stoffen vaantjes voor; daardoor wapperden ze esthetischer en gemakkelijker aan fietsen en moto's. Met de aan de smalste zijde bevestigde touwtjes maakte de gebruiker ze dan aan het stuur of bagagerek van zijn vehikel vast. Merken we tenslotte nog op dat bepaalde driehoekige vaantjes qua voorstelling eigenlijk teruggaan op een rechthoekige prent of schilderij. De uitvoerder nam als het ware een deel van afbeelding over en projecteerde die in de nieuwe vorm. Dat er dan geregeld iets van de compositie wegviel of verkleinde mag ons natuurlijk niet verwonderen. Ter illustratie halen we het St.-Leonardusvaantje van Peutie-Vilvoorde aan, daterend uit de zeventiende eeuw.

Geografische verspreiding

Uit bovenstaand betoog blijkt al dat

bedevaartvaantjes een typisch Vlaams produkt zijn. Hier moeten we het embryo ervan zoeken. Met honderd procent zekerheid ontstonden ze bij ons en hun verspreiding beperkte zich eveneens hoofdzakelijk tot Vlaanderen, dan wel in de ruimste zin van het woord. Dus ook bijvoorbeeld in Frans-Vlaanderen. Later, vinden we ze eveneens in bepaalde bedevaartsoorden van onze naaste buurlanden, zoals vooral Nederland en westelijk Duitsland, terug. We denken hierbij toevallig o.a. aan Aken, Barweiler, Eggerode, Genooi-Venlo, Hardenberg, Kevelaer en Roermond. Later kregen ook befaamde Mariale bedevaartsoorden zoals Fatima en Lourdes hun eigen exemplaren. Op het moment dat vaantjes degradeerden tot toeristische produkten, doken ze zowat over heel Europa en zelfs daarbuiten op. Het werden doodgewone souvenirs waarvan de diepere betekenis en de oorsprong voor de meesten verloren ging. En in een koptisch klooster in de Egyptische Sahara konden we op het einde van de jaren tachtig er ons een-tje in stof ter ere van de H. Antonius Abt aanschaffen. Hier merken we dadelijk op dat bepaalde Mekkabedevaarders bij hun terugkeer de straten van hun wijk met (rechthoekige) vlaggetjes opsmukken. In een gedeelte van de bekende soeks van Aleppo in Syrië waren steegjes op die manier bevlagd (zie foto). Er bestaat inderdaad een gewoonte dat sommige islamitische pelgrims, nadat ze de verplichte bedevaart naar Mekka ondernamen, versieringen aan hun huis aanbrenge. Dit kan door fel gekleurde beschilderingen, zoals in Nubië, of door het hangen van vlaggetjes over de straten, zoals in Aleppo. En ook bij de joden zien we soms kinderen met een rechthoekig vaantje zwaaien.

Materiaal en technieken

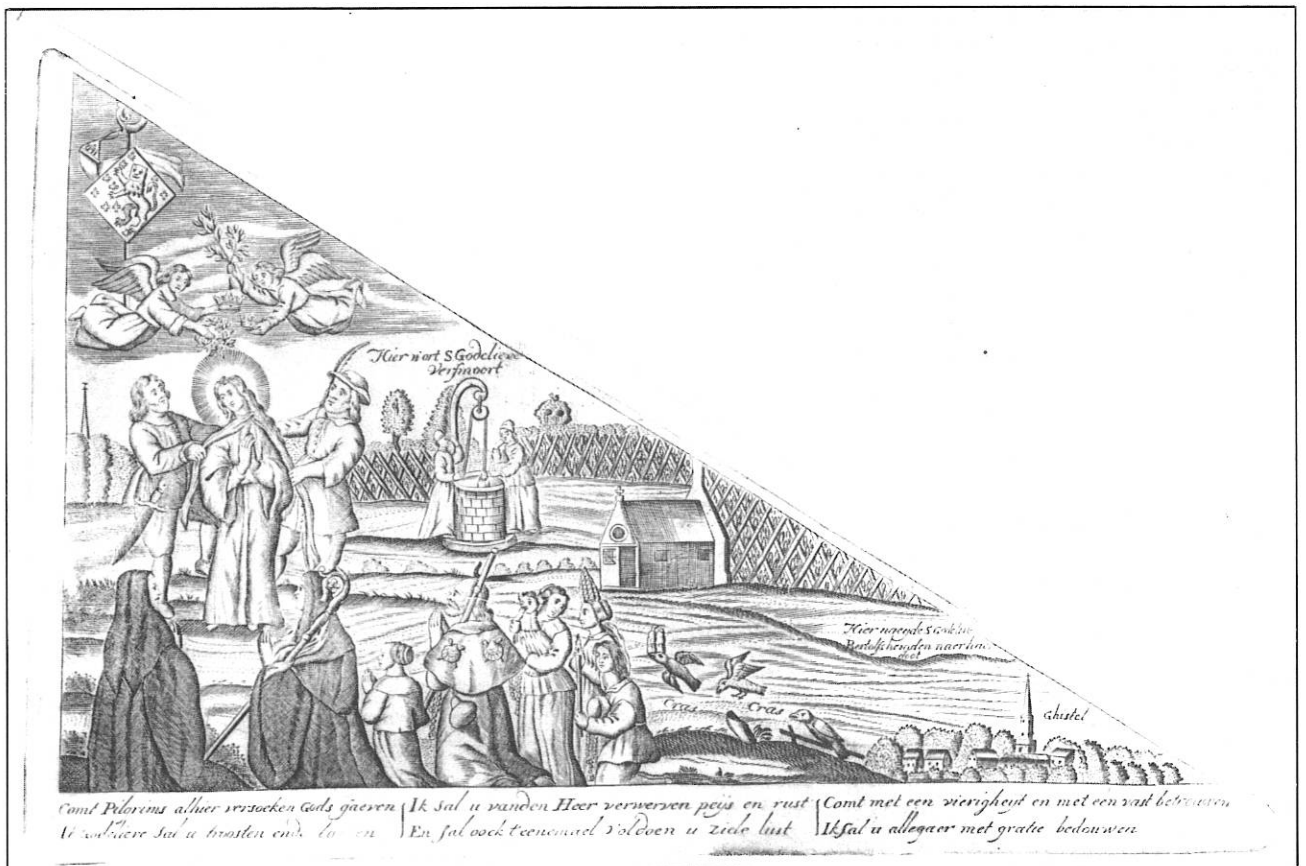
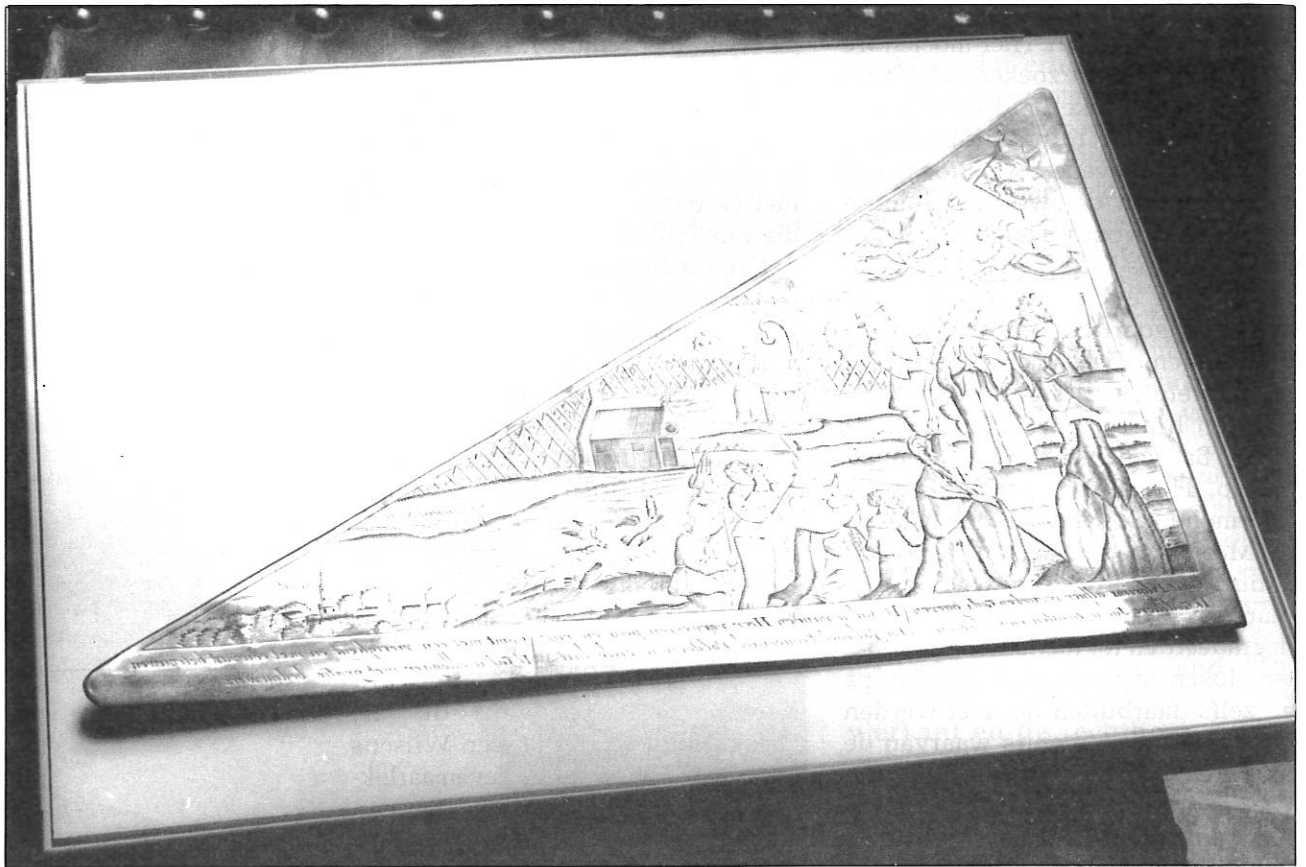
De traditionele bedevaartvaantjes worden nog steeds zoals eeuwenlang hoofdzakelijk op papier gedrukt; kunstvolle specimens, zoals die van Renaat Bosschaert uit Brugge, meestal op (nagemaakt) handgeschept papier. Die krijgen ook een numme-

ring mee, waardoor de verzamelwoede ervan toeneemt. Dit is niet nieuw. Al in de zestiende eeuw werden luxe exemplaren op een kleinere oplage aangemaakt, zoals vaantjes van het Brusselse Sint-Laurentiusgasthuis die met verguldsel waren opgesmukt of die van Tielt uigevoerd op satijn voor het standsbestuur en de heren van het gerecht (13). Naast papieren bedevaartvaantjes duiken er ook in andere materialen op. Ze blijven echter curiosa. Emile H. van Heurck citeert, met heel wat vragen, een zijden vaantje dat de H. Juliana van Falconieri voorstelt in het aartsbisschoppelijke archief van Mechelen (14), gegraveerd door de uitgeweken Antwerpenaar Arnold van Westerhout (1654-1725). Uit 1880 dateert een linnen vaantje in vorm van een gelijkbenige driehoek uit Kester ter ere van de H. Drievuldigheid. En Steven Wilsens tekende in 1982 voor de zevenjaarlijkse Hasselse Virga Jessefeesten een exemplaar waarvan de grote oplage zowel op papier als in zeefdruk op vilt werd uigevoerd. Recent werden ten andere nog exemplaren op kunststoffen, zoals een soort isomo of vlise-line, gedrukt (Gistel, Nieuwpoort...) en dit van de Mariale Ommegang van Lissewege werd geplastificeerd. De al vermelde toeristische - en gelegenhedsvaantjes worden vooral op linnen of katoen afgedrukt, wat de duurzaamheid ervan verzekert.

Logischerwijze werden de oudste vaantjes gedrukt door middel van een houtsnede om ze daarna mogelijk met de hand en eventueel met de hulp van sjablonen in te kleuren. Veel bleven er niet van bewaard. Meestal werden ze gegraveerd met de droge naald of geëtst in een koperplaat. Dit gebeurt vandaag zelden. De Bruggeling Renaat Bosschaert gebruikt nog dit procédé voor zijn uitgegeven specimens, die door hun uitvoering, hun stijl en hun materiaal meer werden dan volkskundige devotionalia. In het spoor van de typografische evolutie duiken er vanaf het eerste kwartaal van de negentiende eeuw ook op die uitgevoerd zijn in steendruktechniek. En kunstvol getekende vaantjes, zoals

(13) J. Philippen, *op. cit.*, 1968, p. 69 en J. Philippen, *op. cit.*, 1989, p. 110.

(14) E.H. van Heurck, *op. cit.*, p. XVII-XVIII. Zie ook J. Philippen, *op. cit.*, 1968, p. 41. Volgens R. van der Linden (*op. cit.*, 1986, p. 143) is het vaantje er niet meer aanwezig.

De koperplaat van het Sint-Godelievevaantje van Gistel, bewaard in de Sint-Godelieveabdij in Brugge. De foto eronder geeft de afdruk ervan.

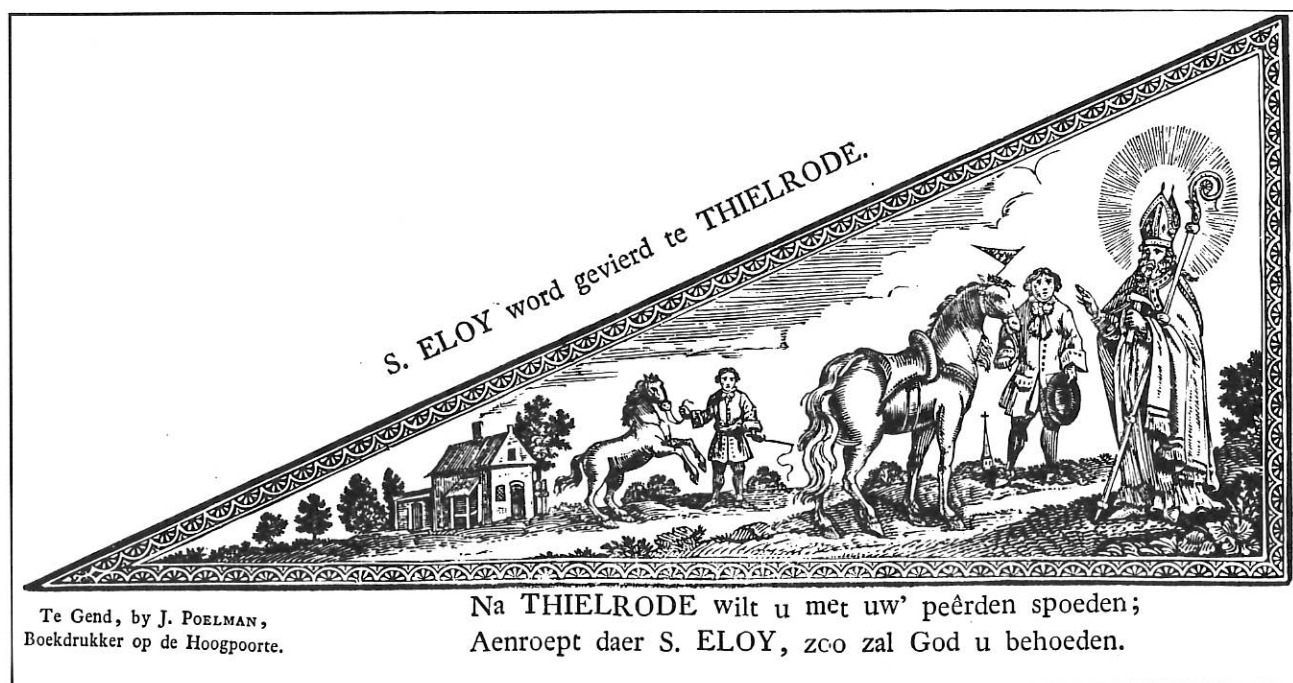
o.a. die van Guillaume Michiels, Luc De Jaegher en Alfred Ost, werden met moderne drukprocédés (zoals fotogravure, offset) vermeningvuldigd. Het handwerk blijft tegenwoordig beperkt. Rondom wordt geen gekartelde (rode) rand meer gekleefd zoals de monialen van de Gistelse Sint-Godelieveabdij dit deden bij de meeste vaantjes die in dit bedevaartsoord aan de man werden gebracht, alhoewel deze opsmuk door de druk geregeld werd nagebootst, zoals in het vaantje van de H. Kristoffel uit Assenede. En het eventueel inkleuren wordt nu door drukmachines verricht. Wel gebeurt het tegenwoordig geregeld dat een zelfde tekening op verschillend gekleurd papier wordt uitgegeven, zoals die van het H. Kruis van Asse van 1960, getekend door Bert van den Broeck. Of het vaantje wordt zowel op papier als op linnen gedrukt, zoals de heruitgave van de H. Antonius van Aartrijke in 1982, naar de tekening van W. Van Petegem uit 1954. Zelfs het kleven aan een stokje gebeurt vandaag nog zelden. Het zo bewaren vergt voor de verzamelaars nogal wat problemen. Wel werden sommige linnen vaantjes ter bescherming in plasticen zakjes gestopt.

Het formaat van de bedevaartvaantjes veranderde eigenlijk weinig in de loop in de geschiedenis, misschien evolueerden ze naar een ietwat grotere oppervlakte. Hun grootte schommelt meestal tussen 12 en 25 cm voor de hoogte en 18 en 35 cm voor de basis. Zo konden ze gemakkelijk worden meegenomen of eventueel opgehangen aan de struiken of bomen rond een kapelletje, zoals we dit nog kunnen zien op het schilderij *Voor de veldkapel* (olieverf op paneel, 49 x 34 cm) van Charles Degroux (1825-1870) in een Antwerpse privé-verzameling (15).

Teksten en iconografie

Bedevaartvaantjes bleven tot in de twintigste eeuw een traditionele herinnering aan een volbrachte pelgrimstocht. Sommige kregen een speciale betekenis, een bovennatuurlijke kracht wanneer ze de relikwie of het mirakuleuze beeld hadden aangehaakt. Dit werd soms speciaal vermeld, zoals op het zeventiende-eeuws exemplaar van de H. Elisabeth uit Zoersel. Op de meeste bedevaartvaantjes staan inderdaad teksten. Bijna altijd komt de naam van het pelgrimsoord voor. Dit is dikwijls

(15) Voor een afbeelding zie Charles Degroux (1825-1870) en *het realisme*, Brussel, 1995, p. 127 nr. 186. In dit boek prijken nog enkele afbeeldingen van schilderijen van C. Degroux waarop bedevaartvaantjes worden weergegeven.

Dit is het oudste tot nu toe bekende bedevaartvaantje van Tielrode. Het werd ontworpen door P.J.J. Tiberghien (1755-1810) en wordt o.a. bewaard in de bibliotheek van de Gentse rijksuniversiteit.

noodzakelijk. Het valt ten andere uit de voorstelling niet altijd op te maken voor welk bedevaartsoord het vaantje werd ontworpen. Het gebeurde trouwens dat een gravure werd herbruikt voor een andere plaats en dat de gemeentenaam of tekst met losse drukletters werd aangepast. Renaat van der Linden somt daar enkele voorbeelden van op (16). Enkele keren zegt de plaatsnaam al voldoende: Banneux, Beauraing, Halle, Kortebos, Onkerzele... Een vaste regel waar de tekst op het vaantje prijkt, valt moeilijk vast te stellen. Nu eens staat de vermelding in de tekening zelf, dan weer onderaan, langs de hypotenusa of de hoogtelijn. Ook de naam van de vereerde heilige komt er meestal op voor, eventueel samen met een aanroeping of een gebed. Uitgebreidere teksten bezorgen ons inlichtingen over de biografie van de betrokken sint, geven uitleg waarom dit bedevaartsoord belangrijk is of vermelden waarvoor de desbetreffende heilige wordt vereerd. Bij toeristische vaantjes staat de naam van de plaats natuurlijk duidelijk genoteerd en gelegenheidsvaantjes sommen uitdrukkelijk de reden van hun uitgave op. Wanneer het bedevaartsoord in de omgeving van de taalgrens ligt, komt eventueel tweetaligheid erop voor.

Zo werd meteen ook de iconografie van het bedevaartvaantje behandeld. Ze geven meestal - zoals gezegd - een afbeelding weer van O.-L.-Vrouw of van de aanroepen heilige, die we voornamelijk aan de hand van haar of zijn attributen herkennen. Nu eens wordt het beeld in buste, dan weer eens ten voeten uit voorgesteld, nu eens op of naast het altaar dan weer zonder liturgisch meubel. Eventueel zijn Maria of de sint omringd door een schare pelgrims die haar of hem komen vereren, al of niet opstappend in een processie, en worden de mogelijke gunsten expliciet toegelicht. Vergeten we niet dat hun heil thuis verder moest werken en bescherming diende te bieden tegen alle mogelijke ziekten, kwalen en tegenspoed. Het bedevaartsgebouw, de stad met eventueel haar wapen en de omgeving vormen de schilderachtige achter-

grond of bezorgen de pelgrim informatie over de te volgen route. Dergelijke voorstellingen bezitten voor de hedendaagse (kunst)historicus soms interessante gegevens en vormen eventueel een belangrijke iconografische bron (17). Ook een miraculeus voorval en de historische context duiken op. Dit is zeker het geval bij vaantjes die aandacht vragen voor relikwieën, zoals die van het H. Bloed of van het H. Kruis. En bedevaartvaantjes ter ere van Christus of van de H. Drievuldigheid komen zo goed als niet voor. Op deze algemene regel zijn er vanzelfsprekend uitzonderingen, zeker als we de toeristische vaantjes en de gelegenheidsvaantjes bekijken. Het gebeurt bijvoorbeeld ook dat de weldoeners van het pelgrimsoord en de eventueel verblijvende kloosterlingen erop werden voorgesteld. Ook werden de heiligen of de bedevaartsplaatsen van een bepaalde streek samen op een vaantje gegroepeerd.

Uitvoerders

Dat de meeste vroegere bedevaartvaantjes werden gerealiseerd door voor ons anonieme uitvoerders zal wel niemand verwonderen. Zowel in de vijftiende als in de zestiende eeuw werden ze meestal niet gesigneerd. Ze vormen dus geen uitzondering op het geheel van de toen geproduceerde ambachtelijke kunstwerken. Vooral vanaf de zeventiende eeuw prijkt in een benedenhoek de naam van de kunstenaar. Ook dit past volkomen in de tijdssfeer. Als voorbeelden vermelden we: Samuel Lommelien (17de eeuw), Philippe Fruytiers (ca. 1607-1666), Joan-Christoffel Jegher (1618-1666), Gaspard Bouttats (1648-1695), Pieter Balthasar Bouttats (1682-1756), Jacob Harrewijn (1660-1727), Jacob-Gerard Harrewijn (1692-1715), Norbert Heylbrouck (1700-1762), Frans Heylbrouck (1704-1780) en Pieter Jozef Tiberghien (1755-1810). De meesten vervaardigden slechts een of enkele exemplaren. Guillaume du Tielt (ca. 1585-1653) wijkt van die vaststelling af. We kennen van hem ruim twintig verschillende West-

(16) R. van der Linden, *op. cit.*, 1986, p. 26-28.

(17) Als voorbeeld vermelden we A. Verbouwe die uit bedevaartvaantjes gegevens put voor zijn *Iconografie van het arrondissement Oostende* (Brussel, z.d. o.a. p. 17).

vlaamse bedevaartvaantjes. De zeven- en achttiende eeuw vormt trouwens een waar hoogtepunt voor de religieuze prentkunst én dus ook voor de bedevaartvaantjes. Juist in die periode werden ze geweldig populair. Het is de tijd van de contrareformatie, waarin bedevaarten een belangrijke rol vervulden. Heel wat geestelijken en kloosterorden stimuleerden toen het pelgrimeren en reageerden zo op het protestantisme. Vergeten we ook niet dat de geneeskunde nog in haar kinderschoenen stond en dat het aanroepen en vereeren van heiligen soms de enige mogelijkheid was om psychologisch dan toch hulp te verkrijgen. Toch blijft voorzichtigheid de boodschap. Vele koperen platen werden jarenlang herbruikt, waardoor een precieze datering meestal vrij moeilijk is en waarbij enkele keren de naam van de oorspronkelijke kunstenaar zonder schroom door een andere werd vervangen. Naar mate we de twintigste eeuw naderen, duiken logischerwijze meer namen van uitvoerders op. Vanaf deze periode ontwierpen dikwijls tekenaars van ter plaatse een vaantje voor een nabijgelegen bedevaartsoord en drukte een dito typograaf het op een paar honderd exemplaren af. Een lokale heemkring, toeristische organisatie of gelegenheidscomité namen de uitgave voor hun rekening. Of een verzamelaar-volkskundige zelf ontwikkelde het initiatief. We denken hier o.a. aan André ver Elst, Gerard van Haepere van Lieven Spycckerelle, die elk ruim tien ontwerpen op hun naam mogen schrijven. Het hielp de traditie in ere houden, ondersteunde de publiciteit voor een of ander doel en het moest meteen de kas spijzen, wat niet altijd lukte. Als voorbeeld halen we het bedevaartvaantje van O.-L.-Vrouw van Spermalie in Brugge aan. Het werd in 1986 naar ons idee uitgegeven ter gelegenheid van de feestviering rond "800 jaar Spermalie" maar getekend door Renaat Bosschaert. Recent gebeurde het inderdaad veelvuldig dat initiatief en idee enerzijds en tekening en uitvoering anderzijds door twee personen tot stand kwamen. Zo tekende de Jabbekenaar Wilfried Roels tussen 1967 en 1983

een tiental vaantjes naar schetsen van André ver Elst, die gedrukt werden op verschillend, te fel gekleurd papier. Ze werden uitgegeven door de VTB-VAB van Zemst. Dikwijls bevatten ze uitgebreide geschreven uitleg langs de hoogtelijn en toeristische informatie. Recent? Inderdaad over de meeste vaantjes van de twintigste eeuw zijn we voldoende ingelicht wat betreft de reden van uitgave, het waarom van de voorstelling en de manier van aanmaken; dit is echter niet geval voor oudere exemplaren. Er bestaat dus met andere woorden een mogelijkheid dat vroegere bedevaartvaantjes qua concept door kerkbesturen, geestelijken e.a. werden ontworpen, maar dat die de uiteindelijke creatie aan de talenten van tekenaars, graveurs en dergelijke overlieten.

De hierboven al vermelde inventarissen citeren de voornaamste drukkers, waardoor we een opsomming overbodig vinden. In deze context past het echter wel even in te gaan op drukkers - uitgevers die in een zelfde stramien bedevaartvaantjes van verscheidene pelgrimsoorden publiceren. We denken hier natuurlijk vooral aan de groep Ed. Hoyaux - Frans Cardon, die de Benelux afreisde en een uitzonderlijk aantal gelijkaardige (linnen) vaantjes aan de meeste bedevaartsoorden leverde. Ze werden hoofdzakelijk volgens een aantal typische clichés en sjablonen vervaardigd met als grondvorm een gelijkbenige driehoek. Hun variatie bleef meestal beperkt tot een gewijzigde boord, een ander versierd medaillon met het aangepaste heiligenbeeld en de naam van het pelgrimsoord. Het commerciële aspect speelde hier de hoofdrol. In dit kader dient eveneens Stan Jena (18), alias de Vaantjesboer, vermeld. Hij bezielde de bedevaartvaantjes door artikels te schrijven, vanaf 1949 tot 1953 een ruilblad *De Vaantjesboer* uit te geven en pastoors aan te zetten bij hem zo'n vlaggetje te laten realiseren. Zijn produkten, zowel in papier als linnen, vertonen een sterke eenvoud en beperken zich iconografisch tot een afbeelding van de heilige en een schets van de bidplaats. De plaatsnaam en een aanroe-

(18) R. van der Linden, *In memoriam Stan Jena*, in *Ons Heem*, XXIV, 1970, p. 184.

ping vervolledigen zijn summiere composities. De gekartelde rand, die bij de meeste van zijn exemplaren opduikten, vindt zijn oorsprong bij de al geciteerde Gistelse Sint-Godelievevaantjes. Vernieuwingen kunnen we ze moeilijk noemen.

Slotbeschouwing

Bedevaartvaantjes behoren ongetwijfeld tot de oudst bekende en typische Vlaamse devotionalia. Vorm en uitzicht veranderden eigenlijk in de loop van de geschiedenis weinig (van continuïteit gesproken), hun inhoud en stijl evolueerden met de tijd mee. Van pure devotie-objecten werden ze toeristische souvenirs en kenden zo een ruime verspreiding over Europa en verder. De hierboven neergeschreven tekst beoogt slechts een samenvattende beschouwing te zijn, zonder nieuwe gegevens aan te halen en wetende dat het laatste artikel of boek over dit rijke volkskundige onderwerp nog niet geschreven is... en dat het laatste bedevaartvaantje nog dient te worden uitgegeven...

Beknopte bibliografie

Over "bedevaartvaantjes" verscheen al een uitvoerige bibliografie. Het basisboek is en blijft de studie van E.H. Van Heurck, *Les drapelets de pèlerinage en Belgique et dans les pays voisins. Contribution à l'iconographie et à l'histoire des pèlerinages*, Antwerpen, 1922. Tot de standaardboeken behoren verder D. Pesch, *Wallfahrtsfähnchen. Religiöse Druckgrafik*, Keulen, 1983 en de tweedelige uitgave van R. van der Linden, *Bedevaartvaantjes. Volksdevotie rond 200 heiligen op 1000 vaantjes*, Brugge, 1986 en *Maria bedevaartvaantjes. Verering van Onze-Lieve-Vrouw op 1175 vaantjes*, Brugge, 1988. In deze boeken namen de verschillende auteurs een uitvoerige bibliografie op.

Als algemeen werk vermelden we ook J. Philippen, *De oude Vlaamse bedevaartvaantjes. Hun volkskundige en cultuurhistorische betekenis*, Diest, 1968.

Meer dan interessante bijdragen werden gepubliceerd door O. Van

Schoor, *Over bedevaartvaantjes en Gildevaantjes*, in *Biekorf*, XXIII, 1912, p. 337-342; J. Pieters, *Bedevaartvaantjes en paardenommegangen*, in *Ars Folklorica*, 1956, 2, p. 225-264; G. Michiels, *Bedevaartvaantjes verzamelen*, in *De Gidsenkring*, VII, december 1969, 4, p. 27-34; H. Stalpaert, *Bedevaartvaantjes van hier en elders*, in *Biekorf*, LXX, 1969, p. 213-218 en J. Philippen, *Van vestelkens en blazoentjes tot «vaentkens van pampier»*, in *Ons Heem*, XLIII, bloeiemaand 1989, p. 100-113.

Ook per provincie, per streek of per bedevaartsoord verschenen inventarissen, die soms ter gelegenheid van een tentoonstelling werden uitgegeven of waarbij de uitgave met een expositie gepaard ging: tot de oudste behoren de werken van J. Philippen, *Bedevaartolaggetjes der stad Diest*, 1936 en van M. Van Coppenolle, *Westolaamsche Bedevaartvaantjes*, Brugge, 1942 en verder E. Dom, *Duffel. De vaantjes en prentjes van O.-L.-Vrouw van Goeden Wil te Duffel*, in *Oudheid en Kunst*, 1935, 26, p. 2-22; J. De Brouwer, *Bedevaartvaantjes te Lede*, in *Het Land van Aalst*, 1953, 5, p. 284-289; A. Buve, *Oude bedevaartvaantjes uit het Waasland*, in *Oost-Vlaanderen*, VI, 1957, p. 40-41, 65-67 en 82; R. van der Linden, *Bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen. Bijdrage tot de studie van de legenden, de ikonografie, de volksgebruiken*, Zottegem, 1958; (R. van der Linden), *Bedevaartvaantjes uit Vlaamse Mariaorden*, Hasselt, 1961; J. Philippen, *De Oostbrabantse bedevaartvaantjes van vóór 1850*, Langemark, (1963); G. Callebaut, *Vaantjes van vroeger uit Hakendover*, in *De Brabantse Folklore*, 1964, 161, p. 62-73; J. Philippen, *De Lierse bedevaartvaantjes van Sint-Gummarus*, in 't Land van Ryen, XV, 1965, p. 107-130; A. Buvé - H. Nauts, *Oude Wase bedevaartvaantjes en bedevaartgebruiken*, in *Annalen van de Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*, LXVIII, 1-2, 1965, p. 113-145; J.L. Meulemeester, *Bedevaartvaantjes en de paardenommegang te Tielrode*, in *De Gidsenkring*, XVIII, 4, oktober 1980, p. 20-25; (P. Vansummeren), *Bedevaartvaantjes uit de provincies Antwerpen en Limburg*, Antwerpen, 1982; J. Philippen, *De "klassieke" bedevaartvaantjes van Scherpenheuvel*, in *Volkskunde in*

Vlaanderen. Huldeboek *Renaat van der Linden*, Brugge, (1985), p. 106-111; J.L. Meulemeester, *Nog over bedevaartvaantjes...*, in *Ons Heem*, XXXIX, 3, bloeimaand, 1985, p. 81-91; J. Philippen, *350 jaar bedevaartvaantjes van Scherpenheuvel*, Schaffen, 1987 en W. Giraldo, *Volksdevotie in West-Vlaanderen*, Brugge, 1989, p. 73-85.

Zelden is eerder een boek waarbij de bedevaartvaantjes van een kunstenaar worden behandeld, zoals dit van J. Philippen, *Bedevertvaantjes van Alfred Ost. Hakendover - Mechelen - Zwijndrecht - Borgerhout*, Schaffen, 1983. Wel artikels zoals W. Giraldo, *Guillaume Michiels, kunstschilder en verzamelaar-tekenaar van bedevaartvaantjes*, in *Volkskunde*, 56, 1955, p. 39-49 en *Guillaume Michiels ontwerper van bedevaartvaantjes*, in cat.v.d. tent. *Guillaume Michiels*, Brugge, 1980, p. 49-52. Bij een monografie over een kunstenaar die eveneens vaantjes ontwierp en/of tekende worden die uiteraard opgesomd en eventueel besproken, zoals W. Le Loup, *Catologus Schenking De Jaegher*, Brugge, 1982, p. 47.

Ook heel wat volkskundige tijdschriften, zoals *Rond den Heerd*, *Biekorf*, *Ons Heem*, *Oostvlaamse Zanten*, *Brabantse folklore*, *Eigen Schoon en de Brabander*, *Appeltjes van het Meetjesland*, 't *Beertje*, *Het Land van Aalst* besteden aandacht aan bedevaartvaantjes en vermelden meestal pas verschenen of nieuw ontdekte exemplaren. Als voorbeelden vermelden we hier - zonder volledig te willen zijn - volgende artikels: M. Van Coppenolle, *Een nieuw Westvlaamsch bedevaartje*, in *West-Vlaanderen*, III, 12, 1946, p. 3; M. Van Coppenolle, *Van een Brugsch St.-Elooiivaantje*, in 't *Beertje*, V, 1946, p. 44-47; M. English, 't *Oud beevaartvaantje te Bavikhove. Maurus*, in *Biekorf*, LV, 1954, p. 164-166; R. van der Linden, *Zeldzaam bedevaartvaantje van de H. Joannes Nepomucenus*, in *Het Land van Aalst*, VII, 1955, p. 300-309; W. Giraldo, *Jongere bedevaartvaantjes*, in 't *Beertje*, 1958, p. 14-23; R. van der Linden, *Lede. Nieuw bedevaartvaantje*, in *Oostvlaamse Zanten*, XXXIV, 1959, p. 115-119; J. Geldhof, *Een processievaantje van Blindekens. Brugge, omstreeks 1750*, in *Biekorf*, LXVI, 1965, p. 180-

182; J. Gerits, *Nieuwe bedevaartvaantjes te Hombeek en te Kessel*, in *Ons Heem*, XXIX, 1975, p. 136-140; A. ver Elst, *Nieuwe vaantjes bij V.T.B.-V.A.B. Zemst*, in *Autotoerist*, XXXI, 6, 2 maart 1978, p. 310-311; J. Gerits, *Nieuwe herdenkings-, toeristen- en bedevaartvaantjes in Vlaanderen*, in *Ons Heem* XXXI-II, 1979, p. 51-61; J.L. Meulemeester en J. Gerits, *Nog enkele nieuwe herdenkings- en bedevaartvaantjes*, in *Ons Heem*, XXXIV, 1980, p. 130-132; M. Pieters, *Een nieuw bedevaartvaantje ter ere van O.-L.-V. van Kopkapel te Lokeren*, in *De Souvereinen*, XII, 1981, p. 18-21; P.J., *Een nieuw bedevaartvaantje voor de Hasselse Virga-Jessefeesten 1982*, in *De nieuwe Hasselaar. Informatieblad uitgegeven door de Stad Hasselt*, V, 5, september 1981, p. 11; J. Gerits, *Enkele nieuwe bedevaartvaantjes in Vlaanderen*, in *Ons Heem*, XXXVI, 1982, p. 7-14; J.L. Meulemeester, *Enkele nieuwe vaantjes in Brugge en omgeving*, in *Ons Heem*, XXXVI, 1982, p. 165-170; J. Gerits, *Bedevert- en herdenkingsvaantjes: een aspekt van de heemkundige werking in Vlaanderen*, in *Ons Heem*, XXXVII, 5-6, 1983, p. 169-176; H. Verleyen, *Nieuw bedevaartvaantje van St.-Antonius Abt, te Aartrijke*, in *Ons Heem*, XXXVII, 5-6, 1983, p. 176-177; J. Gerits, *Gelegenheidsvaantjes van de Kring "Gitschotelbuurschap" te Borgerhout*, in *Ons Heem*, XL, 1986, p. 9-14; L. Stockman, *Een nieuw herdenkingsvaantje voor de parochie Sint-Laureins*, in *Ons Heem*, XLI, 1987, p. 34-35; J.L. Meulemeester, *Twee nieuwe Mariale bedevaartvaantjes in Brugge*, in *Ons Heem*, XLI, 1987, p. 130-132; J.L. Meulemeester, *Twee bedevaartvaantjes uit Bredene*, in *Ons Heem*, XLII, 1988, p. 13-15; L. Stockman, *Een nieuw bedevaartvaantje te Ronsele*, in *Ons Heem*, XLII, 1988, p. 118; J.L. Meulemeester, *Twee nieuwe Westvlaamse bedevaartvaantjes*, in *Ons Heem*, XLII, 1988, p. 207-210; J. Gerits en L. Van Eeckhoudt, *Heemkundige belangstelling voor bedevaartvaantjes in Vlaanderen*, in *Ons Heem*, XLIV, 1990, p. 15-20; J.L. Meulemeester, *Een nieuw Westvlaams herinneringsvaantje naar aanleiding van het dubbel jubileum van Heemkring "Bachten de Kupe"*, in *Ons Heem*, XLIV, 1990, p. 92-93 (met aanvulling en correctie door R. Watty, in *Ons Heem*,

XLIV, 1990, p. 184-185); J. De Punt, J.L. Meulemeester en L. Van Eeckhoudt, *Nieuwe bedevaartvaantjes in Brugge, Hakendover, Laarne en Mere*, in *Ons Heem*, XLV, 1991, p. 8-16; A. Bollaert, J. Gerits, J.L. Meulemeester en L. Van Eeckhoudt, *Bedevoartvaantjes blijven in Vlaanderen populair*, in *Ons Heem*, XLVI, 1992, p. 174-197 en J. Gerits en L. Van Eeckhoudt, *Enkele nieuwe bedevaartvaantjes in Brabant en Limburg*, in *Ons Heem*, XLVIII, 1994, p. 13-19.

Aanvullende gegevens werden ook bezorgd door: J. Gessler, *Over bedevaartplaatjes en -vaantjes*, in *De Brabantse Folklore*, XVIII, 1939, p. 145-154; R. van der Linden, *Onze bedevaartvaantjes. Lijst der nog bestaande en verdwenen bedevaartvaantjes in Oost-Vlaanderen*, in *Oostvlaamse Zanten*, XXXI, 1956, p. 72-82; J. Philippen, *De kultuurhistorische betekenis van onze oude bedevaartvaantjes*, in *XIIe Jaarboek van de Oud-leerlingenbond van het Sint-Jan-Berchmanscollege*, 1965, p. 74-86; L. De Spiegeleer, *Voorstelling van gehandikapten en ziek(t)en op bedevaartvaantjes*, in *Oostvlaamse Zanten*, LVIII, 1983, p. 211-214; J. Gerits, *Bedevoarten herdenkingsvaantjes: een aspekt van de heemkundige werking in Vlaanderen*, in *Ons Heem*, XXXVII, 1983, p. 169-176; W.P. Dezutter, *Twee drukblokken*

van Oostvlaamse bedevaartvaantjes (Erembodegem en Herdersem), in *Volkskunde in Vlaanderen. Huldeboek Renaat van der Linden*, Brugge, (1985), p. 49-51.

Citeren we eveneens een resem van boeken over volkskunde waarin een hoofdstuk over bedevaartvaantjes werd opgenomen, zoals K.C. Peeters, *Eigen aard. Overzicht van het Vlaamse volksleven*, Antwerpen, 1946, 1975 (4), p. 242-243; R. van der Linden, *Bedevoartvaantjes*, in *Beeld, Boek en Spel in de Volkskunde*, Brugge, 1974, p. 9-12; H. Stalpaert, *Volkskunde van Brugge*, Brugge, 1974, p. 185-189 en W.H.Th. Knippenberg, *Devotionalia. Beelden, prentjes, rozenkransen en andere religieuze voorwerpen uit het katholieke leven*, Eindhoven, 1980, p. 91-96. Het zou ons te ver brengen ook de (Vlaamse) catalogi en boeken op te sommen die handelen over een heilige en waarin de desbetreffende vaantjes worden behandeld, zoals de cat.v.d. tent. *Saint Lambert. Culte et Iconographie*, Luik, 1980, p. 100-101 en p. 107-108 en de cat. v.d. tent. *Volksgeneeskunde*, Brussel, 1981, p. 77-79 en p. 81. Ook bijdragen in kranten namen we niet op en verwijzen daarvoor naar de twee inventarisboeken van Renaat van der Linden.

BEDEVAARTLIEDEREN TER ERE VAN ST.-GERLACH VAN HOUTEM

Bedevoartliederen zijn gezangen, die door de gelovigen ten gehore worden gebracht tijdens hun pelgrimstocht, op weg naar de bedevaartplaats, vooral bij religieuze plechtigheden in de bedevaartplaats. Ze zijn niet alleen bedoeld om de bedevaarders in de vereiste stemming te brengen, maar ze gelden ook als lofzang ter ere van de beschermheilige, die men bezoekt, als smeekbede voor verwachte gunsten en als uiting van vertrouwen en dank. Dergelijke strofenliederen kunnen ontstaan in de bedevaartplaats zelf en vandaar uit hun weg maken naar de bedevaarders, die er gretig gebruik van maken. Zij kunnen echter ook tot stand komen binnen bedevaardersgroepen of in plaatsen van waaruit geregeld bedevaarten worden georganiseerd. Bedevoartliederen treft men in ongeveer alle pelgrimstochten aan. Ze zijn meestal afgedrukt in speciale bedevaartboekjes, waarin, naast een levensbeschrijving van de bezochte heilige, ook gebeden en een litanie zijn opgenomen. Dergelijke handleidingen worden in de bedevaartplaatsen ten gerieve van de pelgrims te koop aangeboden.

In deze bijdrage worden, bij wijze van voorbeeld, diverse bedevoartliederen ter ere van Sint-Gerlach van Houthem samengebracht. Evenals de heiligen Bernardus, Brigitta van Kildare en Nikolaas van Tolentino, wordt Sint-Gerlach aangeroepen als beschermmer van het hoornvee. Op enkele plaatsen wordt hij ook als paardenheilige vereerd. Hij stond eveneens bekend als genezer van besmettelijke ziekten onder mensen.

1. St.-Gerlach van Houthem en zijn verering

Sint-Gerlach (ca. 1100 - 1165/1166) leefde in de 12de eeuw als kluizenaar te Houthem, in het Land van Valkenburg. Hij stierf er en werd begraven in Houthem, het dorp dat thans bekend is als Houthem-Sint-Gerlach. De belangrijkste bron, die inlichtingen verstrekt over het leven en de vroegste verering van Sint-Gerlach, is de *Vita beati Gerlaci*, een hagiografisch werk, dat omstreeks 1225 door een onbekende biograaf, hoogstwaarschijnlijk een premonstratenzer kanunnik, werd geschreven (1). De Latijnse tekst van Gerlachs leven werd in 1600 te Maastricht uitgegeven door Erasmus Ghoey, die zelf afkomstig was uit de streek van Valkenburg. Hij was kloosterling van

(1) *Divi Gerlachi sanctissimi eremitae vita*, uitg. E. GHOYEE, Maastricht, 1600, 50 blz. De tekst werd later overgenomen door de Bollandisten, in: *Acta Sanctorum Januarii*, I, Antwerpen, 1643, blz. 306-320.

Devotieprent van St.-Gerlach van Houthem (17de eeuw). Aan zijn rechterkant bemerkt men de waterput en aan zijn linkerkant het Premonstratenzer vrouwenklooster van Houthem. Men herkent er ook een veehoeder, want St.-Gerlach wordt speciaal aangeroepen als beschermheilige van het rundvee. Uit: C. Thilmans, *Het leven van den H. Gerlacus, belyder en eremyt der orde van premonstreyt* (Maastricht, 1612).

(2) Over Erasmus Ghoyee kan men lezen : J. HABETS, *Houthem-Sint-Gerlach en het adellijk vrouwenstift aldaar*, in : *Publications de la Société historique et archéologique dans le duché de Limbourg*, VI, 1869, blz. 162; L. GOOVAERTS, *Ecrivains, artistes et savants de l'Ordre de Prémontré*, I, Brussel, 1899-1902, blz. 309-310.

(3) C. THILMANS, *Het leven van den H. Gerlacus, belyder en eremyt der orde van premonstreyt*, Maastricht, 1612. Een tweede, verbeterde en meer uitgebreide druk, verzorgd door Hendrik Casteel († 1745), premonstratenzer van Knechtsteden (Rijnland, D.), opeenvolgend kapelaan (1732-1735) en proost van Houthem (1735-1745), verscheen in 1745 te Maastricht. Ook een Franse vertaling werd gemaakt : *La vie et miracles de St.-Gerlace, hermite et confesseur de Jésus Christ*, Doornik, 1618. De vertaler was Jan Neeffs, een augustijner eremiet, die destijds in Maastricht resideerde.

(4) *Vita beati Gerlaci eremytae, De Heilige van het Geuldal*, uitg. E. LAVIGNE en J. DASSEN, Houthem-Sint-Gerlach, 1990, 96 blz.

(5) Zie : C. DAAMEN, *Studie over Sint-Gerlach van Houthem*, in : *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, XCII-XCIII, 1956-1957, blz. 49-113; H. GRUNDMANN, *Zur Vita S. Gerlaci eremitaie*, in : *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*, XVIII, 1962, blz. 539-554; A. VAN BERKUM, art. *Gerlach de Houthem (Saint)*, in : *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, fasc. 117-118, Parijs, 1983, kol. 875-879; A.B. MULDER-BAKKER e.a., *De kluzenaar in de eik. Gerlach van Houthem en zijn verering. (Middelieuwe studies en bronnen, XLV)*, Hilversum, 1995.

(6) Vgl. J. HABETS, *a.w.*, in : *Publications...*, VI, 1869, blz. 84 e.v.; J. GERITS, *Sint-Gerlach van Houthem, beschermheilige tegen ziekten van mens en dier*, in : *Ons Heem*, XLI, 1987, blz. 76-79 en 82-84 : ID., *Sint-Gerlach van Houthem feestelijk herdacht*, in : *Ons Heem*, XLV, 1991, blz. 30-33.

(7) P.M. LE BLANC, *De Gerlachuskerk te Houthem en haar monumentale beschildering*, in : *Bulletin van de Koninklijke*

de Luikse premonstratenzerabdij van Beurepart en fungeerde als proost van het premonstratenzer vrouwenklooster te Houthem van 1575 tot aan zijn overlijden in 1612 (2). De eerste Nederlandse vertaling van de biografie van St.-Gerlach van Houthem verscheen in 1612 te Maastricht. De vertaler was Cornelius Thilmans, in die dagen gardiaan van de minderbroeders in Maastricht (3). Het ontdekken van de bron, die door de heilige kluzenaar werd gebruikt, in 1599, en de uitgave van de levensbeschrijvingen, in het begin van de 17de eeuw, hebben de verspreiding van de St.-Gerlachverering opmerkelijk bevorderd.

Een moderne Nederlandse vertaling van het middeleeuwse heiligenleven werd uitgegeven naar aanleiding van de 825ste verjaring van het overlijden van St.-Gerlach (4). De jongste tijd werden enkele kritische studies over de levensbeschrijving van de heilige kluzenaar van het Geuldal gepubliceerd, die een beter licht werpen op de cultuurhistorische betekenis van de middeleeuwse biografie (5).

St.-Gerlach van Houthem wordt vereerd op 5 januari (zijn sterfdag) en op Pinkstermaandag (herdenking van het terugvinden van de waterput te Houthem, op Pinkstermaandag, 28 mei 1599). Omdat hij eeuwenlang, ten onrechte, werd beschouwd als een premonstratenzer heilige, werd hij al die tijd, met eigen officie, in die orde vereerd. Zijn beeld en relieken treft men dan ook aan in heel wat abdijen en vrouwenkloosters van de premonstratenzerorde, niet alleen in de Nederland, maar ook in heel West-Europa. Op hun beurt hebben die kloosters een grote rol gespeeld in de verspreiding van de St.-Gerlachverering.

Vermits St.-Gerlach in Houthem leefde, stierf en begraven werd, is dat Zuidlimburgse dorp de belangrijkste bedevaartplaats voor allen, die de machtige beschermheilige tegen ziekten van mens en dier willen aanroepen en eren (6). Daar ontstond kort na het overlijden van St.-Gerlach een premonstratenzer vrouwenklooster bij zijn graf. De 18de-eeuwse voormalige kloosterkerk, die versierd is met taferelen uit het leven van St.-

Gerlach, is nog steeds het heiligdom, waar de relieken van die heilige worden bewaard (7). Maar, ook buiten dat pelgrimsoord wordt St.-Gerlach druk vereerd. Uit de huidige stand van het historisch en volkskundig onderzoek blijkt dat, buiten de premonstratenzerkloosters, een speciale devotie bestond of nog levendig is in verschillende dorpen van de provincies Antwerpen, Brabant, Limburg en Luik. In Nederland wordt zijn verering gesignaleerd in Limburg en Noord-Brabant (8). Ook in het Rijnland en zelfs in Westfalen wordt St.-Gerlach als beschermheilige tegen ziekten van rundvee en paarden aangeroepen (9).

In de provincie Antwerpen wordt St.-Gerlach vereerd in Morkhoven (10) en Tongerlo (11). Voor Brabant zijn drie plaatsen bekend, waar hij wordt aangeroepen als beschermheilige van het vee, nl. Sint-Brixius-Rode (Meise) (12), Testelt (13) en Walshoutem (14). In de provincie Limburg telde men eertijds een twaalfstal plaatsen, waar St.-Gerlach speciaal tegen ziekten van mens en dier werd vereerd, nl. in Halmaal (15), Heusden (16), Horpmaal (17), Kaulille (18), Kinrooi (19), Kortenbos (20), Kuringen (21), Linde-Peer (22), Martenslinde (23), Mechelen-a/d-Maas (24), Niel-bij-As (25) en Schoot-Tessengerlo (26). Ook in het Land van Herve, o.a. te Battice, was St.-Gerlach populair als beschermheilige van het rundvee (27). In Nederlands-Limburg waar Houthem het centrum van de St.-Gerlachverering is, wordt hij ook vereerd in vele dorpen van de omgeving. Bovendien bestaat een volksdevotie rond St.-Gerlach in Roosteren (28) en in Roermond, waar van 1787 tot 1841 de relieken verbleven (29). Hij werd eveneens op enkele plaatsen in Noord-Brabant vereerd, met name in Hooge Zwaluwe (30), Loon-op-Zand (31) en Tilburg (32). Dr. H.L. Cox heeft de verering van St.-Gerlach als beschermheilige van het vee en als paardenpatroon in kaart gebracht (33). Hij wees er op dat de faam van St.-Gerlach tot in de 16de eeuw nog tot aan de Rijn reikte. In de *Miracula* worden immers gebedsverhoringen vermeld, o.a. in Düren, Lövenich, Sayn, Keulen en in

de buurt van Trier. Thans zijn nog drie dorpen als plaatsen van St.-Gerlachverering bekend, nl. als veebeschermmer in Millen en als paardenheilige in Kreuzrath en Hillensberg (34). Het zwaartepunt van de volksdevotie rond St.-Gerlach, als schutspatroon van het vee, is echter in Zuid- en Midden-Limburg gelegen. Van daaruit heeft de verering zich in het aanpalende gebied in België en Nederland verspreid. De bekendheid in het Duitse grens-gebied (Selfkant) hield waarschijnlijk verband met de invloed van de premonstratenzers, die proosten waren van het naburige vrouwenklooster van Heinsberg.

In heel wat dorpen, waar de St.-Gerlachverering veel bijval genoot, ontstonden typische volksgebruiken. Niet alleen in Houthem, waar de bedevaarders aarde van onder de graftombe meenemen en water putten uit de St.-Gerlachbron, maar ook in talrijke andere plaatsen werden dergelijke gebruiken overgenomen. Gewijd water is bestemd voor runderen en paarden. Ook de aarde, de gewijde grond, is van grote betekenis voor de boer, want ze geeft leven aan planten, bomen en vruchten. In verschillende bedevaartplaatsen ter ere van St.-Gerlach, namelijk in Horpmaal, Kinrooi, Martenslinde en Mechelen-a/d-Maas was eertijds gewijde aarde te bekomen in de kerk zelf of op het kerkhof. Naast de Seminariekerk van Roermond, waar St.-Gerlach door de boeren werd aangeroepen, stond destijds een karretje met gewijde aarde, waarvan men een zakje kon meenemen. In de meeste gevallen werd de aarde gemengd onder het voedsel van het vee of in de stal gestrooid (35). Op Pinkstermaandag was in nagenoeg alle bedevaartplaatsen gewijd water ter ere van St.-Gerlach te verkrijgen.

Tot de typische bedevaartgebruiken behoren het publiceren van devotieboekjes, bidprentjes en litanieën, als ook het verspreiden van bedevaartaantjes. Dat verschijnsel kan men ook vaststellen in heel wat plaatsen, waar St.-Gerlach wordt vereerd. Een ander belangrijk element in het bevorderen van de volksdevotie tot de heilige kluzenaar vormen de bedevaartliederen, die niet alleen in

Houthem, maar ook elders tot stand kwamen.

2. Bedevaartliederen ter ere van St.-Gerlach van Houthem

De bedevaartliederen, die ter ere van St.-Gerlach werden geschreven en getoonzet, zijn meestal anonieme teksten. Ze omvatten verschillende strofen en zijn doorgaans voorzien van een refrein, dat na elke strofe wordt herhaald. In enkele gevallen zijn dergelijke liederen opgenomen in het devotieboekje. Soms worden ze op afzonderlijke blaadjes gedrukt, al of niet vergezeld van gebeden, overwegingen en litanie.

Banholt (Limburg, Ned.)

St.Gerlach is sinds 1927 patroon van de parochiekerk van Banholt. De heilige kluzenaar wordt door de dorpsbewoners, eertijds hoofdzakelijk landbouwers, aangeroepen tegen ziekten onder mensen en vee. Op zaterdag voor Pinksteren wordt jaarlijks in de buurt van de kerk de St.-Gerlacusden geplant. Banholt heeft een eigen lied ter ere van St.-Gerlach. Het wordt nog geregeld in de parochiekerk gezongen :

Sint Gerlachus hoog verheven
zie wij zoeken uw bescherming,
want gij zijt patroon van Banholt
bid voor ons om Gods ontferming :

Kluzenaar uit Limburg's dreven,
geef ons kracht in vreugd en lijden,
wees een voorspraak voor ons allen
steun ons in ons moeilijk strijden :

Refrein

Sint Gerlachus, help ons allen
u te volgen God te dienen.

Leid ons hemelse beschermer
naar 't eeuwig paradijs.

Leid ons hemelse beschermer
naar 't eeuwig paradijs.

Hooge Zwaluwe (Noord-Brabant, Ned.)

Aanleiding tot de plaatselijke St.-Gerlachverering was het verwerven van een reliek op 12 februari 1866. Vele parochianen van Hooge

Nederlandse Oudheidkundige Bond, LXXVI, 1977, blz. 59-88; H.H.J. KURVERS, *Conservering en restauratie van de wand- en gewelfschilderingen in de kerk van St.-Gerlachus te Houthem*, in : *Bulletin...*, LXXVI, 1977, blz. 87-117.

(8) J. GERITS, *Sint-Gerlach van Houthem, beschermheilige tegen ziekten van mens en dier*, in : *Ons Heem*, XLI, 1987, blz. 69-94.

(9) D. WYNANDS, *Zum Kult des Gerlach von Houthem - ein einst in Rheinland und in Westfalen verehrter Heiliger*, in : *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, XXXVII, 1992, blz. 161-177.

(10) J. GERITS, *a.w.*, blz. 88.

(11) ID., *a.w.*, blz. 93.

(12) J. VAN HAVER, *Volksbedevaarten tegen ziekten van mens en dier in West-Brabant*, in : *De Brabantsche Folklore*, XXI, 1949, nr. 121-124, blz. 83-84.

(13) J. GERITS, *a.w.*, blz. 88.

(14) ID., *a.w.*, blz. 93-94; L. COLLIN, *De verering van Sint-Gerlachus te Walshoutem*, in : *Ons Lands Erfdeel*, XII, 1990, nr. 37 (1 juni), blz. 59-66.

(15) M. DE MEYER, *Beschermheiligen van het rundvee of het vee in het algemeen*, in : *Volkskunde-Atlas voor Nederland en Vlaamse-België. Commentaar*, afl. III, Antwerpen, 1968, blz. 59.

(16) J. GERITS, *a.w.*, blz. 76 en 81.

(17) ID., *a.w.*, blz. 81-82.

(18) M. DE MEYER, *a.w.*, blz. 59; J. GERITS, *a.w.*, blz. 84.

(19) J. GERITS, *a.w.*, blz. 84; ID., *Sint-Gerlach van Houthem, beschermheilige tegen veeziekten in Kinrooi*, in : *Dao raosjt gèt !* XV, 1996 (te verschijnen).

(20) ID., *a.w.*, blz. 84-85.

(21) ID., *a.w.*, blz. 85-86.

(22) E. BULLEN, *Linde doorheen de 100 jaren van zijn bestaan*, St.-Pieters-Woluwe, 1951, blz. 17; J. GERITS, *a.w.*, blz. 86-87.

(23) G.V. LUX, *Over de parochie Martenslinde*, in : *Het oude Land van Loon*, III, 1948, blz. 13; J. GERITS, *a.w.*, blz. 87-88.

(24) V. VERSTEGEN, *Waterheilige*, in : *Ons Heem*, XII, 1957-1958, blz. 172; J. GERITS, *a.w.*, blz. 88; M. BOUVEROUX, *Heiligen van Mechelen. Gerlacus*, in : *Oud-Mechelen van die heyde totter Maese*, III, 1988, nr. 1, blz. 28-30.

(25) J. DAAMEN, *Begankenis ter*

Zwaluwe waren toen landbouwers, die zich, met het oog op de zuivelindustrie in eigen streek, vooral toelegden op de veeteelt. Zo werd door toedoen van Petrus Hubertus Klijsen, die er van 1865 tot 1877 pastoor was, het Noord-Brabantse dorp Hooge Zwaluwe een belangrijke bedevaartplaats ter ere van St.-Gerlach. In 1939 werd er een broederschap opgericht. Ten gerieve van de pelgrims en de eigen parochianen werd een bedevaartlied gemaakt, dat op een los blaadje door de drukkerij W. Biemans, te Made, werd verspreid :

H. Gerlachus
 O, Gerlachus Vriend van Jezus,
 Ons tot voorbeeld en Patroon,
 Voor Uw Heer zocht gij steeds glorie
 Voor U zelf slechts smaad en hoon;
 Bid voor ons o zaalge Broeder,
 Dat geen trotsheid ons misleid
 En wij Jezus steeds behagen
 Door oprechte nedrigheid.

Klein waart g'in uw eigen ogen,
 Groot in 't oog van God de Heer,
 Zie beschermend op ons neer;
 Die de stralenkrans der zaalgen
 Thans om 't nedrig voorhoofd draagt,
 Hoor naar onze lofgezangen,
 Hoor naar 't geen ons hart U vraagt.

O, Gerlachus hoor die beden,
 Op uw hoge hemeltroon,
 Spreid door gunsten en door wondren
 Ook voor ons uw macht ten toon,
 Help ons strijden, help ons lijden,
 Overwinnen door het kruis;
 Voer ons binnen na 't verwinnen,
 In het zalig vaderhuis.

Kinrooi (Limburg, B.)

De vroegste aanwijzing van de St.-Gerlachverering in Kinrooi dateert uit 1867, toen pastoor Jean-Baptist Weyen (1824-1915) een reliek van de heilige kluizenaar verwierf (36). Het dorp Kinrooi, dat toen overwegend uit landbouwersgezinnen bestond, werd nadien een belangrijk centrum van de St.-Gerlachverering voor de streek. St.-Gerlach werd er vooral vereerd tegen veeziekten. De feestdag van St.-Gerlach vond er jaarlijks plaats op Pinkstermaandag en viel samen met de Pinksterkermis, ook St.-Gerlachkermis geheten, die eveneens druk bezocht werd. De feestdag met octaaf werd ingezet met een plechtige hoogmis en reliekverering. Ten gerieve van de gelovigen, die St.-Gerlach kwamen vereren, waren in

ere van H. Gerlacus in de parochiekerk van Niel-bij-As, in: *Het Aldegondisklokje*, III, 1984, nr. 4; blz. 29-30; J. GERITS, a.w., blz. 88-91.

(26) J. GERITS, a.w., blz. 92-93.

(27) ID., a.w., blz. 80.

(28) ID., a.w., blz. 92.

(29) M. DE MEYER, a.w., blz. 99-100; J. GERITS, a.w., blz. 92.

(30) J. GERITS, a.w., blz. 81.

(31) ID., a.w., blz. 87.

(32) ID., a.w., blz. 83.

(33) H.L. COX, *Die Auswirkungen der deutsch-niederländischen Staatsgrenze von 1815 auf die volkstümliche Heiligenverehrung im Rhein-Maasgebiet*, in: *Rheinisch-westfälische Zeitschrift für Volkskunde*, XXVIII, blz. 111-131, krt. 1 en 3.

(34) ID., a.w., blz. 120-121.

(35) M. DE MEYER, a.w., blz. 99.

(36) J. GERITS, *Sint-Gerlach van Houthem, beschermheilige tegen veeziekten in Kinrooi*, in: *Dao raosjt gèt!* 1996 (te verschijnen).

KORTE LEVENSSCHETS
 VAN DEN
H. GERLACUS,
 PATROON
 tegen de smettelyke ziekten van menschen
 en vee,
 wiens heilige overblyfsels berusten en vereerd worden
 IN DE PAROCHIALE KERK VAN WALS-HOÜTHEM.

Sint-Truiden.
 BOEKDRUKKERY H. DE COCQ-CRETEN,
 Steenstraet.

GEBEDEN EN OVERWEGINGEN
 VOOR DE
NOVEEEN
 VAN DEN
HEILIGEN GERLACUS,
 EREMYT.
 PATROON DER PAROCHIALE KERK
 TE
Houthem (St Gerlach).

Bijzonder aangeroepen
 tegen besmettelijke ziekten, voornamelijk
 onder het vee.

GULPEN,
 TER DRUKKERIJ VAN M. ALBERTS.

de parochiekerk van Kinrooi bidprentjes en foldertjes met gebeden en litanie ter beschikking. De traditie van de St.-Gerlachverering, die eertijds grote bekendheid genoot, werd ook na de Tweede Wereldoorlog voorgezet, hoewel de bloeiperiode toen al voorbij was, omdat het aantal landbouwers-veehouders bestendig verminderde. In 1956 werd echter nog een lied ter ere van St.-Gerlach van Houthem gedicht en door Frans Segers op muziek gezet. Het werd in de kerk van Kinrooi gezongen.

Ter ere van St.-Gerlacus

Zoudt Gij niet steunen in ons streven,
Uw hart niet oop'nen voor wie lijdt
Gij, die door smart en leed gedreven,
vertroosting vondt in d'eenzaamheid.

Refrein.

Gerlachus, wij zijn hier gekomen,
elk met zijn last en leed belaàn.
Laat genad'ons overstromen,
dat wij getroost weer henen gaan.

Geef dan aan zwaarbeproeefde zielen,
licht in hun twijfels, rust na strijd,
Uw kracht aan hen die zo vaak reeds
vielen,
Uw vuur aan die God zijn gewijd.

Al wie Uw zegen hier komt vragen,
verhoor zijn bede om geluk,
wil vee en erf van rampspoed sparen,
bevrjhd hem toch van last en druk.

Sinds jaren komt U trouw vereren
de landman met een vroom gemoed.
Uw voorspraak moge immer weren,
elk leed voor wie U valt te voet.

Linde-Peer (Limburg, B.)

Linde-Peer was de eerste plaats in Belgisch-Limburg, waar St.-Gerlach werd vereerd. De volksdevotie tot de heilige kluizenaar van het Geuldal klimt er op tot 1851, toen de plaatselijke O.-L.-Vrouwparochie werd opgericht (37). De verering van St.-Gerlach, als beschermheilige tegen ziekten van mensen en hoornvee, werd vooral op gang gebracht door pastoor Ferdinand Loots († 1880), die eerst kapelaan (1851-1855) en vervolgens pastoor (1855-1880) was in

Linde-Peer. De gelovigen, die er St.-Gerlach kwamen vereren, beschikten over een aangepast devotieboekje, met een korte levensbeschrijving van St.-Gerlach, verschillende gebeden en een litanie (38). Pastoor Loots, die de St.-Gerlachverering bestendig onder de landbouwers bevorderde, schreef ook een passend lied op de melodie van het Kerstlied *O divine enfance*. Jaarlijks, op 1 juni, werd er een noveen ingezet ter ere van St.-Gerlach, met gelegenheids-sermoenen door een vreemde predikant. Nog in de jaren '20 kwamen op die dag gemiddeld duizend bedevaarders naar Linde-Peer. Het hele jaar door was er in de dorpskerk gewijd water ter ere van St.-Gerlach beschikbaar. Het bedevaartlied, dat geregeld in Linde-Peer te horen was, luidt als volgt (39):

Hoveling Gerlachus, weeldrig grootgebracht,
die op gade's sterfdag aan Uw doods-
uur dacht:
die dan woudt bereid zijn en langs
Mazes' stroom
uitverkoost voor woning eenen hollen
boom. (bis)

Die op weeld' en rijkdom, armoe, nood,
gemis
alles kon verduren in die wildernis
die er jaar op jaren kou en honger lijdt,
en na strengen vasten het lichaam nog
kastijdt. (bis)

Groote Sint Gerlachus, die in 't
Mazeland
wonderdaden uitricht van een
Godsgezant;
die door vrome beden, mensch en vee
geneest,
alle plagen afweert van den helschen
geest. (bis)

Goede Sint Gerlachus, hemelhoveling
blijf Uw oogen richten op deez'aard-
schen kring
droppel balsemingen op ellenden neer;
blijf de menschen helpen, lijk Gij deedt
weleer. (bis)

Loon-op-Zand (Noord-Brabant, Ned.)

De St.-Gerlachverering in het Noord-Brabantse dorp Loon-op-Zand dagtekent uit het einde van de 19de

(37) E. BULLEN, *a.w.*, blz. 17; J. GERITS, *a.w.*, blz. 86-87.

(38) *Korte Levensschets van den Heiligen Gerlacus Eremijt, wiens heilige overblijfsels berusten en geëerd worden in de parochiale kerk van Linde, bij Peer (Limburg)*, Brussel, 1862, 30 blz. Een tweede uitgave verscheen in 1881, eveneens in Brussel.

(39) Maastricht, Rijksarchief, *Bisdom Roermond, Portefeuille 6, Nalatenschap H. Durlinger*.

eeuw. Ze werd er ingevoerd door Petrus Hubertus Klijsen, die in 1877 als pastoor werd aangesteld, nadat hij reeds in Hooge Zwaluwe de grondslag van de volksdevotie tot St.-Gerlach had gelegd. De jaarlijkse begankenis, met processie ter ere van St.-Gerlach, vond plaats op Pinkstermaandag. In de processie stapten vooral landbouwers-veehouders op, niet alleen uit Loon-op-Zand, maar ook uit de omliggende dorpen, want St.-Gerlach werd er speciaal vereerd als beschermheilige tegen besmettelijke ziekten onder het vee. Traditiegetrouw kwam op Pinkstermaandag ook een jaarlijkse bedevaart vanuit Tilburg. Ten gerieve van de bedevaarders werd in 1908 een devotieboekje uitgegeven, met gebeden, overwegingen, litanie en drie liederen (40).

Het eerste *Lied aan Gerlachus*, op de wijze van *Valt u de arbeid zwaar temet*, luidt als volgt :

Gerlach, ridder, wereldling,
Zondaar, maar ook boeteling,
Gij, die weet, hoe goed God is,
Vraag voor ons vergiffenis.

Schoon de hel u heeft getart,
Hebt gij toch getrouw volhard;
Vraag, Gerlachus, dat ook wij
Steeds volharden zooals gij.

In uw leven, na uw dood,
Maakte u God door wond'ren groot;
Zoo voor menschen, als voor vee
Hielpt gij tot genezing mee.

O! nu ge in den hemel woont,
Waar God uw verdiensten loont;
Nu verwachten wij nog meer
Door uw voorspraak bij den Heer.

Zie, wij zingen u ter eere;
Blik op ons beschermend neer;
Door de macht, die God u gaf,
keer de rampen van ons af.

Zalig eens in aës hemels woon,
Staan wij samen voor Gods troon,
Dankend zijn barmhartigheid
Zonder maat in eeuwigheid.

Het tweede lied werd gezongen op de wijze van *Maria, hoor de zonen* (uit : *Nieuw Familieboekje*, nr. 15) :

Gerlachus, hoor ons allen,
Die om uw hulp hier gaan;
Wij zingen u ter eere
En roemen uwe daàn.
Wij prijzen uwe goedheid
En buigen voor u neer,
Bid, heilige Gerlachus,
Voor ons bij God den Heer!

Gij hebt gediend de wereld,
Gebaad in zingenot;
Gij waart van adel, ridder,
Doch zondaar voor uw God.
Maar Gods genade trof u,
Gij zweert de wereld af;
Weer, heilige Gerlachus,
Van ons der zonden straf!

Als pelgrim zag u Rome;
En uit des Pausen hand
Ontvingt gij toen den zegen,
en trokt naar 't Heilig Land.
Daar bleeft gij toen als boet'ling
En hoeddet needrig 't vee;
Bescherm dan, Sint-Gerlachus,
Den mensch en 't dier ook mee!

Na zeven jaren boete
Zaagt gij nu Rome weer;
En met verlof des Pausen
Zet ge u te Houthem neer.
En leefdet daar als kluiz'naar
Voor God nog veertien jaar;
Vraag, heilige Gerlachus,
Dat God ons altijd spaar!

Een boom was uwe woning,
Uw rustbed was een steen,
Gij sleet uw verder leven
In vasten en geweën.
Maria was uw toevlucht,
Servatius uw troost;
Bid, heilige Gerlachus,
Voor 't u zoo dierbaar kroost!

Na jaren dan van strijden,
Genaakte uw laatste stond,
Toen God met 't Brood des levens
Servatius U zond.
Een wonder sloot uw leven,
Een wonder volgde uw dood;
Bid, heilige Gerlachus,
Voor ons in allen nood!

Zie nu van uit den hemel
Op ons, uw kind'ren, neer,
Wij smeeken om uw voorspraak
Bij onzen Lieven Heer.
Bewaar ons van besmetting
Naar lichaam en naar geest,
Dan vieren wij, Gerlachus,
Met u eens eeuwig feest.

(40) *Gebeden en overwegingen voor de noveen van den Heiligen Gerlachus, kluizenaar, Patroon tegen besmettelijke ziekten, vooral onder het vee. Bijzonder vereerd in de parochiekerk van Loon-op-Zand, Tilburg, z.j., (1908), 67 blz. De drie bedevaartliederen vindt men op blz. 60-65.*

De bedevaarders, die St.-Gerlach in Loon-op-Zand kwamen vereren, beschikten nog over een derde lied. Het werd gezongen op de wijze *Naadren wij thans Jesus' Moeder* (uit : *Congregatieboekje*, nr. 54) :

Met het koor der Engelscharen,
Zingend in het hemelsch hof,
Komen w'onze stemmen meng'len,
Om te zingen uwen lof!

Refrein
Aller monden
Zij verkonden,
Sint Gerlachus, uwen lof;
En uw zegen
Allerwegen
Geeft tot meerd'ren dank steeds stof.

Lof aan u, o groote Heil'ge,
Lof u, trouwe Schutspatroom,
Die thans jubelt in de glorie
Van de zaal'ge Hemelwoon! *Refr.*

Laat ons steeds uw goedheid roemen,
Geef ons ijver voor uw eer!
Zeker, dat w'ook dan vervullen
't Heilig inzicht van den Heer. *Refr.*

Blijf ons allen steeds beschermen,
Hoed, al wat ons dierbaar is!
Steun ons in de zielsgevaren,
Weer der zonde - duisternis! *Refr.*

Wij bevelen al ons zorgen,
Zoo voor menschen als voor vee,
Aan uw goedheid, aan uw liefde,
Deel aan allen gunste mee! *Refr.*

En sla steeds ons zwakheid gade,
Sint Gerlachus, in den nood!
Wil ons bijstaan heel ons leven
Tot in d'ure van den dood! *Refr.*

O, dan zullen uw vereerders
Hier God dienen ongestoord;
En u lovend, eenmaal juichen
In het zalig vreugdeoord. *Refr.*

Oosterhout (Noord-Brabant, Ned.)

In Oosterhout was de St.-Gerlachverering niet gecentraliseerd in één van de parochies, maar in de kerk van het Norbertinessenklooster "Sint-Catharinadal" aldaar, omdat de kluizenaar van het Geuldal er steeds als een ordesheilige werd beschouwd. Eertijds werd zijn feestdag op de maandag na Ons-Heer-Hemelvaart gevierd, maar sinds 1930

gebeurde dat op 14 januari. In 1911 werd in Oosterhout een folder uitgegeven met *Litanie van den H. Gerlacus*, diverse gebeden en een *Lofzang ter eere van den H. Gerlacus* (12 strofen) (41). St.-Gerlach werd in Oosterhout door de gelovigen aangeroepen als bijzondere beschermheilige tegen valende ziekte, stuipen van de kinderen, oogziekte, tandpijn, gezwellen, lamheid en andere menselijke kwalen, evenals tegen besmettelijke ziekten van runderen, paarden, varkens en schapen.

Litanie, gebeden en lofzang komen ook voor in het devotieboekje van Testelt (Brabant, B.). Waarschijnlijk werden die teksten rechtstreeks ontleend aan soortgelijke publicaties van Houthem. Het is uiteraard niet uitgesloten dat de lofzang voor Testelt werd geschreven.

Testelt (Brabant, B.)

In Oost-Brabant was Testelt eertijds een bekende bedevaartplaats ter ere van St.-Gerlach van Houthem. De landbouwers uit eigen dorp en uit het Hageland zochten er hulp en bijstand tegen ziekten van mens en dier. Begankenissen vonden plaats op 5 januari en gedurende het octaaf, op de eerste maandag na Ons-Heer-Hemelvaart, op de Pinksterdagen, eveneens met octaaf, en op elke eerste maandag van de maand. Op al die dagen werd de relikwie vereerd. De St.-Gerlachverering werd in Testelt waarschijnlijk ingevoerd door pastoor Leonardus Philippus Segers (1827-1899), kloosterling van de abdij van Averbode, die er van 1873 tot 1896 de St.-Pietersparochie bediende. Ten gerieve van de bedevaarders, die St.-Gerlach in Testelt kwamen vereren, werd in 1896 een devotieboekje uitgegeven (42), waarin het bedevaartlied *Lofzang ter eere van den H. Gerlacus*, dat ook in Oosterhout werd gezongen, is opgenomen.

Lofzang ter eere van den H. Gerlachus

I

Gerlacus, die aan de ijdelheid
Der wereld hebt vaarwel gezeid,
En die der steden trotsche pracht
Hebt voor een hollen eik veracht;

(41) J. GERITS, a.w., in : *Ons Heem*, XLI, 1987, blz. 91-92.

(42) *Een machtige vriend der beproefde christenen, de Heilige Gerlacus, gevierd en vereerd in de Kerk van Testelt, Averbode, 1896, 71 blz. De Lofzang vindt men op blz. 65-67.*

Die daar, verwijderd van elkeen
U bezig houdt met God alleen,
En, vrij van ieder aardsch gewicht,
Uw geest ten hemel hebt gericht.

Op water levend en op brood,
Wijl schaarsch de slaap u de oogen
sloot,
Hebt gij er door een tranenvloed
Uw vroegre zonden uitgeboet.

Niets vreest of niets verlangt uw hart,
Dat, onbekend met zorg en smart,
Steeds in de hemelvreugde leeft,
Die u het rein geweten geeft.

En nacht en dag stuurt ge uit die woon
Gebed en hart tot Godes troon,
En doet die woon, schoon zoo gering,
Wedijvren met den hemelkring.

Gerlacus, gij, de held en de eer
Van Valkenberg, zie op ons neer,
En help uw dienaars, die te zaam
Den roem vermelden van uw naam.

Gij zult ons helpen : onze stem
Verheft zich vroom in dank tot Hem,
Die ons, naast weldaân, veel en groot,
U tot patroon schonk in den nood.

II

Nu dient Gerlacus' lof gezeid,
Den lof van hem, wiens heiligheid
Door menig wonder blonk weleer
En blinkt nog heden evenzeer.

Dit tuigt de waterbron, wier nat
De vrome man tot drank bezat,
De waterbron, waarvan een dronk,
Aan menigeen genezing schonk.

Tot driemaal in den heil'gen tijd,
Aan Christus' passie toegewijd,
Werd hem dit water door Gods macht,
In wijn veranderd, aangebracht.

En daar dit water, heilig man,
De ziekten zoo verdrijven kan,
Omdat gij 't hebt gebruikt weleer,
Betrouwen we op uw macht nog meer.

Gerlacus, maak, wij bidden u,
Dat aller Schepper, God, ons nu
En immer, door uw smeekgebed,
Verhoore en van rampen red'.

Tilburg (Noord-Brabant, Ned.)

Op 5 januari 1909 werd in Tilburg
de vereniging "De Pelgrimstocht der

R.K. Spoor mannen van Tilburg en
andere plaatsen naar Houthem"
opgericht. De eerste bedevaart, onder
leiding van kapelaan Van den
Heuvel, vond plaats op 19 en 20 juni
1909. Bij die gelegenheid werd een
handboekje uitgegeven, met een
korte levensschets van St.-Gerlach
van Houthem, zijn litanie, het gebed
bij het graf van de heilige kluizenaar
en een verzameling van 25 liederen,
waaronder drie bedevaartliederen ter
ere van St.-Gerlach (43). Samen met
de bedevaarders uit Tilburg reisden
vaak ook deelnemers mee uit andere
plaatsen. Doorgaans kwamen zij met
de trein op een zaterdag, soms wel
150 personen. Ze werden feestelijk
afgehaald door de plaatselijke fanfare
en na overnachting vertrokken zij
dan omstreeks zondagmiddag weer
naar huis (44).

Het eerste lied, dat in het devotie-
boekje werd opgenomen, is een
gezag van tien strofen. Het werd als
eerste St.-Gerlach-lied gezongen op
weg naar het pelgrimsoord Houthem
(45):

Op ter Pelgrimstocht

Sint Gerlacus, zie ons heden
Opwaarts gaan naar Limburgs eden,
Naar het dorpje Houthem heen,
Waar gij leefdet in 't verleen.

Met het koor der Eng'lenscharen
Komen wij onz' stemmen paren
Zingen blijde tot uw eer,
Onze voorspraak bij den Heer.

Wel bedreeft Gij eens de zonde,
Sloegt uw ziele diepe wonden,
Maar deedt ook boetvaardigheid,
Heel uw verdren levenstijd.

God, zoo eindloos goed en teeder,
Zag met welgevallen neder
Op den vromen boeteling;
Toont dit door zijn zegening.

Zieken werden ras genezen,
Ja, zelfs dooden zijn verrezen,
Door de kracht van God den Heer,
Tot Gerlacus roem en eer.

Kwam besmetting 't land belagen,
Mensch en dier ten grave dragen,
Dikwijls werden zij gered
Door Gerlacus' smeekgebed.

(43) *Handboekje voor de
Vereeniging : De Pelgrimstocht
der R.K. Spoor mannen van
Tilburg en andere plaatsen naar
Houthem, Tilburg, Stoomdruk-
kerij van het R.K.
Jongensweeshuis, 1909, 44 blz.*

(44) H.J.J. PHILIPPENS,
Houthem's verleden, Eygels-
hoven, 1983, blz. 32.

(45) *Handboekje...*, blz. 14-15, nr.
2.

Wie kan ons de gunsten malen,
Al die wonderen verhalen,
In de ziel te weeg gebracht,
Door Gerlacus' groote macht?

Mochten wij 't ook ondervinden
En met ons onz' teer beminden,
Steeds bevrijd van ramp en druk,
Voorspoed, zegen en geluk.

Als zij trouw de zonde vluchten,
't Grootste kwaad, het meest te duchten,
Helpt Gerlacus in den strijd
Zijn vereerders, 't allen tijd.
Gaan wij zoo door 't aardsche leven,
Dan zal God ons d'eerkroon geven,
Met Gerlacus zeer verblijd,
In de gansche eeuwigheid.

De twee andere liederen ter ere van St.-Gerlach werden tijdens de proces-sie of in Houthem zelf gezongen. Hoewel ze in grote lijnen naar het levensverhaal van St.-Gerlach verwijzen, zijn ze toch hoofdzakelijk bedoeld als smeekbede (46). Beide bedevaartliederen behoorden eveneens tot het repertoire van de bedevaartplaats Loon-op-Zand.

Op 4 en 5 juni 1910 vond de tweede bedevaart van het rooms-katholiek spoorwegpersoneel vanuit Tilburg plaats. Ook bedevaarders uit Venlo en Blerik namen er aan deel. Uit de programmabrochure van die pelgrimstocht blijkt duidelijk hoe de bedevaartliederen in het geheel waren ingeweven.

In een liedboekje, dat kort voordien werd uitgegeven en waarvan een exemplaar wordt bewaard in het Fonds Bisdom Roermond (Rijksarchief, Maastricht), troffen we nog vier bedevaartliederen aan ter ere van St.-Gerlach. Ook die werden gezongen door de Noordbrabantse en Limburgse spoorwegmannen op hun pelgrimstocht naar Houthem (47).

Het eerste lied bracht men ten gehore na de algemene communie in de bedevaartkerk van Houthem:

Lied tot den H. Gerlacus

1.

't Hart vervuld met heil'ge vreugde,
In 't bezit van God den Heer,
Stijgt nu onze zang en bede,
Sint Gerlacus, U ter eer.

Refrein :

Bid voor ons, o Sint Gerlacus,
Dat het godd'lijk Hemelbrood
Ons ten steun zij in het leven,
En in 't uur van onzen dood.

2.

Als een leger in slagorde,
Strijden wij, uw pelgrimschaar,
Sterk door Jezus' heilgenade,
Vurig biddend voor elkaar.

3.

Zou de duivel d'aanval wagen,
In zijn woede, in zijn macht;
Wij, wij blijven zegevierend,
Sterk door U en Jezus' kracht.

4.

Zou de hartstocht zich verheffen
In onz' ziel, met nieuw geweld;
Gij beschermt ons, Jezus helpt ons
Ook de vijand wordt geveld.

5.

Moog' de wereld ons ook lokken,
Door haar schijnschoon of geneugt';
Niets zal ons van Jezus scheiden,
En wij streven naar de deugd.

6.

Komt het lijden ons bezoeken,
Gij zult ons een trooster zijn,
En met Jezus in het harte,
Voelen wij geen smart of pijn.

7.

Mogen wij eens zalig sterven
Met het godd'lijk Onderpand,
Dat Servatius U kwam geven,
Reisspijs naar het Vaderland.

Het tweede pelgrimslied ter ere van St.-Gerlach, dat in de bundel werd opgenomen, is een gezang, dat wellicht zijn inspiratie vond in de 18de-eeuwse muurschilderingen van de bedevaartkerk te Houthem:

Lied ter ere van den H. Gerlacus

1.

Laten wij ten hemel staren:
Pelgrims, voor den troon van God,

(46) *Handboekje...*, blz. 30-33, nr. 13 en 14.

(47) Maastricht, Rijksarchief, *Bisdom Roermond, Portefeuille 6 (Nalatenschap H. Durlinger)*. Het druksel draagt het "imprimatur" van mgr. J. Pompen, vicaris-generaal van het bisdom 's-Hertogenbosch (3 december 1909).

Zien wij glorierijk Gerlacus
In het allerzaligst lot.
Stijg' tot hem ons pelgrimslied,
Dat hem eer en hulde biedt.)bis.

2.

Rijk in goed'ren en van adel,
Volgt hij 's werelds dwaas geneugt;
Gods genade komt hem treffen,
En hij wijdt zich aan de deugd.
Zondaar, doe boetvaardigheid
Als Gerlacus, t' allen tijd.)bis.

3.

Met een harte, vol van rouwe,
Gaaf hij op naar Rome heen,
Knielt er aan des Pausen voeten,
Onder tranen en geweent.
In diens woord hoort hij Gods stem
Reist hij naar Jeruzalem.)bis.

4.

Ziet den edelman daar hoeden
't Laagste vee van 't pelgrimshuis;
Jezus neemt hem aan tot leerling,
Maakt hem ridder van het kruis.
Gods gena volgt ned'righeid,
Heeft de Heilige Geest gezeid.)bis.

5.

Weder door den mond des Pausen
Hooft hij verder zijne taak:
"Boete doen in de eigen landstreek,
Waar hij najoeg het vermaak".
o Godvreezend Eremijt,
Vraag ons Gods barmhartigheid)bis.

6.

In het kleed van Sint Norbertus,
Ziet men nu de edelman
Biddend, vastend, de aalmoes gevend,
Naar het voorgeschreven plan.
In dat alles vindt gij vreugd:
Waar genot verzelt de deugd.)bis.

7.

Trotsche woning is vervangen
Door een kluis in d'eikenstronk;
't Harde brood zal hij daar eten;
't Water is zijn een'ge dronk.
Sint Gerlacus, Kluizenaar,
Wees bij God onz' middelaar.)bis.

8.

Priesters, leeken, zondaars, braven
Stroomen naar Gerlacus heen;
Allen geeft hij zielevoedsel,

D'arme, rijke gift meteen.
In des lichaams zielenood,
Geef ons, Heilige, 't daaglijksch brood.)bis.

9.

Elken dag gaat hij ter beevaart
Naar het Sint Servatius' graf;
Zaterdag trekt hij naar Aken,
Smeekt Maria's bijstand af.
Pelgrim, leid ons aan uw hand
Naar het hemelsch Vaderland.)bis.

10.

Satan legt hem zijne lagen,
Maar de held blijft onbevreesd;
Sterk door Gods genadekrachten,
Drijft hij weg den boozen geest.
Sta, Gerlacus, ons steeds bij
In des duivels kwellerij.)bis.

11.

God ziet op zijn dienaar neder,
Luistert steeds naar zijne bee,
Die hij opzendt voor den naaste,
Of wel voor het zieke vee
Door de macht, die God u gaf,
Weer de rampen van ons af.)bis.

12.

God wilde in diens zieke dagen
Hem verkwikken door wat wijn;
De arme boet'ling dronk slechts water;
God wil, - en - 't zou wijn nu zijn.
Vraag van Godes wondermacht,
Dat ons zwakheid keer in kracht.)bis.

13.

Op het sterfbed ligt hij neder;
Sint Servatius verscheen:
En, versterkt door't Brood der Eng'len,
Stijgt zijn ziel ten hemel heen.
o Gerlacus, bid voor mij,
Dat mijn einde zalig zij.)bis.

14.

Laten wij ten hemel staren:
Pelgrims, voor den troon van God
Juicht Gerlacus in de glorie,
In het allerzaligst lot.
Hoor onz' bede, hoor ons lied,
Sint Gerlach, - versmaad het niet.)bis.

Het derde gezang, dat in de bundel voorkomt, is een "vaandellied", dat ter ere van St.-Gerlach werd gezongen tijdens de pelgrimstocht, in de

processie of bij het wijden van een nieuw vaandel ter ere van de heilige kluizenaar van het Geuldal. Uit de programmaprofolder, die naar aanleiding van de bedevaart van het spoorwegpersoneel van Tilburg, Venlo en Blerik (4-5 juni 1910) werd uitgegeven, blijkt dat op zaterdag, 4 juni, in de kerk van Houthem door Ed. Haenen, pastoor van Houthem, een nieuwe vlag werd gewijd, waarbij het "vaandellied" door de bedevaarders werd gezongen:

Vaandellied

(Wijze: *Moeder des Heeren*)

1.

Ziet daar, o Pelgrims
Uw strijdbanier;
Ziet, hoe ze schittert
Edel en fier!
Wij schonken ze blijde
Aan onzen patroon;
Zij moog' ons geleiden
Tot 't eeuwige loon!

2.

Ziet Sint Gerlacus,
Zondaar als wij,
Boetling, Heilige,
Hij staat ons bij:
Gesteund door zijn voorspraak,
De strijd zij ook fel,
Wij vreezen geen vijand,
Geen duivel of hel.

3.

Schitt'rende vane
Gij gaat ons voor;
Wijs aan ons, pelgrims,
Steeds 't rechte spoor!
Wij zweren u trouwe,
Wij hangen u aan!
Wat strijd ons ook wachte,
Wij volgen uw baan.

4.

"Strijdend verwinnen!"
Blijv' onze leus!
U nooit verlaten,
Is onze keus.
Voor deugd en voor godsdienst,
In voorspoed en nood,
Zal niets ons doen wank'len,
In leven of dood.

Het vierde lied verhaalt in vijf strofen de levensgeschiedenis van St.-Gerlach van Houthem. Het is tevens een smeekgebed. Elke strofe eindigt

met de aanroeping: "Heilige, Heilige Gerlacus".

Aan den H.Gerlacus

1.

Moog' thans ons pelgrimslid,
Vroolijk in wijze,
Uit voller harte
Ten hemel oprijzen,
Tot voor den glorietroon
Van u, onz' Schutspatroon,
Heilige, Heilige Gerlachus.

2.

Van God gescheiden eerst
Volgt gij de zonden,
Die 't Hart van Jezus
Opnieuw wreed verwonden.
Later ten allen tijd
Pleeft gij boetvaardigheid,
Heilige, Heilige Gerlachus.

3.

Rome, Jeruzalem
Zagen uw rouwen,
Houthem, dat roemt U
In boete Getrouwe!
Als strenge kluizenaar
Leefdet ge er veertien jaar,
Heilige, Heilige Gerlachus.

4.

Sterk door het Hemelbrood
Van 't eeuwig leven,
Door Sint Servatius
Aan u gegeven,
Snelt uwe ziel tot God,
Zalig in 't heerlijkst lot,
Heilige, Heilige Gerlachus.

5.

Hoog in de hemelen
Bij d'Eng'len koren,
Heil'ge Gerlachus,
Wil ons aanhooren:
Leid ons aan uwe hand
Naar 't eeuwig Vaderland.
Heilige, Heilige Gerlachus.

3. Herkomst van de bedevaartlied- deren ter ere van St.-Gerlach

Over de herkomst van de bedevaartlied-
deren ter ere van St.-Gerlach,
hun tekst- en toondichter is, volgens
de huidige stand van het onderzoek,

slechts weinig gekend. Van de gezangen, die in Banholt, Hooge Zwaluwe, Kinrooi en Linde-Peer ten gehore werden gebracht, kan worden gezegd dat zij plaatsgebonden waren. Het lied *Ter ere van St.-Gerlacus*, dat in Kinrooi werd gezongen, werd in 1956 door Frans Segers op muziek gezet en mogelijk ook door hem gedicht. Pastoor Ferdinand Loots was de toondichter van het St.-Gerlachlied, dat in de kerk van Linde-Peer werd gezongen. Daarvoor koos hij de melodie van het Kerstlied *O divine enfance*.

(48) De folder (4 blz.), met *Litanie van den H. Gerlacus*, gebeden en *Lofzang ter eere van den H. Gerlacus*, werd gedrukt door Eduard van Wees, Snelpersdrukkerij, Breda. Het "imprimatur" werd gegeven te Breda, op 5 juni 1911.

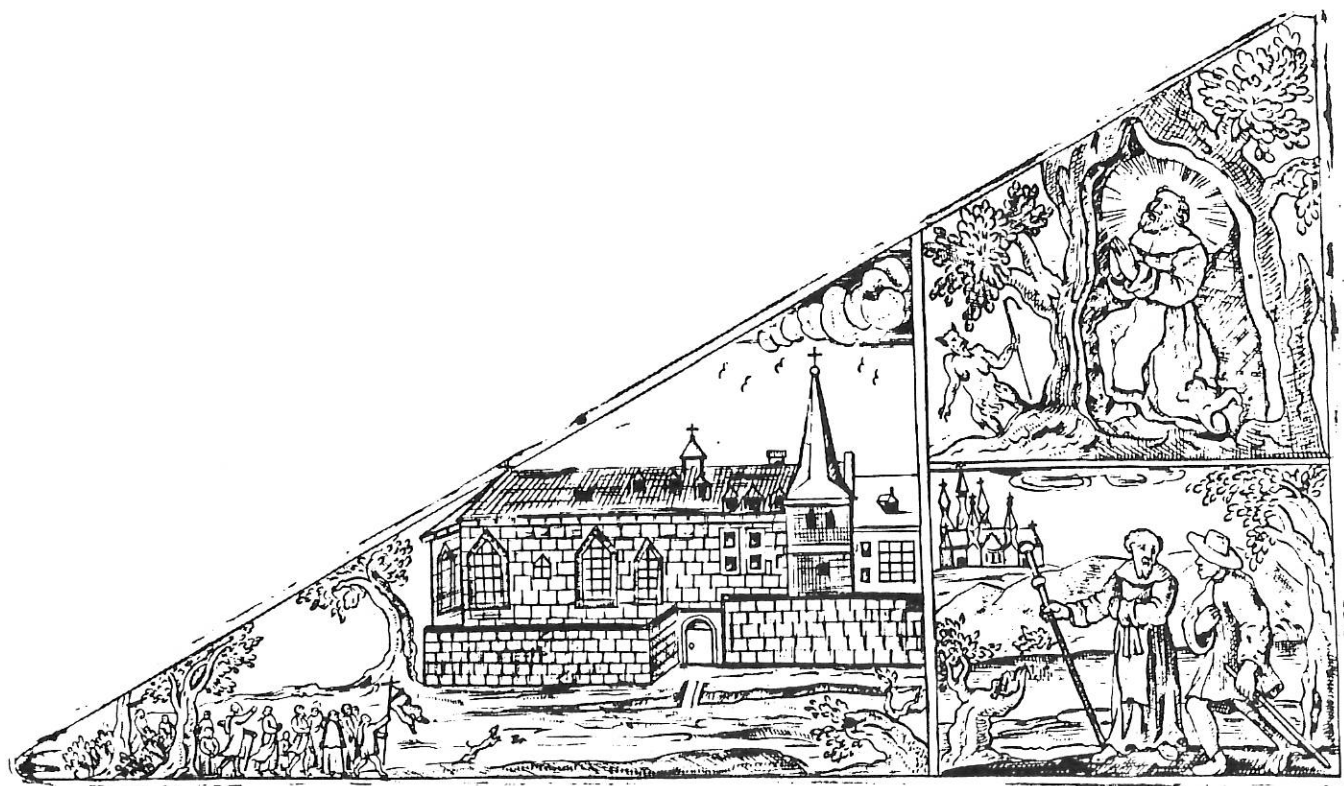
De oorsprong van de reeds vermelde *Lofzang ter eere van den H. Gerlachus*, die zowel in Testelt als in Oosterhout werd gezongen, is niet duidelijk. In Testelt werd dat lied opgenomen in het devotieboekje, dat er in 1896 werd uitgegeven, terwijl

diezelfde lofzang pas in 1911 in Oosterhout verscheen (48). Het lied werd in geen ander devotieboekje gepubliceerd. Het is dus niet uitgesloten dat het voor de bedevaartplaats Testelt werd geschreven, een parochie, die door Averbode wordt bediend. Van die abdij naar het Norbertinessenklooster van Oosterhout is slechts een kleine stap.

De bedevaartliederen, die men aantreft in de devotieboekjes van Loonop-Zand en Tilburg behoren ongetwijfeld tot het Nederlandse erfgoed van St.-Gerlachgezangen, waarbij in eerste instantie aan Houthem als plaats van herkomst wordt gedacht. Een verder literair-historisch onderzoek kan in dat verband de nodige opheldering brengen.

Gruitrode

J. Gerits

Bedevaartvaantje ter ere van St.-Gerlach van Houthem (18de eeuw).

SPROKKELINGEN ROND BEDEVAARTEN EN PELGRIMS-GEBRUIKEN

Wie kent dit pelgrimsteken?

In het klooster van de kapucijnen te Antwerpen hangt een mooi schilderij dat als titel gekregen heeft *Sicut advenae et peregrini* (als vreemdelingen en pelgrims). Het schilderij is in olieverf op doek, niet gesigneerd en dateert uit de tweede helft van de 18de eeuw. In een heuvelachtig landschap met rotsen wordt het dagelijks leven van de kapucijnen, zowel naar geest als lichaam, in enkele taferelen uitgebeeld. Eén van die taferelen geeft een gesprek weer van een zittende kapucijn met een pelgrim, die in zijn linkerhand de staf en in zijn rechterhand de pelgrimshoed houdt. Op zijn mantel zijn twee pelgrimstekens te zien, Sint-Jakobsschelpen en twee gekruiste zwaarden. In de linkerhand houdt de pater een brief terwijl hij zijn rechterhand omhoog heft ter zegening. Waarschijnlijk is de pelgrim juist terug van een bedevaart naar onder andere Santiago de Compostela en geeft zijn attest van volbrachte bedevaart af aan de kapucijn. De betekenis van de Sint-Jakobsschelpen is overduidelijk. Maar van welke bedevaartplaats zouden de twee zwaarden het pelgrimsteken kunnen zijn?

Edingen.

J.P. Tytgat.

Wie heeft ooit zo'n medaille gezien en wat is de betekenis?

In de inventaris van het sterfhuus van Marie Lowaj, weduwe van Loijs de Roomere, gestorven op 26 oktober 1624 in haar huis "de Amandelboom", aan de Blindenstraat te Antwerpen,

lezen we (1):

Item soo is binnen den voorseiden sterfhuijse bevonden ende bij de voorgenoemde aflijvoighe achtergelaeten een gouden medaille van het cruijs ofte serpent van Moijses weerdigh sijnde de somme van 13 gulden.

Item nogh een silvere medaille van den rijcken vreck weert twee guldens, noch eenen silveren peninck vant cruijs Moijses weert 25 stuijvers, ende drij cleijn pennincxkens weert acht stuijvers, comt t'samen 16 gulden 13 penningen.

Wie zich nog iets van zijn "gewijde geschiedenis" herinnert, weet dat Mozes tijdens de woestijntocht een kruis oprichtte met bovenaan een koperen slang en dat al wie door een slang gebeten was en opkeek naar de koperen slang in leven zou blijven. Zou het kunnen dat het dragen van een gouden medaille of zilveren penning met de voorstelling van het kruis van Mozes betekende dat de drager dacht beschermd te zijn tegen ziekte en ongeluk? Een antwoord, liefst gestaafd door archiefteksten, en een afbeelding zouden zeer welkom zijn.

Edingen.

J.P. Tytgat.

Borgloon op bedevaart tegen de pest naar St.-Rochus in Ulbeek en O.-L.-Vrouw van Oetsloven (1623)

In Haspengouw maakte de pest in 1623 heel wat slachtoffers. Ook in Borgloon vreesde men de dodende ziekte. Om van een dergelijke ramp gespaard te blijven, ondernamen de

(1) Antwerpen, Archief van de Kapucijnen, V.1. Weeskamer.

kanunniken van het Sint-Odulfuskapittel van Borgloon samen met de stadsbewoners een bedevaart naar het naburige Ulbeek om er de pestheilige Sint-Rochus te vereren en naar de kluiskapel van Oetsloven (Berlingen) om er te bidden voor het genadebeeld van O.-L.-Vrouw. Ook de inwoners van Broekom en Kerniel (?) (2) trokken in processie naar die twee bedevaartplaatsen om gespaard te blijven van de pest.

Over de bedevaart, die Borgloon in 1623 processiegewijs naar Ulbeek en Oetsloven ondernam, bleef een aantekening bewaard in het archief van die stad (3):

Den 1en 7ber, op Egidii dach, anno 1623, es het heel capittel ende die heel gemeenten, soe ionck ende out, met groter deuotien met die processie nae Ulbeek gegaen ende daer een misse gedaen met musijck ende hun offerande op den coor onder dy misse gedaen den een nae den anderen met grote solemnitijt om te bidden den hijlighen Rochus dat hij Godt voer wilde bidden dat wij mochten van die plaghe der pestelentien bewaert ende beschermpt mochten syn ende van daer met die processie gelijcker hant nae Otersloij in die capelle Onse Liue Vrouwe gebeden ende van daer wederom nae Loon gegaen ende met die letanien gesonghen tot inder kercken binnen Loon ende die gementen van Broeckem ende die gementen van Niel syn den seluen mael ock daer inder kercken geweest, desen seluen tijt en es noch tot Loon nimant sieck oft cranck geweest, Laus Deo, dan in alle omliggende steden als Luijck, Tongheren, Sintruyen, Hasselt ende meer ander omliggende dorpen God syn plaghe heeft gesant, daerom biddende intijs den heeren almachtich eer hij ons besoect dat hij wil ons genedich ende bermhertich wesen. Amen.

(2) In de tekst, die in bijlage wordt uitgegeven, is er sprake van Niel. Mogelijk is dat Niel-bij-Sint-Truiden, maar zeer waarschijnlijk is er sprake van het naburige Kerniel.

(3) Hasselt, Rijksarchief, Borgloon, Gemeente, nr. 8, fol. 7r°.

(4) A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, blz. 18.

(5) Bronnen: A. MAETENS, *Détails relatifs à l'histoire d'Enghien*, Koninklijke Bibliotheek Brussel, Handschriften 6440, uitgegeven door Y. DELANNOY, in: *Annales du cercle archéologique d'Enghien*, XII, 1960, blz. 18; Archief van Arenberg Edingen, *Registers der benoemingen 1780*, fol. 2v°.

zen gratis wonen. Toen echter in de loop van de 14de eeuw de stadsmagistraat verbood dat binnen de stadsmuren leprozen verbleven, moesten de zieken zich vestigen buiten de Hovepoort, op het grondgebied van Mark.

Nu het hospitaal van het H. Kruis leeg was, kreeg het een andere bestemming. Voortaan werd het een pelgrimshuis voor arme bedevaarders op weg naar Compostela, Rome, Rocamadour, of waar ook. Het was de meier van Edingen die, na grondig onderzoek van de voorgelegde attesten, aan de pelgrims toelating gaf 3 dagen gratis kost en inwoon te genieten in het hospitaal.

Rond 1740 kreeg het hospitaal weer een andere bestemming, omdat er bijna geen pelgrims naar verre oorden meer voorbij kwamen. Het werd voortaan gebruikt om verlaten kinderen, mentaal gehandicapten en mensen van slecht gedrag te herbergen.

Spijtig genoeg is het archief van dit hospitaal van het H. Kruis niet bewaard gebleven.

Op de kaart met pelgrimsroutes vanuit Vlaanderen naar Compostela, gepubliceerd door A. Viaene (4) ligt Edingen niet op een pelgrimsroute (van Halle trok men naar Zinnik) en is er dus ook geen sprake van een pelgrimshuis. Alleen wordt op deze kaart aangegeven dat Edingen een kerk, toegewijd aan de H. Jacobus, zou hebben. Dat is onjuist, want de kerk van Edingen is toegewijd aan de H. Nikolaas (5).

Edingen.

J.-P. Tytgat.

Gruitrode.

J. Gerits.

Pelgrimshuis voor arme bedevaarders te Edingen

Rond 1292 werd te Edingen een leprozerie gesticht onder de naam "Hospitaal van het H. Kruis". Het bestond uit een kleine kapel met aanpalend huis. Daar mochten de lepro-

Bedevaart naar de miraculeuze O.-L.-Vrouw van Mesen te Edingen

De godsvrucht tot O.-L.-Vrouw van Mesen kwam in Edingen tot stand in het klooster van de Zusters Conceptionnisten, gezegd van Nazareth, rond 1640. Talrijke wonderbare genezingen werden in de loop der tijden opgetekend. Na de opheffing van deze religieuze gemeenschap door de Franse bezet-

ter, in 1796, werd het miraculeus schilderij, voorstellende O.-L.-Vrouw van Mesen, in 1802 overgebracht naar de parochiekerk van Edingen.

De devotie leidde een kwijnend bestaan tot 1887. Dank zij de stuwende kracht van onderpastoor Emile Vandewalle (6) kende de godsvrucht tot O.-L.-Vrouw van Mesen weer een bloeiend bestaan. Elk jaar kwamen vele bedevaarders, niet alleen uit het Pajottenland, maar ook uit Vlaanderen, om bij Maria troost en sterkte te vinden, vooral zij die geplaagd waren door jicht en reumatiek. Hoogdagen van de bedevaarten waren de meimaand, de maandag na Pinksteren en 2 juli.

Hoe moest een goede bedevaarder met vrucht de bedevaart doen? Naast de innerlijke zuiverheid moest de bedevaarder met de rozenkrans in de hand op weg gaan naar Edingen. In de kapel waar O.-L.-Vrouw van Mesen vereerd werd, moest de bedevaarder zich eerst een ogenblik wenden tot Christus in het H. Sacrament en daarna tot de afbeelding van O.-L.-Vrouw. Dit gedaan zijnde, kon hij kiezen, ofwel de grote toer van de stad, ofwel de kleine toer van de kerk.

De kleine toer was de klassieke ommegang rond de parochiekerk. Men ging driemaal naar eigen keuze rond de binnen- of de buitenkant van de kerk. Daarna groette de bedevaarder nog eens het beeld, stak een milde gift in de offerblok en liet een kaars branden.

De grote toer doorliep een deel van de stad Edingen. Men verliet de kerk langs de hoofdingang. Dan daalde men de Hovestraat (nu gedeeltelijk Montgomerystraat genoemd) af, sloeg rechts de Bergstraat in tot aan de oude vesten van de stad. Men draaide rechts op en volgde de muur van het oude klooster van Nazareth tot aan de Nazarethstraat. Men doorliep heel deze straat. Gekomen aan de plaats waar ooit de kapel van het klooster gestaan had, hield de bedevaarder een ogenblik halt om een gebed te zeggen. Om de plaats van de verdwenen kerk aan te duiden hadden de burenen de gewoonte elk jaar op de maandag van Pinksteren een kruis in kalk op de grond te teke-

nen. Daarna ging men verder tot aan de Hovestraat om terug te keren naar de parochiekerk, waar men nog driemaal rond de kerk ging.

Deze grote toer was ongeveer 2 kilometer lang en duurde toch wel een 20 minuten.

Nu nog (1995) komen jaarlijks enkele honderden bedevaarders naar O.-L.-Vrouw van Mesen, maar de grote en kleine toer zijn al lang verleden tijd.

Edingen

J.-P. Tytgat.

Deinse strafbedevaarders (15de eeuw)

1. Een afperser op bedevaart naar Sint-Gillis in de Provence (1403)

In de Deinse baljuwsrekening van 1379-1381 treffen we een paar keren de naam van Arend Mesdach aan. Hij was betrokken in een vechtpartij met de Petegemnaar Laurens van den Cnocke (die met drie pond beboet werd om Arend Mesdach te hebben geslagen met een pinstok) en zelf werd Arend door de baljuw bedacht met een boete van twintig schellingen voor akkerschade in Petegem. Een kwarteeuw later vinden we Arend Mesdach nogmaals voor de rechter. Dat zat zo.

Cuperkin, de *knape* van *mijnheere* Daneel van Aelwijne, heer van Hansbeke, had de hond van zijn meester verminkt. Arend Mesdach, die zozegd op goede voet stond met heer Daneel, had aan Cuperkin beloofd de zaak bij zijn meester in orde te brengen, maar in werkelijkheid had hij Cuperkin voortdurend in angst gelaten en hem geld afgeperst. Tot het allemaal was uitgekomen.

In juli 1403 kwam Arend voor de Gentse schepenen van de Keure om verlichting te krijgen van de hem opgelegde straf, nl. een strafbedevaart. Hij haalde zijn slag evenwel niet thuis. De Gentse voorschepen Matheus Damman, "juge" in deze zaak, velde de volgende uitspraak (7) : dat Arend Mesdach te Deinze, met een waskaars van 7 pond in zijn hand, voor en na de processie open-

(6) E. VANDEWALLE, *Notice sur l'image miraculeuse de Notre-Dame de Messine honorée en l'église paroissiale de Saint-Nicolas à Enguien*, Edingen, 1889.

(7) Stadsarchief Gent, reeks 301, reg. 17, fol.73v°, akte 1 dd° 14 juli 1403. (Zie: J. DE ZUTTER, *Regesten op de Jaarregisters van de Keure, Schepenenjaar 1402-03*, Gent, 1981, blz. 169, regist nr. 1349).

baar zijn misdrijf zal bekennen en dat hij drie dagen nadien *sal doen sinne peelgrimage tSente Gillis int provinsche*. Bij niet-naleving van het vonnis zal daar een boete van 100 pond parisis bijkomen. Borg voor Arend Mesdach is ene Jan metten Scapen.

De bedevaart naar Sint-Gillis in de Provence (Saint-Gilles-du-Gard, 20 km. voorbij Arles) behoorde - te zamen met die naar Rome en die naar Sint-Jakob van Compostela in het Noordspaanse Galicië - tot de "drie bedevaarten die in Oud-Vlaanderen reeds voor 1300 bekend waren" (8).

Interessant is dit geval in zoverre het een vrij laat geattesteerde strafbedevaart naar Sint-Gillis blijkt te zijn. Antoon Viaene schrijft immers dat deze bedevaart "in de praktijk blijft tot omstreeks 1390. Daarna verdwijnt de provençaalse pelgrimage uit de gerechtelijke praktijk, hoewel ze nominatim in de tarieflijsten ... standhoudt, zij het dan alleen nog als expressie van een bepaalde geldboete" (9). Het onderhavige geval nu, uit 1403 dus, bewijst alvast dat die strafbedevaart *ook na 1400* nog in de praktijk werd toegepast, en niet louter als "expressie van een bepaalde geldboete". In de stedelijke tarieflijst van Gent was de afkoopsom van deze provençaalse bedevaart bepaald op 6 pond parisis. In het geval van Arend Mesdach gaat het dus duidelijk niet om een afkoopsom, maar om een echte strafbedevaart, waarvoor bij niet-naleving een fikse boete van niet minder dan 100 pond parisis zal toegepast worden!

2. Een Deinse baljuw naar de H. Driekoningen in Keulen (1472)

Driekwarteeuw later was de Deinse baljuw zelf de boeteling. Baljuw Zegher de Meyere had Robrecht van den Heede, deurwaarder in de Raad van Vlaanderen, beledigd en werd voor dit (erge!) feit voor de Raad van Vlaanderen gedagvaard. Op *vriendach den 14en sporcle 1471* (d.i. 14 februari 1472 n.s.) werd door de sub-situut van de procureur-generaal van Vlaanderen als straf voorgesteld dat de baljuw zou worden ontheven *van allen state van officien* (d.i. ontheffing uit zijn ambt) *ende voort dat hem zijn*

rechte hand af ghehauwen woorde, dat hij bovendien zou worden *ghebannen tien jaer vuten landen ende graefscepe van Vlaenderen up zijn hooft* (d.w.z. dat hij zijn hoofd riskeerde als hij binnen die periode durfde terug te komen naar Vlaanderen) en ten slotte dat hij een boete zou betalen van vierhonderd leeuwen (10).

Deze strafeis - die ons nu allicht als extreem streng voorkomt - wordt iets meer begrijpelijk, als men weet dat in de geest van de toenmalige rechtsopvattingen de belediging van een ambtenaar in functie gold als een belediging van de Vorst zelf, uit wiens naam de ambtenaar zijn functie uitoefende. Bovendien was een deurwaarder in de Raad van Vlaanderen zeker geen onbeduidend figuur als ambtenaar. Hij was niet alleen belast met het overbrengen van exploten, maar kon ook met bepaalde andere opdrachten (die wij nu als die van een onderzoeksrechter zouden beschouwen) belast worden (11).

Hoe dan ook, deze strenge strafvordering - die alleszins bewijst dat er met een en ander duidelijk niet gelachen werd - zou nochtans door de rechter(s) niet ingevolgwd worden, want de Deinse baljuw kwam er van af met een *pilgrimage ten drie coninghen te Colene*, m.a.w. met een strafbedevaart naar Keulen (12) en met een boete van *vichtich ponden parisis, te betaelne ten proffijte van mijnen geduchten heere* (d.i. de graaf van Vlaanderen, op dat ogenblik Karel de Stoute, inderdaad geducht ...). Deze bedevaart moest de baljuw ondernemen *binnen 14 daghen naerdad hijs van shoofs wege vermaend wert* (13).

Drongen.

P. Huys.

Gentse Strafbedevaarten, 1350-1360

In een weinig bekend boekje van de Gentse stadsconservator Alfons van Werveke (vader van de historicus prof. Hans van Werveke), getiteld *Gedenkbladen uit het leven onzer voorouders* (Gent, Rombaut-Feycher, 1936), staan een paar korte bijdragen over *Bedevaarten als straf* (blz. 68-73).

(8) A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, blz. 140.

(9) A. VIAENE, *a.w.*, blz. 140. Als laatste geval vermeldt hij (blz.139) een Ieperse strafbedevaart van 1385.

(10) Gouden munten, geslagen door de Graven van Vlaanderen, in navolging van de Franse "lions d'or".

(11) Over de deurwaarders in de Raad van Vlaanderen zie Eg. I. STRUBBE, *De verordening van 1483 voor de Raad van Vlaanderen*, in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, LXXIV, 1931, blz. 160-182 (ook overgedrukt in: Eg. I. STRUBBE, *De luister van ons oude recht*, Brussel, 1973, blz. 539-556). Zie ook K. STALLAERT, *Glossarium van verouderde rechtstermen*, Leiden, 1890, dl. I, blz. 340, met o.m. een citaat uit Philip Wielants *Practycke civile* (1519), c. viij: *Deurwaerders en zyn geen jugen noch referendarien, al is't dat zy relateren, want 't gene dat zy doen, doen zy als executeurs ende niet als jugen. Tenware in executie van complaincte*.

(12) Over de strafbedevaart naar de H. Driekoningen in Keulen zie A. VIAENE, *a.w.*, blz. 49-57. Hij vermeldt 22 Vlaamse strafbedevaarten naar Keulen tussen 1366 en 1577.

(13) Alle citaten uit: Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, reg. 2397 (*Acten en Sententiën*, 1471-1472), fol.161v^o-163v^o.

Daarin lezen we o.m. dat alle veroordelingen tot bedevaart, die in de Gentse schepenregisters tussen 1350 en 1360 vermeld staan (d.w.z. binnen een tijdspanne van elf jaar) in totaal 133 verschillende bedevaartplaatsen betreffen en dat zij meestal betrekking hebben op personen, die iemand hadden gedood. Tijdens die elf jaar telde Van Werveke niet minder dan 1376 gevallen, of *gemiddeld 125 per jaar* of, nog anders gezegd, één om de drie dagen! De koplopers waren O.-L.-Vrouw te Avignon (82 maal of 6% van het totaal) en Sint-Mattheus in Trier (65 maal of 4,7%).

We vermelden één geval bij wijze van voorbeeld. In 1353 heeft ene Jan van Roden, een molenaar, zijn naamgenoot, een vleeshouwer, gedood. Hem wordt, benevens een geldelijke boete, ook een strafbedevaart naar Sint-Jacob in Galicië (Compostela) opgelegd. Hij zal binnen de maand moeten vertrekken, en bovendien na zijn terugkomst binnen de maand opnieuw een tweede bedevaart ondernemen, en wel naar Avignon.

Drongen.

P. Huys.

Gentse bedevaarten naar Avignon omstreeks 1350

De oudst bewaarde registers van de Keure te Gent (14) betreffen de jaren 1339-1358 (maar met veel lacunes). We treffen er een aantal strafbedevaarten aan naar **Avignon** in de Provence. Daar was sinds 1309, onder Clemens V (1305-1314), en tot 1378 (15) het pauselijk hof gevestigd. Dit verklaart waarom tijdens die periode de (straf-)bedevaarten naar Avignon vaak talrijker waren dan die naar Rome zelf (16). A. Viaene vermeldt een paar van die Gentse *strafbedevaarten* (resp. in 1330 en in 1354), maar hij voegt eraan toe dat Avignon als bedevaart van devotie in Vlaanderen weinig of niet bekend geweest zou geweest zijn (17).

Hierna volgen nu de negen Avignon-vermeldingen die we aantreffen in het oudste Gentse schepenregister van de Keure.

Op 23 februari 1350 (n.s.) doen de Gentse schepenen uitspraak in het geschil tussen de priester Jan Violen enerzijds en Frans vanden Sompele, Gheerolf vanden Sompele, Gillis Riinvisch en Gillis de Tolnare anderzijds. Frans vanden Sompele wordt veroordeeld tot een bedevaart *te onser lieven vrouwen tavenioen* en zijn broer Gheerolf tot een pelgrimage naar de H. Driekoningen te Keulen (fol.92r°; zie Boon, *Regestenlijst 1*, 1968, nr. 611).

Eveneens in 1350 (?) vinden we - zonder verdere bijzonderheden - ene Jan van Ypre vermeld in verband met een pelgrimage naar Avignon, tegelijk met ene Jan Doeghe, die op bedevaart moet naar Sint-Salvator in Asturië (fol.94r°, s.d.; regist nr. 611).

Op 9 april 1354 werd Jacob vanden Driessche door de Gentse schepenen veroordeeld tot een *pelgrimage tons vrouwen te Avingoen omme de horribele worde die hij sprac* (fol. 144r°/8; zie Boon, *Regestenlijst 2*, 1969, nr. 183).

Op 24 juli 1354 veroordeelde schepenen Symoen vanden Kerckhove ene Jan de Vos tot eenzelfde bedevaart naar O.-L.-Vrouw te Avignon wegens *tmesgrijp dat hij mesgreep up den prochypap(e) van Dronghine* (fol. 139r°/3; regist/2, nr. 271).

Eveneens in 1354 (?) werden Gillis van Daelpitte en Jan vander Middelt, *omme de quade horribele ende velaine woirde die zij spraken te harer Wet waerd*, door de Gentse schepenen veroordeeld tot een bedevaart naar Avignon. Na het volbrengen van hun straftocht mochten zij niet meer benoorden de Somme komen (fol. 145r°/4, s.d.; regist/2, nr. 395).

Op 20 december 1357 werd Goesin Mulaerd naar Avignon gestuurd wegens doodsb bedreigingen aan de graaf. Hij moest de stad verlaten voor zonsondergang en Vlaanderen binnen de drie dagen. Na de bedevaart mocht hij niet meer boven de Somme komen (fol. 163r°/1; regist/2, nr. 507).

Op 9 februari 1358 bekrachtigen de schepenen van de Keure het vonnis in het geschil tussen het Gentse schippersambacht enerzijds en Jan, Pieter, Joes en Hughe Pere, genaamd van Steeland, anderzijds. Wegens *dmesgrijp dat hij mesgreep ten deken (ende) ten gezworenen van den voirseiden*

(14) Stadsarchief Gent (SAG), reeks 301. Het register 301/1 betreft de jaren 1339-40, 1343-44, 1345-46, 1349-50, 1353-54 en 1357-58 (slechts zes jaarregisters van de twintig bleven bewaard!). Zie ook de regestenlijsten bij dit register door J. Boon (SAG, 1968-1969, 2 dln.).

(15) Op deze zgn. "ballingschap" volgde evenwel in 1378 (toen de paus naar Rome terugkeerde) een scheuring en tot 1417 zetelde in Avignon een "concurrerende" tegenpaus; hun aanhangers waren resp. de "Urbanisten" (naar Urbanus V) en de "Clementijnen". De Vlamingen golden algemeen als Rome-getrouwe "Urbanisten".

(16) Om het onderscheid tussen de traditionele Rome-bedevaart en de (nieuwe) naar de pauselijke stad Avignon te verduidelijken, werd de Rome-bedevaart sindsdien vaak als *ten hoghen Rome* aangeduid. Aldus b.v. in SAG, 301/1, f° 142r°: Gheerard de Cupere wordt veroordeeld tot een pelgrimage *te Sente Pieters ende te Sente Pauwels ten hoghen Roeme*. Na 1378 kon het opleggen van een bedevaart naar Avignon (i.p.v. naar Rome) eigenlijk een "politieke" keuze genoemd worden!

(17) A. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, blz. 122.- Over de (zoen-) bedevaarten zie ook de Groningse dissertatie van Jan van Herwaarden, *Opgelegde bedevaarten*, Assen/Amsterdam, 1978: in hfdst. III (*Bedevaarten in stedelijke zoenen*) wordt Gent uitvoerig behandeld (blz. 73-86).

ambochte zal Pieter van Steeland doen zijne pelgrimage tonser vrouwen van Aviengion ten laatste op beloken pascen van 1358 (fol. 174r°/1-2; regist/2, nrs. 552 en 553).

Op 19 april 1358 wordt aan Jan den Lakenloeter uitstel verleend van zijn bedevaart naar Avignon waartoe hij was veroordeeld. Dit uitstel wordt hem vergund *mids sonderlinghen groeten beden die hij ghehadt heeft van sinen specialen vrienden* (fol. 184r°/3; regist/2, nr. 611).

In 1357 (?) is er een drievoudige veroordeling: *omme tgroete mesgrijp ende ondaet die zij deden up den baillu van Ste Pieters ende omme de groete beroerte dat zij daer ter stede maecten* worden Lieven Paeldinc, Nijs de Vos en Lievin van Duerle elk tot een andere strafbedevaart veroordeeld, de eerste naar Avignon, de tweede naar Vendôme (Lacrima Christi) en de derde naar *Sente Simoers* (Saint Maure) bij Parijs (fol. 154v°/4, s.d.; regist/2, nr. 720).

In diezelfde periode 1339-1358 noteerden we daarnaast nog Gentse strafbedevaarten naar zeventien andere plaatsen (zie daarvoor elders in ditzelfde nummer); de tien Avignon-bedevaarders maken evenwel ruim één vierde uit van het totaal van 36 strafbedevaarders, wat dus behoorlijk veel is! *Ten hoghen Roeme* b.v. werd slechts één enkele veroordeelde gestuurd.

Drongen

P. Huys.

Nog Gentse strafbedevaarten (midden 14de eeuw)

In de vorige "sprokkeling" schreven we over een aantal Gentse strafbedevaarten naar Avignon, vermeld in de oudste schepenregisters van de Keure, 1339-1358 (18). In die periode van twee decennia - waaruit van de twintig slechts zes jaarregisters bewaard bleven! - vinden we niet minder dan *negen* bedevaarten naar Avignon vermeld.

Avignon is dus duidelijk de koploper. Daarop volgen dan Vendôme (H. Traan) en Compostela in Galicië (Sint-Jakob) elk met vier vermeldin-

gen en Keulen (H. Driekoningen) met drie vermeldingen. Daarnaast nog veertien andere bedevaartplaatsen, die we elk één enkele keer vermeld vinden. We geven het overzicht ervan in die volgorde (alfabetisch voor die met slechts één enkele vermelding).

Vendôme (19)

Op 1 sept. 1349 wordt ene Jan van Roden daarheen gestuurd wegens kwaad aangedaan aan de vrouw van Jan vander Brucghen (fol. 27r°/4; *Regestenlijst* Boon 1/182) en in 1350 (?) Lieven Geldhof en Jacob vander Vicht (fol. 94v°; regist 1/611).

Op 5 febr. 1358 vellen de Gentse schepenen vonnis in het geschil tussen Philips van Calckene en zijn neef Lievin de Witte enerzijds en Jan de Zomer anderzijds. Wegens misdrijf tegen Jan de Zomer moet Lievin de Witte op bedevaart naar Vendôme (fol. 180v°/2; regist 2/547).

Enigszins apart is het geval van Jan van Biervliet, die voor de schepenen verschijnt in verband met de drievoudige bedevaart, waartoe zijn eigen ambacht van de oudklerenkopers hem wil veroordeeld zien, nl. naar O.-L.-Vrouw van Straatsburg, naar O.-L.-Vrouw van Le Puy-en-Velay en naar de H. Traan in Vendôme. Jan van Biervliet ontkwam echter hieraan door een stevige borgsom te betalen (20). Op 5 okt. 1357 tekenen de deken en gezworenen van het vermelde ambacht het kwijtschrift voor Jan van Biervliet en zijn borgen (fol. 153v°/1; regist 2/431).

Sint-Jacob in Galiciën

Op 2 aug. 1350 worden Jan Steenbeke en Jacob vander Linden veroordeeld tot een strafbedevaart naar Compostela wegens misdrijf tegen Jacob Trendewaghene; zij moeten vertrekken binnen de maand *op eenen ban boven 50 jaar* (fol. 83r°/4; regist 1/558).

In datzelfde jaar wordt ook Jan Beele tot een pelgrimage naar *Sente Jacob in Gallissien* veroordeeld; bij zijn terugkeer mag hij niet meer benoorden de Somme komen (fol. 99r°, s.d.; regist 1/611).

(18) Stadsarchief Gent, reeks 301, nr. 1 (Jaarregisters Keure 1339-40, 1343-44, 1345-46, 1349-50, 1353-54 en 1357-58). Zie ook J. Boon, *Regestenlijsten*, 2 dln. (SAG, 1968-1969).

(19) Vendôme (bezuiden Parijs gelegen in de vallei van de Loir, halfweg voorbij van Chartres naar Tours) bewaart in het Benedictijnenklooster van de Trinité de relikwie van de Lacrima Christi of "Ons Heren Trane".

(20) Zie Frans DE POTTER, *Gent van den oudsten tijd tot heden*, dl. VI, blz. 117-118.

Op 2 aug. 1354 vallen drie veroordelingen tegelijk wegens misgrijpen op Kallekin, het kleinkind van Kateline Scoumakers: Zoetine van Eckersgave (de enige vrouw in dit verder exclusieve mannengezelschap!) wordt uitgestuurd te *Sente Jacobs in Gallissien*, terwijl haar broer Ghiselin van Eckersgave de weg op mag *tonser vrouwen te Pyse* (=Pisa) en Gheerard de Cupere *te sente Pieters ende te Sente Pauwels ten hoghen Roeme* (fol. 141/142; regest 2/286).

Op 5 febr. 1358, krachtens vonnis in het geschil tussen Philips van Calckene en zijn neef Lievin de Witte enerzijds en Jan de Zomer anderzijds, wordt de laatstgenoemde, wegens een misdrijf tegen de vermelde Philips, op bedevaart gestuurd naar Compostela, na zijn terugreis van de bedevaart naar Marseille (zie aldaar), waartoe hij veroordeeld wordt wegens misdrijf tegen de abdis van het Klooster van Doornzele. Lievin de Witte anderzijds wordt naar Vendôme (zie aldaar) op bedevaart gestuurd (fol. 180v°/2; regest 2/547).

Keulen

Op 24 juli 1350 belooft Wouter van Merdonc voor de Gentse schepenen dat hij in de plaats van Philipus Voc(ht) een pelgrimage zal doen naar de H. Driekoningen te Keulen (fol. 93v°-94r°; regest 1/611).

Eveneens in 1350 (?) moeten Jan vander Vicht en Jan Crommeliin op bedevaart naar Keulen *omme dmesgrijp zij mesgrepen up Jan Buke ser Janssone* (fol. 94v°, s.d.; regest 1/611).

In 1353-54 krijgt Heinric de Castelein dezelfde straf opgelegd en betaling van een eis tot schadevergoeding aan Jan van Vaernewijc van Sint-Pieters (fol. 128r°/1, s.d.; regest 2/338).

Aken (O.-L.-Vrouw)

Strafbedevaart, in 1354 (?) opgelegd aan Gillis de Boghesnider wegens misdrijf tegen Jan vander Mersch. Zijn beide mededaders moeten resp. naar Noyon en Tours - zie aldaar (fol. 143r°/9, s.d. regest 2/374).

Jeruzalem

Jan Inghelbrecht komt op 21 okt. 1353 aan de schepenen het bewijs

overleggen *dat hi heeft ghedaen zine pelgrimage ten helighen grave* (fol. 109r°/3; regest 2/56).

Le Puy-en-Velay (tOnser Vrouwen te Putte)

cfr. supra, onder Vendôme.

Marseille (H. Victor)

Op 8 febr. 1358 vellen de Gentse schepenen vonnis in het geschil tussen abdis en klooster van Doornzele tegen Jan de Zomer. Deze laatste mag het klooster niet meer binnen en wordt op bedevaart gestuurd naar Marseille. Jan Borluut fs Gherem staat borg voor de abdis. Voor Jan de Zomer stellen zich borg: Lievin Wenemaer, Raes Priem, Willem vander Capellen en Willem de Zomer, Jans broer (fol. 175r°/1; regest 2/549). Na zijn terugkeer uit Marseille zal hij voor een ander misdrijf ook nog naar Sint-Jacob in Compostela (zie aldaar) moeten pelgrimeren.

Noyon (H. Lodewijk)

In 1354 (?) wordt Gillis vander Meere veroordeeld tot een pelgrimage naar Saint Louis te Noyon, wegens misdrijf tegen Jan vander Mersch. De mededaders moeten resp. naar Aken en Tours (fol. 143r°/9, s.d.; regest 2/374).

Parijs (Sinte Semoers)

Jan de Donre heeft zich misdragen tegenover de abt en het klooster van Drongen, doordat hij Jan de Ram, pachter van het klooster van Drongen te Ottergem, heeft willen beletten het tiende van Erpe te gebruiken. Jan de Donre verbindt zich ertoe - in eigen naam en in naam van Arnoud der Vroiden, Cornelis van Ardersem, Goesin Sleibaerde en Lauwereins Truden Smetstone - op straf van 500 1b. par. zich te onderwerpen aan de uitspraak van de Gentse schepenen. Hij wordt op 3 sept. 1349 veroordeeld tot een openbare boetedoening te Erpe en tot een bedevaart naar Saint Maure des Fossés bij Parijs. Hughe de Coninc van Aalst staat borg voor hem (fol. 26v°-27r°; regest 1/183).

Pisa (O.-L.-Vrouw)

cfr. supra onder Compostela.

Praag (H. Wenceslaus)

Lievin van den Calcke, priester, belooft voor de Gentse schepenen dat hij op bedevaart zal gaan naar Praag, als plaatsvervanger voor de priester Pieter Zickelnoote, die tot die strafbedevaart was veroordeeld precies wegens misdrijf tegen de voornoemde Lievin zelf (fol. 181r°/2; regest 2/590).

Rocamadour (O.-L.-Vrouw)

De schoenmaker Jan de Joncheere wordt in 1353-1354 wegens smaadwoorden aan de schepenen bij de brand op Overschelde veroordeeld tot een bedevaart naar Rocamadour (fol. 145r°/6, s.d.; regest 2/396).

Rome (HH. Petrus en Paulus)

cfr. supra onder Compostela.

Sint-Gillis in de Provence

Hughe van Roden wordt in 1350 (?) veroordeeld tot een pelgrimage naar S. Zille in de Provence (fol. 94r°, s.d.; regest 1/611).

Sint-Salvator in Asturië

Jan Doeghe wordt in 1350 (?) op bedevaart gestuurd naar Sint-Salvator in Asturië (fol. 94r°, s.d.; regest 1/611).

Straatsburg (O.-L.-Vrouw)

cfr. supra onder Vendôme.

Tours (Sint-Maarten)

Wegens misdrijf tegen Jan vander Mersch wordt Danin Bentin in 1354 (?) veroordeeld tot een bedevaart naar Sint-Maarten in Tours en zijn twee mededaders resp. naar Aken en Noyon - zie aldaar (fol. 143r°/9, s.d.; regest 2/374).

Drongen.

P. Huys.

Bedevaart van Herfelingen naar Halle in 1903

Tijdens de meimaand ging vroeger elke parochiegemeenschap van het Pajottenland te voet op bedevaart naar O.-L.-Vrouw van Halle. De parochie Herfelingen zou op maandag 4 mei 1903 de jaarlijkse bedevaart

naar Halle doen. De afstand bedroeg ongeveer 22 kilometer, heen en terug. De processie gebeurde volgens een vast schema (21).

Op zondag 3 mei 1903 kondigde pastoor Moens vanop de kansel af dat de volgende dag de jaarlijkse processie zou vertrekken. Hij gaf zijn instructies aan de verzamelde parochianen.

Om 4 uur 's morgens was er eerst een mis ter ere van O.-L.-Vrouw in de parochiekerk. *Degenen die aan de bedevaart deelnemen worden dringend verzocht in de mis aanwezig te zijn.* Bij het uitgaan van de kerk moesten de bedevaarders zich opstellen in rijen van twee, *het vrouwvolk vooruit, de mannen achteraan.* Al zingende en biddende trok men door het dorp. *Ik herhaal nog eens, hier in de mis van 4 u. aanwezig te zijn en ons niet onderweg af te wachten.* Bij het verlaten van het grondgebied Herfelingen, aan de Vonkhoutmolen, mocht de orde verbroken worden. Te Pepingen werd een kwartier gerust. Bij het binnenkomen van Halle moesten de bedevaarders zich terug in twee rijen opstellen *om zoo met orde in de kerk van Halle te komen.* Om halfnacht was er in de basiliek een eucharistieviering, daarna vrije tijd.

Om kwart voor 10 moest iedereen terug verzamelen in de basiliek. *Ik zeg in de kerk en niet buiten de kerk, gelijk men vroeger deed.* Stipt om 10 u. vertrok men terug naar Herfelingen in rijen van twee, vrouwen en mannen goed gescheiden. Ondertussen werd de rozenkrans gebeden en lofliederen ter ere van O.-L.-Vrouw gezongen. Buiten Halle mocht de orde terug verbroken worden. Te Pepingen werd een half uur gerust. Bij het betreden van het grondgebied Herfelingen, stelde men zich weer stoetsgewijs op *om zoo al te samen naar de kerk te komen.* Daar werd het Te Deum gezongen, de zegen met het H. Sakrament gegeven en de relikwie van O.-L.-Vrouw vereerd.

Pastoor Moens waarschuwde zijn parochianen verder: *Wij durven verhoppen dat al degenen die meegaan, goed in rij zullen blijven in het uit en ingaan der gemeente en stad Halle. Ik zou niet willen dat de Hallenaars zeggen dat de menschen van Herffelingen bedevaart*

(21) Bron: *Boek der aankondigingen Herfelingen 1903-1907*, blz. 19-20

gaan zonder orde. Dus allen goed verstaan, in rij gaan voor het in en uitgaan der gemeente en stad, onderweg in de herbergen niet loopen. Mannen bij mannen en vrouwen bij vrouwen... Degenen die de bedevaart niet willen doen gelijk het behoort, worden verzocht van op nen anderen dag te gaan of nog beter van t'huis te blijven.

Elk jaar opnieuw, op de zondag voor de bedevaart, schreef pastoor Moens in zijn boek der aankondigingen : bedevaart O.-L.-V. Halle, zie blz. 19. Waarom veranderen als het goed was?

Edingen.

J.P. Tytgat.

Oude bedevaartkapellen te Hansbeke

Voor zover als bekend zijn de kapel "Nood zoekt Troost" en de zogenaamde "Zandekapel" de oudste veldkapellen te Hansbeke. Ze werden in de vorige eeuwen door gelovigen druk bezocht.

De kapel, toegewijd aan O.-L.-Vrouw "Nood zoekt Troost", staat ten zuiden van de huidige Warandestraat, in de noordwestelijke uithoek van Hansbeke, in de vroegere wijk Velde. Ze was oorspronkelijk een klein bakstenen bedehuisje onder zadeldak, met een rondbogige deuropening in de oostelijke puntgevel. Om *de devotie tot Alderheylighste Maegd ende Moeder Gots Maria* aan te moedigen, verleende Z.E. Monseigneur Maximilianus-Antonius van der Noot, bisschop van Gent (1742-1770), op 15 maart 1763 een aflat van veertig dagen aan de *christene geloovigen die het capelleken sullen besoucken, mitsgaeders aldaer godtvruchtiglijck te lesen de littanien van Onse Lieve Vrouwe van Loretten ofte vijf mael den Onsen vaeder ende vijf mael den Weest gegroet*. De aflat kon eenmaal daags worden verdiend op alle zaterdagen van het jaar, op alle feestdagen van de Allerheiligste Maagd Maria en op elke dag van het octaaf van de feestdag van O.-L.-Vrouw-Tenhemelopneming. De vergunning gold voor zeven opeenvolgende jaren.

In 1767 werd ten westen van het bestaande kapelletje een nieuwe zaalkapel onder zadeldak aangebouwd, terwijl het oorspronkelijke bedehuisje als portiek behouden bleef.

Er ontstond blijkbaar een hele begankenis naar de kapel want de 40-daagse aflat werd op *de selve conditiën ende restrictiën voor den tijd van seven achter eenvolgende jaeren* verlengd op 15 mei 1769, vervolgens op 4 mei 1776 en nogmaals op 4 juni 1782.

De "Zandekapel", een bakstenen neogotische portaalkapel, staat ten zuidoosten van de dorpskom van Hansbeke, op de wijk Zande. Ze is toegewijd aan St.-Antonius, Abt. Ze werd in 1901 gebouwd met de steun van Monica Lambrecht, weduwe van Charles-Jean Deseille, grondeigenares en rentenierster. Vroeger stond op dezelfde plaats een kleine kapel, die in 1764 als de *nieuwe kapelle* vernoemd werd.

Men kwam, ook uit omliggende dorpen, op beeweg naar het Zandekapelletje waar St.-Antonius werd aangeropen om vee en dieren van ziekten en plagen te vrijwaren of te genezen. Op het altaar plaatste men een wassen beeltenis van het ziekte of zorgenbarende dier, stak een penning in de offerblok en ging al biddend driemaal rond de kapel.

F. De Potter en J. Broeckaert vermeldden in hun geschiedenis van Hansbeke, in 1867, dat het bedehuisje een veel bezochte plaats was.

Op het altaar van de huidige kapel staan nog talrijke wassen beeldjes van dieren, achtergelaten door personen, die ter bedevaart kwamen.

Gent.

A. Martens.

Verering van de relieken van de martelaren Blandinus en Laeta te Hansbeke

Volgens het authenticiteitsbewijs, gegeven te Rome op 21 november 1732, ondertekend en gezegeld door Joannes Antonius Guadagni, priesterkardinaal, vicaris-generaal van Zijn Heiligheid de Paus, ontving priester Ferdinand Verley, een Vlaming, relieken van de martelaren Blandinus en

Laeta, afkomstig uit de catacombe van Priscilla. Hij kreeg de toelating ze bij zich te houden, ze aan anderen te schenken, ze buiten de H. Stad te versturen en ze in een kerk, een bidplaats of een kapel te plaatsen voor de openbare verering van de gelovigen.

Het is niet bekend wanneer Ferdinand Verley deze relieken naar Vlaanderen bracht of liet overbrengen.

Volgens een attest, ondertekend en gezegd te Gent in het bisschoppelijk paleis, op 25 juli 1736, werden de relieken door Joannes Baptista De Smet, bisschop van Gent, in ontvangst genomen, hij gaf de toelating ze in de parochiekerk van Hansbeke ter verering uit te stellen.

Volgens het oorsprongsattest zijn de relieken, twee afzonderlijke botstukken met knobbel, blijkbaar gebeenten van twee christenen die (in de 3de of in het begin van de 4de eeuw) in de catacombe van Priscilla begraven zijn. Mogelijk werden ze tijdens de systematische exploratie van de catacomben op het einde van de 16de eeuw gevonden, als overblijfsels van martelaren uit de 3de of 4de eeuw aangezien, en wellicht (vermits identificatie onmogelijk was) met een nieuwe christelijke naam, Blandinus en Laeta, gedoopt. Deze nieuwe naamgeving aan de kwestieuze relieken zou dan verklaren waarom deze martelaren (die ook heiligen genoemd werden) niet opgenomen zijn in de *Acta Sanctorum*, noch in de *Biblioteca Sanctorum*, de grote Italiaanse encyclopedie van de heiligen. Van hen waren immers geen biografische gegevens bekend.

De botstukken werden geborgen in twee houten reliekhouders, zogenaamde reliekbusten, bestaande uit een schrijn en een borstbeeld die, evenals bijhorende sokkels, vermoedelijk in 1737 gebeeldhouwd zijn. De identieke schrijnen zijn rijkelijk geskulpteerd. De borstbeelden, een mannelijk en een vrouwelijk, zijn Romeins geïnspireerd. De reliekhouders werden in de kerk van Hansbeke aanvankelijk uitgesteld in de zijkapel van O.-L.-Vrouw, of er op sokkels tegen een muur gehangen. De schrijnen, eventueel samen met de borst-

beelden, werden op *de kermis ende heyligh sacramentsdag* in de processie rondgedragen. Op de belangrijkste feestdagen werden de relieken in de kerk ter zegening aan de gelovigen aangeboden. De relieken kenden toen een relatief grote verering. De offerpenningen kwamen ten goede aan de gilde van O.-L.-Vrouw, tot onderhoud en versiering van het Maria-altaar. Op 9 november 1776 verleende Govardus Gerardus Van Eersel, bisschop van Gent, veertig dagen aflat aan hen die de relieken van de martelaren zouden vereren op het feest van de Translatie, volgens de bisschoppelijke oorkonde op de zondag voor de feestdag van de H. Dionysius (9 oktober). De relieken stonden toen in het hoogkoor en de offerpenningen kwamen nu ten profijte van de kerk. Naar het schijnt zouden er in die jaren bedevaarten naar de kerk van Hansbeke hebben plaats gevonden. In ieder geval werd op 21 mei 1787 de verlening van de 40-daagse aflat voor een nieuwe periode van 10 jaren verlengd (22).

A.H. Van Dijck vermeldde, zonder nadere bijzonderheden, de martelaren Blandinus en Laeta te Hansbeke onder de bedevaartplaatsen in Vlaanderen (23). Zijn zegsman was Achiel Vuylsteke (1861-1931), gemeentesecretaris, die zijn inlichtingen hieromtrent putte uit de overlevering. Merkwaardig is wel dat hier eigenlijk eer bewezen werd aan (de relieken van) fictieve martelaren, in wezen twee onbekende christenen, die evenwel tijdens de christenvervolging om hun geloof lichamelijke kwellingen ondergingen of hun leven offerden. Kardinaal Guardagni noemde ze martelaren van Christus (*Christi Martyres*), bisschop De Smet noemde ze heiligen (*Sancti Blandini en Sanctae Laetae*) hetgeen in de parochiale archivalia van Hansbeke meermalen herhaald werd (*d'heylighe martelaren Blandinus en Leta*). De benoeming "heiligen" moet hier toch begrepen worden in de oorspronkelijke betekenis van het woord (Grieks: *hagios* d.w.z. aan God toegewijd, gestorven in de Heer) (24).

Gent.

A. Martens.

(22) A. MARTENS, *Verering van de relikwieën van de martelaren Blandinus en Laeta te Hansbeke*, in : *Oostvlaamse Zanten*, LXVII, 1992, blz 3-15

(23) A.H. VAN DIJCK, *Kerkpatronen en Bedevaart-plaatsen in Vlaanderen*, in : *Oostvlaamse Zanten*, XII, 1937, blz. 50.

(24) Nogmaals hartelijk dank aan E.H. Jozef Van Den Heuvel voor de me verstrekte toelichtingen.

Hansbeekse Congreganisten op bedevaart

Op 13 november 1870 stichtte E.H. Désiré Massot, onderpastoor, te Hansbeke een congregatie van jongelieden onder *den titel van het heilig en onbevlekt hart van Maria*. De congreganisten vergaderden om de veertien dagen in het lokaal van de congregatie om er een stichtende onderrichting te beluisteren. Ieder jaar (gewoonlijk op O.-L.-Heer-Hemelvaart) werd in de parochiekerk een *openbare congregatie* gehouden: een gezamenlijke communie in de vroegmis en een algemene ledenvergadering met vespers en lof.

Het patroonfeest van de congregatie (gewoonlijk op de zondag binnen het octaaf van O.-L.-Vrouw-Tenhemel-opneming) werd op dezelfde wijze gevierd. Na de algemene ledenvergadering, op zaterdag 8 september 1877 (feestdag van de geboorte van O.-L.-Vrouw), trokken de congreganisten 's namiddags op *bedevaart* naar Merendree, waar een nieuwe kapel, toegewijd aan O.-L.-Vrouw van Lourdes, ingezegend werd. Deze neogotische kapel aan de Diepestraat, nabij het kasteel van Merendree, werd opgericht door leden van de familie Kervijn.

In 1895 vierde de congregatie haar zilveren jubileum op 26 mei, zondag na Hemelvaartsdag: communie, ontbijt en openbare congregatie tussen vespers en lof. Om 16 u. gingen de congreganisten op *bedevaart* naar de kapel van O.-L.-Vrouw van het H. Hart op Pauwelsbos te Bellem. De bouw van deze kapel gebeurde in 1887, op initiatief van de gezusters Pauline en Ida Meiresonne, dochters van Augustin (25). Devote gelovigen brachten geregeld een bezoek aan de kapel en jaarlijks werd een *kapellekensdag* gehouden, waarop vele bedevaarders aanwezig waren.

Met deze bedevaarten van de congreganisten in groep (en te voet!) naar een O.-L.-Vrouw-kapel in naburige parochies streefde men uiteraard naar de verwezenlijking van het doelwit van de congregatie, namelijk het geestelijk leven van de leden te bevorderen en te verdiepen. Men mag veronderstellen dat ook andere

parochiale jeugdverenigingen, congregaties en broederschappen, met dezelfde intentie, gezamenlijk op bedevaart gingen.

Gent.

A. Martens.

Bedevaarten en Pelgrims te Hulste

In het archief van Hulste is een stuk bewaard uit 1688. Blijkens dat document gaf Gilbert de Choysoul du Plessys, bisschop van Doornik, bij zijn bezoek aan Hulste, twaalf mandaten aan de pastoor van die parochie, waaruit bleek dat de Hulstenaren alsdan ten grotendele geen heiligen waren. Onder het herderschap van pastoor Van Opstal, in 1770, was de toestand niet verbeterd. Ten einde raad stichtte hij het Veertig-urengebed en organiseerde de bedevaart ter ere van St.-Pieters Banden. Die grote middelen bleven niet zonder resultaat. De "heidene" bekeerden zich en kwamen toegestroomd in het kerkje van Hulste. De "Kerkweg", vanaf de herberg "De Vijfwegen", in het noorden van de parochie, via "het Stroomke", langs de "Kwââ Meersch", kon de stroom pelgrims (tot 5.000 per jaar), nauwelijks slikken. Door de grote toeloop was men verplicht buiten biecht te horen, aan het kerkhof, onder de olmen. De paters Kapucijnen en de onderpastoors der naburige dorpen kwamen ter hulp. De mensen hurkten samen en sliepen buiten, zodat de bedevaart ontaarde in een onzedig gedoe. Uiteindelijk werd de devotie opgedoekt. Daardoor verloor ook de drukke kerkweg, dwars door het dorp, zijn nut. Hij ligt er nu totaal verlaten bij. Wat overblijft is een kort stuk "wegelink" van 50 cm breed.

Maar Hulste was niet de enige parochie waar de *prochiepaepe* problemen had met zijn "beminde parochianen". In het tijdschrift *Volkskunde* verhaalt de volkskundige Walter Giraldo de belevenissen van pater Vervisch, Kapucijn (Moorslede, 29.1.1749 - Parijs, 29.11.1793), alias Pater Auxilius. Als "cappe" of "cappoen" stond deze pater temidden de

(25) F. BASTIAENS, *Volksdevotie en O.-L.-Vrouw van het Heilige Hart. De kapel op Pauwelsbos te Bellem, 1887-1987*, in: *Oostvlaamse Zanten*, LXIV, 1989, blz. 33-50.

(25bis) W. GIRALDO, *Pieter-Francis-Dominique Vervisch, Kapucijn en notoire dwarsdrijver*, in: *Volkskunde*, 96, 1995, blz. 441-447.

gevoelswereld van de pelgrimerende mens, die op zoek was naar steun en houvast in een wereld van onzekerheden, magische rituelen en onbegrepen geloofswaarheden. Ik citeer :

"Machelen-Gulde (eind juni-begin juli) was een uitbundig feest, dat qua goede zeden geregeld uit de hand liep. De bedevaartgangers kwamen van 25 uur ver. Er waren zes paters uitgenodigd om de massa op te vangen, maar - steeds volgens Vervisch - er waren geen zesentwintig mensen in de biechtstoel komen opdagen. De overgrote meerderheid keerde na hun offer in natura zonder biecht of communie, *zat als een beest*, terug naar huis. Zich onderdompelen in het feestgebeuren was dus belangrijker dan het sacramentele gebeuren. Terwijl pater Auxilius preekte, kon niemand hem verstaan *door het geraes, geluyd, kraeyen en schreeuwen der hinnen, kiekens, duyven en verckens*. En dan vergeet hij nog het rumoer van de kinderen, voor wie men kwam *dienen* tegen de stuipen. Uiteindelijk verbaasde het Vervisch niet dat er zo weinig belangstelling was voor het puur religieuze luik van de bedevaart : de geestelijken *dronken en schonken* liever dan te prediken en biecht te horen. *Ik heb van heel mijn Cappe-Leven geen zinnelyker speel-voyage nog lekkerder daegen gehad*. Pastoor Aernout voelde zich blijkbaar heel gelukkig in zijn *Paepen-Wynkelken*.

Pater Auxilius had in de loop der jaren vastgesteld dat vooral tijdens de bedevaarten naar de H. Man Job, onder andere in Vlamertinge, Heule, Puivelde het wangedrag van de pelgrims geen grenzen kende. In dit verband luidde een bekend gezegde in Poperinge : *Men gaet nae St.Job met twee, en men komt gemeenelyk wederom met dry*.

In Bavikhove wordt Sint-Maurus aangeropen tegen kinderkwalen, de gevreesde *koeke* en de ziekten die de ledematen aantasten. Te toenmalige pastoor beschikte over een florissant *wynkelken van St.Maurus*, waaruit hij gretig putte om de kosten te betalen van zijn proces tegen zijn koster. In datzelfde Leiedorp werd een zekere pater Donatiaan *door het grauw in de Kerke by-nae dood gedaen om dat hy dit Paepen-Wynkelken wilde tegenstaen*.

Het volk koos dus voor zijn pastoor en het voorbestaan van de plaatselijke bedevaart (25 bis).

Uiteindelijk werden de "halve wilden" van Hulste toch nog devote kristenen. Op 17 januari 1908 richtte pastoor Henri Dejonckheere, een grote weldoener van Hulste, de drievoudige Ommegang op ter ere van St.-Antonius *gedurende het Octaaf van den heilige*. De relieken werden bovengehaald en onder het zingen van den lofzang *Iste confessor* ging men rond de kerk. Op iedere hoek werd halt gehouden en bad men één *Onze Vader* en *Weesgegroet* met bijgebed : *H. Antonius bidt voor ons* en dat gedurende een novene. De pastoor was zeer trevreden over de opkomst van zijn parochianen en van de vele vreemdelingen. Dat was een echt buitenkansje, want zijn echte "geldwinner" bleef de H. Petrus, patroon en beschermheilige van Hulste.

De toenmalige parochianen konden een aansporing best gebruiken want in 1912 haalde E.H. Dejonckheere opnieuw de grote middelen boven. Hij organiseerde een bedevaart naar het nabije "Lourdes" te Oostakker. Op Sacramentsdag trok hij met de leden van de Mariacongregatie op stap. De plechtigheid werd degelijk aangevat met een heilige mis om 4u. 30. Daarna stapte men gezwind, met de knapzak onder de arm, te voet naar het station van Harelbeke (ca 5 km). Om 6u.30 vertrok daar het *convooi* naar Gent. Vandaar stapte men al biddend naar de grot van Onze-Lieve-Vrouw te Oostakker. Iedereen voldeed daar zijn devotie en at zijn boterhammen op met een *globeke* (soort limonade van het merk Globe in bolvormige flesjes). 's Avonds, rond half zes, kwamen zij in groep langs dezelfde weg te Hulste aan, nog juist op tijd om te helpen bij het avondwerk.

Een andere eigenaardigheid was de "averechtse processie". In Hulste zijn ze, zoals uit de geschiedenis blijkt, altijd een beetje averechts geweest. Tot in 1914 ging op Driekoningendag (6 januari) of de zondag erna die processie uit om aan te duiden dat de Wijzen, na het Kind Jezus aanbeden te hebben, langs een andere weg naar hun land terugkeerden.

Te Hulste offerde men ook koeken ter ere van de heilige Dominicus. Men ging er "dienen" voor *de koeke aan 't hertegespan* (een soort hartziekte). Dat kan heden ten dage nog in Holvoetskapel of in de kerk. Mensen die in nood waren door ziekte in het gezin of tegenslag onder de huisdieren, gingen "dienen". Dat was een bedevaart in 't klein, door een familielid of gebuur naar een nabijgelegen bedevaartsoord, "gespecialiseerd" in het soort kwaal waaronder men leed of waarvoor men bijstand verwachtte.

In Bavikhove bijvoorbeeld was dat naar de H. Maurus voor de *slappe lêen* (lenden of rugpijn). Naar *Maghriete* (de H. Margareta) te Lichtervelde toog men om genezing van de kramp. Op de heen- en terugreis werden paternosters gebeden. Ter plaatse moest men kaarsen aansteken ter ere van de heilige en bidden om genezing. Vaak deed men dat gedurende 9 dagen (een novene).

Reeds in 1631 was er in Hulste een ommegang op dinsdag na Pinksteren ter ere van de Broederschap van de H. Rozenkrans. De zondag na Sacramentsdag ging de Sacramentsprocessie uit. De zondag na 29 juni, feestdag van de H. Petrus en H. Paulus, was er grote Ommegang en op 15 augustus greep de grote Onze-Lieve-Vrouwprocessie plaats naar Holvoetskapel, de mooiste en grootste van het dorp.

Alle ommegangen en processies zijn thans verdwenen. De moderne mens heeft dat allemaal niet meer nodig. Alle problemen worden wetenschappelijk opgelost... tot het misschien eens te hard rijpt!

Bavikhove.

P. Kerckhof.

Naar het H. Land?

Einde 1894 deed het gerucht de ronde dat hertog Engelbert-Marie van Arenberg († 1949) ziek was en dat hij een belofte gedaan had. Indien hij genas, zou hij een bedevaart naar het H. Land laten doen door een groep jonge mannen. In januari 1895 had de rentmeester van Edingen reeds een vijftigtal brieven ontvangen van

jonge mannen, die zich kandidaat stelden. Spijtig voor al die kandidaten, maar de hertog van Arenberg was niet ziek en had dus ook geen belofte gedaan. Een brief van één van die kandidaten wordt in het archief van Arenberg bewaard (26) met de eigenhandige aantekening van hertogin Eleonore-Ursule van Arenberg: *cette lettre malgré son importance douteuse doit être mise ad acta.*

Reeds in 1875 had men hetzelfde spelletje willen spelen met de vader van de hertog. Op 27 juni 1875 ontving hertog Engelbert Auguste van Arenberg († 1875) een brief van een zekere François Dekeyser uit Ronse (27). Hij had in de stad gehoord dat de hertog van Arenberg pelgrims voor een bedevaart naar Jeruzalem zocht. Hij schreef dat, indien dat gerucht waar was, hij zich kandidaat stelde en vroeg meer inlichtingen en het reglement. Hij had graag een onderhoud over deze bedevaart met de hertog van Arenberg maar dan alleen op een zondag, want in de week kon hij zich niet vrij maken, want zijn werkgever mocht het niet weten. De hertog van Arenberg heeft geen onderhoud toegestaan, want hij wist niets van een bedevaart naar Jeruzalem.

Edingen.

J.-P. Tytgat.

Dubbele strafbedevaart wegens manslag (1559)

Wegens manslag op Hannekin Maelsaeke fs. Joos (waarschijnlijk uit Maarke, bij Schorisse) komen Arent en Stevin de Hase voor de Raad van Vlaanderen. Bij de behandeling van hun proces worden ook de soberheidsbaljuw van Vlaanderen en Gillis Goosse, baljuw van de heerlijkheid van Berchem, in de parochie Maarke, gedagvaard, evenals vader Joos Maelsaeke en andere familieleden. De uitspraak van de Raad van Vlaanderen, op 21 november 1559 (28), valt ongelijk uit voor de beide broers de Hase. Stevin krijgt een boete van 28 Carolusgulden en als die betaald is, wordt hij uit de gevangenis *geslaakt* en worden zijn borgen

(26) Archief van Arenberg Edingen, *Smeekbrieven hertogin Eleonore Ursule van Arenberg*, Brussel 34/6.

(27) Archief van Arenberg Edingen, *Smeekbrieven hertog Engelbert Auguste van Arenberg*, Oost-Vlaanderen 34/5.

(28) Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, nr. 7540 (Sententies sept. 1558/dec. 1559), fol.443v°/444r°.

ontslagen van alle beloften. Arent de Hase krijgt een boete van 36 Carolusgul-den, zal op de Vismarkt te Gent gegeseld worden *totten bloede* en daarna *gaene in pilgrimage ten hooghen Roome ende tsente Jacops in Gallysen*. Als de beide bedevaarten zullen volbracht zijn (waarvan hij *behoorlijcke certifficatie* moet meebrengen), wordt hem *tlandt ende graefscip van Vlaenderen (ge)interdiceert*, zoniet worden de hem toegekende *letteren van remissie* (= genadeverlening) als onbestaande beschouwd.

Drongen.

P. Huys.

Pelgrimsteken uit de Dijle te Mechelen

In de verzameling van de heer Frans De Buyser bevindt zich een tinnen pelgrimsteken (hoogte: 80 mm, breedte: 57 mm), dat afkomstig is uit het Dijleslib te Mechelen. Het werd gevonden in 1975, toen de Dijle tussen het keerdok en de Volmolen werd proper gemaakt en het vrijgekomen slib door enkele archeologen geduldig werd uitgezift. Merkwaardig is dat twee fragmenten van dit kleinood door de bezitter los van elkaar werden aangetroffen met een tijdsver-

schil van enkele maanden. De twee delen bleken volkomen te passen.

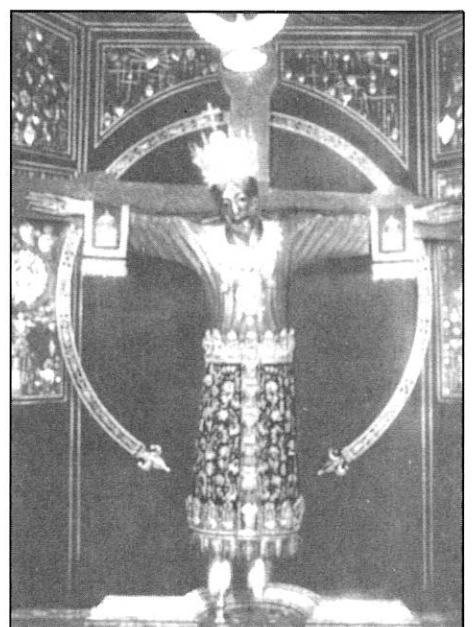
Het laat-middeleeuwse pelgrimsteken toont een Corpus Christi, genageld aan een gotisch kruis. De Zaligmaker is gekleed in een lange tunica en heeft een kroon op het hoofd. Aan zijn linkerzijde bemerkt men een staande figuur, wellicht de H. Joannes. Het hoofd is niet bewaard gebleven. Mogelijk heeft aan de rechterzijde Maria gestaan, maar hiervan is niets meer tot ons gekomen. Aan de bovenzijde van de rechterkruisarm is een zonnetje. Toen het insigne nog volledig was heeft aan de linkerarm wellicht een maantje gestaan.

Het is verleidelijk om dit pelgrimsteken in verband te brengen met het stadje Lucca in Toscanië (Italië). Daar wordt in de kathedraal van San Martino een mirakuleus kruis bewaard dat gekleed is in een lange tunica. Het huidige kruis dateert uit de 13de eeuw. Een grote cirkelvormige nimbus omkranst het ganse kruisbeeld. In de 14de eeuw werd het corpus aangekleed met een kostbare gordel, een rok, een halssnoer en een borstmedaillon. Een tiara-achtige kroon sierde het hoofd vanaf 1655 (29).

Het kruisbeeld genoot reeds in de middeleeuwen een grote bekendheid

Tinnen pelgrimsteken uit de Dijle te Mechelen (tekening Frans De Buyser, Mechelen)

Het mirakuleus kruis van Lucca, Italië (bedevaartprentje van 1994)

(29) H. KOOPER, *Wonderbare kruisen (XXXVI) Lucca*, in : *Devotionalia*, 14de jg., juni 1995, blz. 89 - 91.

en trok ook uit onze streken pelgrims aan. Daarvan getuigen ondermeer de pelgrimstekens die werden gevonden in Nederland en Vlaanderen (30). Vooral het insigne uit Dordrecht dat dateert uit de 14de eeuw vertoont een opvallende gelijkenis met het Mechelse. Toch moeten we voorzichtig zijn met onze besluiten. Aan het Mechelse kruis is geen spoor te bekennen van de typische nimbus terwijl dit wel het geval is bij het Dordrechtse. Het gotische kruisbeeld, de Joannes-figuur en het zonnetje, alle elementen die voorkomen op het Dijle-exemplaar, zijn vreemd aan het echte Lucca-kruis.

De vraag kan gesteld worden of dit pelgrimsteken dan verwijst naar een andere bedevaartplaats waar, in navolging van Lucca, een kruis van het type "Volvo Santo" werd vereerd. Maar tot op heden is nog niet geweten welke dat dan wel mag zijn.

De Mechelse Christus lijkt een rok te dragen over de tunica. Een overtrek van de mouwen vertoont een gelijkende versiering als de rok. Deze elementen kunnen misschien bijdragen tot een mogelijk op te lossen identificatie.

Mechelen.

G. Van Bulck.

Een Middelburgs poorter uit devotie op bedevaart naar Lissabon, Compostela, Saint-Maximin en Rome in 1550

In 1550 ondernam de toen 64-jarige Nicolaes Symonssen, poorter van Middelburg, een verre reis, die hem naar vier diverse bedevaartplaatsen bracht: Lissabon in Portugal, Sint-Jakob de Compostela in het Noord-Spaanse Galicië, Saint-Maximin in de Provence (31) en uiteindelijk Rome (waar, n.a.v. het halve eeuwfeest, een Heilig Jaar, rijk aan aflaten, gevierd werd).

Op zijn reis was Symonssen vergezeld van twee *fraije oft eedel mannen* als dienaars, Lodewijk Joessen of Joossen, ook Middelburgs poorter, ongeveer 37 jaar oud, *hebbende eene re(d)elijcke groeten bart*, en de iets jonger Oliver Haecke (Hacke of Hacque), *wereltlijk man* uit Kortrijk, *sonder*

baert.

Ook van Nicolaes Symonssen weten we hoe hij eruit zag: *man van groeter stature, gesont ende wel te pas sijnde, met eenen bart grau werdende ende hebbende in den duym van sijne slincke hand een teeken (int vlaems, onse moeders tale, genaempt een putken)*. Dat putje of gat in zijn linkerduim - een litteken dat hij reeds als jong kind had opgelopen, toen een paard op zijn hand had getrapt - diende hem blijkbaar als voornaamste identificatiemiddel. In de attestatiebrieven, die hij in de door hem bezochte bedevaartplaatsen zorgvuldig liet opmaken, is er immers telkens van dat putje in zijn duim sprake.

In de *zeer eedele ende zeer getrauwe stadt* van Compostela liet hij op 16 juli 1550 een attest (*bescheet ende getuychenis*) opmaken door *den magnificquen heere Sebastian de Bolboa, justicier ende rechtere ordinaris* aldaar. Hij laat tevens noteren waarom hij op bedevaart komt: *Daerom was hij gecomen ende gearriveert in pelgrimage aenden glorieusen apostol (sic!) heer Sint Jacob, alwaer hij was doende ende volbrengende sijne pelgrimage ende devotie, om te vercrigene meer dienstachtigheyt van God ende verdienste van sijne siele, ende te doene leesene de missen ende sacrificien ende te volbrengene de versoeking vande plaetsen ende dingen die hij in sulcke sake verobligeert was ende diemen gewoonelijck es te doene binnen de voirn. heylige kercke*.

Op 9 augustus 1550 laat hij door Pieter Arboud, *conincklijck notaris van de stadt van Sint Maxemijn in provence (alwaer het hoofd es van Marie Magdalene)*, een gelijkaardige attestatie opmaken. Hij logeerde er in de herberg, *genaempt den cluppel*.

Drie weken later is Symonssen in Rome. Op 30 augustus laat hij er door Pieter Lopez, klerk van het diocees Utrecht in het Roomse hof (*rotanotarius*), zijn aanwezigheid in de Heilige Stad attesteren; hij logeerde er in een herberg, *gestaen tot Rome inde strate genaempt el monte Jordano*.

Van zijn verblijf in Lissabon, dat hij blijkbaar het eerst bezocht heeft, is geen ter plaatse opgemaakte attestatie bekend. Maar op 5 november 1551, ruim een jaar na hun terugkeer uit Rome, komt een van de drie reis-

(30) H.J.E. VAN BEUNINGEN, en A.M. KOLDEWEY, *Heilig en profaan - 1000 laat-middeleeuwse insignes*. (Rotterdam Papers VIII), Den Haag, 1993, blz. 137.

(31) Saint-Maximim-la-Sainte-Baume (zo genoemd naar het bergmassief van la Sainte-Baume, waarvan het landschap Cézanne en andere schilders geïnspireerd heeft), ligt ongeveer 35 km. ten oosten van Aix-en-Provence. Het burchtstadje Saint-Maximin is gebouwd rond de basiliek, een immense gotische constructie, die in 1532 werd voltooid - hetgeen (tijdelijk) een nieuwe toeloop van bedevaarders veroorzaakte. In Vlaamse bronnen werd deze bedevaart ook genoemd *ter Spelunken te Sente Marien Magdaleenen* of ook *ten Woestine*, een verwijzing naar *la Magdelaine des Desert(s)* en de *spelonk Sainte-Baume* van Magdalena.

genoten, nl. Lodewijk Joossen, op verzoek van *d'eersaeme Martin Cornelissen, testamentair oft executeur vanden testamente van d'eersaeme Niclaes Symonssen (saliger)* voor de Middelburgse notaris Cornelis Meys onder eed verklaren dat hij als dienaar van *Claes Symonssen voornoemt* (intussen dus overleden) *met hem geweest is int jaer (15)50 voorleden tot Lissebonen en Sint Jacobb (sic!) de Compostella, ende tot Maria Magdalena in Sint Maxemin in province ende binnen de stadt van Romen.* Meer is ons over deze bedevaart niet bekend. We vermoeden dat de reis naar Lissabon over zee is gegaan en vandaar verder over land. Maar de archiefstukken (32) lichten ons terzake niet in.

Drongen.

P. Huys.

Bedevaarten en bedevaartsgebruiken in Midden-Brabant

In Diegem ging met "beewegen" tegen de stuipen en vallende ziekte bij St.-Cornelius. Charles De Groux maakte het bekende bedevaartschilderij "Bedevaart naar Diegem". Daar offerde men neerhofdieren (konijnen, kippen, duiven) en soms ook een jong biggetje of een lammetje, soms een stuk vlees of een zak rogge. In het laatste geval kwam het gewicht van de rogge overeen met het gewicht van de zieke. De offergaven werden na de 10 uren mis per opbod verkocht. Aan de buitenkant van de zijbeuk was een borstwering aangebracht vanwaar de koster of de kerkmeester de goederen aanbood en ze aan de meest biedende verkocht.

In Kortenbergh werd de H. Donatus vereerd tegen schadelijke onweders en stormwinden. Ook tegen regen, droogte, hagel, donder en bliksem kwam men hier op bedevaart. De volksmond vertelt dat het te Kortenbergh dondert gedurende het octaaf van de H. Donatus (33). In Kortenbergh kwam men ook op bedevaart bij de H. Blasius tegen keelpijn. Daar gaf men de zegen met twee kaarsen in de vorm van een St.-Andrieskruis, links en rechts van de hals. Het water van de St.-Amandsborre te Kortenbergh was

goed tegen de "oude man" of rachitis (34).

In Duisburg kwam men ter bedevaart voor het St.-Catharinawiel, een huidziekte in de vorm van een rad. De pastoor was in Duisburg praktisch: "De pastoor zegt dat het Sinte-Katrienewiel een ziekte is, die de boeren meestal van hun koeien krijgen. Zodra de boer merkt dat de kwaal ook hem aangegrepen heeft, loopt hij naar de pastoor om gewijd water van Duisburg. Ongemerkt giet deze er dan een beetje "jodium tincture" in. Na negen dagen is de boer "genezen" (35). Negen dagen lang wast men het rad met gewijd water van Duisburg. Er kwamen ook veel Walen op bedevaart (36). Ook in Humelgem en in Kwerps werd St.-Catharina vereerd. In Humelgem (Steenokkerzeel) is het voor half wiel (37).

In Erps werd ook St.-Marcoen vereerd. Er was een houten beeld van deze heilige en een reliek. Wie van St.-Marcoen genezing wenste, moest een bedevaart doen naar Erps en zich heel zijn leven onthouden van paling, lauwen, barbetten, lampreien, grauwe erwten, vitsen, geiten- en varkensvlees evenals enig "hoofd" (b.v. varkenskop) (38). In Wezembeek werd St.-Marcoen vereerd tegen koningszeer en kinderziekten. Daar werd een bidprentje van de heilige abt uitgedeeld.

In Erps kwam men ook op bedevaart naar St.-Cornelius. Een 18de-eeuws bedevaartvaantje bleef hiervan bewaard. Hij werd er vereerd tegen veeziekten en vallende ziekte. Lammeke Michiels, de veldwachter van Erps, riep de varkenskoppen op voor St.-Cornelius na de hoogmis. De inzet was 1 fr. Soms kwamen er wel enkele dronkaarden op af en deze boden 2 fr en zelfs tot 5 fr (39).

Meerbeek was de bedevaartplaats van St.-Antonius de Eremit. Na de mis werden de geofferde varkenskoppen ter ere van St.-Antonius de Eremit verkocht. Het was dan ook "foor" in Meerbeek en papkermis (40).

In de kerk van Kwerps werd soms ook de H. Apollonia vereerd tegen tandpijn. Men had daar sedert 1876 een reliek van deze heilige. Vanuit Nederokkerzeel kwam men naar Kwerps om te bidden voor de H.

(32) Bron: Rijksarchief Gent, Raad van Vlaanderen, nr. 33.398.

(33) M. BROEKHOVE, *Devotie in het Vlaamssprekende gedeelte van België tot de H. Donatus, bijzondere patroon tegen de schadelijke natuur en vernielende lichtelementen*, in: *Oostvlaamse Zanten*, mei-juni 1959, blz. 92.

(34) H. DE WIT, *Volksbeewegen tegen ziekten van mensch en dier tussen Zenne en Dijle*, Leuven, 1943, blz. 41.

(35) H. DE WIT, o.c., blz. 60.

(36) E. DUCHATEAU, *De volksgebruiken in verband met de jaarkrans kanton Leuven. Winterfeesten*, Leuven, 1949, blz. 39.

(37) H. DE WIT, o.c., blz. 60.

(38) PAROCHIE-ARCHIEF ERPS, *Waerschouwinge voor de pelgrims naar Sinte Marcoen in de kerk tot Erps*.

(39) Interview Henri Janssens, Erps-Kwerps, 1975.

(40) Interview Raymond Buelens, Meerbeek, 1995.

Apollonia (41). In Kwerps werden ook tanden begraven (42). Wanneer dit allemaal niet hielp dan moest men een beentje van een dode op het kerkhof te Kwerps zoeken en dat tegen de tand, die pijn deed, wrijven. Volgens de Kwerpsenaren was dit nog het efficiëntste middel (43).

In Buken werd St.-Elooi vereerd. In Winksele kwamen de krankzinnigen op bezoek bij O.-L.-Vrouw van Winksele. Er was ook een Dullenhuis aan de kerk vast. In Herent werd O.-L.-Vrouw der Blinden vereerd. St.-Laurentius te Veltem, St.-Pancratius te Sterrebeek en de H. Elisabeth te Haren waren bedevaartplaatsen waar men de hulp van de heiligen kwam afsmecken tegen puisten en rappen (44). St.-Job in Wezemaal was de beschermheilige tegen zweren (45). Een kind dat haarworm of losse hoofdzweren had, had in Midden-Brabant "van Haren". Alleen St.-Elisabeth kan dit genezen (46). In Everberg aanriep men de H. Wivina tegen hoofdpijn (47). In Wespelaar bracht de H. Lucia hulp in geval van keelpijn, terwijl de H. Clemens van Epegem goed is voor "zwarte bevalingen" en "kwaden hoest" (48). Wie aan maagziekten leed ging eerst naar de streek rond St.-Truiden : Brustem, Zepperen en Rijkel. Later ontstonden er ook kapellen van de Moeder en de drie Gezusters in Midden-Brabant te Boortmeerbeek, op de grens met Kampenhout of in de Leuvensestraat onder Erps-Kwerps. Deze kapel op het gehucht Balkestraat vierde in 1994 haar 100-jarig bestaan (49).

Wanneer men problemen met de varkens had, dan ging men naar St.-Antonius te Meerbeek, te Buken of te Kraainem. Voor het vee is er St.-Cornelius te Diegem en voor de paarden St.-Guido te Anderlecht of St.-Elooi te Bertem en te Buken. Charles De Groux maakte het bekende bedevaarschilderij "Bedevaart naar Anderlecht".

In Erps ging men ook preventief te werk. Men kwam op bedevaart naar de H. Barbara om niet te sterven zonder de laatste sacramenten en om bescherming te krijgen bij het uitoefenen van een gevaarlijk beroep (50). De H. Barbara was de patrones van de mijnwerkers. Deze stapten in de

processie van Scherpenheuvel achter de heilige op met de mijnhelm op het hoofd en de mijnlamp in de hand (51).

De Midden-Brabanders gingen ook "beewegen" naar het St.-Jozef te Leuven. In deze kerk lag Pater Damiaan begraven. Mijn overgrootvader Petrus Anthoon ("Pie van Lemmes") uit Veltem-Beisem ging beewegen tegen doofheid naar St.-Kwinten te Leuven. Men nam graan mee en offerde die in een zak of een vat, dat in de kerk stond voor deze heilige (52). Sommigen gingen ook op bedevaart naar O.-L.-Vrouw van Halle, naar Edingen of naar Hakendover met 2de Paasdag. De bedevaart naar O.-L.-Vrouw van Scherpenheuvel stond jaarlijks op het programma.

In Waals-Brabant waren ook twee opvallende bedevaartsoorden voor Midden-Brabanders: Florival en Couture-Saint-Germain. In Florival - in Meerbeek zei met "Florivane" - ging men op bedevaart tegen de stuipen of tegen "in de gave vallen". Diegenen die stuipen kregen "zagen een lelijk beest" (53). In Couture-Saint-Germain ging men op bedevaart tegen slechte benen. Iemand die wat heen en weer strompelde had in Kortenberg "van Ceteures". Hij moest gaan beewegen naar Couture (54).

Rond 1975 werd Humelgem een bedevaartsoord, waar O.-L.-Vrouw van San Damiano vereerd werd. De toenmalige pastoor "Pater Jan" dreef er de duivel uit. Met St.-Janskruid, met medailles van Mama Rosa in San Damiano en met gebedjes, die men in het oorkussen stak, kon men de kwade geesten verjagen. Het was de tijd van de "vallende stenen" in Rotselaar. "Pater Jan" lanceerde de bedevaart van O.-L.-Vrouw van de Mystieke Roos, troost voor hopeloze gevallen, in de kerk van Humelgem. Na het overlijden van "pater Jan" (de passionist Jan Van Campen), in 1979, verdwenen ook deze bedevaarten en duiveluitdrijvingen. Heel wat Meerbekenaars deden een beroep op "pater Jan" (55). Andere tijden, andere zeden!

Erps-Kwerps.

H. Vannoppen.

(41) Interview E.H. Karel Imbrechts, Antwerpen, 1991.

(42) Interview Gustaaf Henderickx, Erps-Kwerps, 1971.

(43) Interview Jeanne Stroobants, Erps-Kwerps, 1975.

(44) H. DE WIT, *o.c.*, blz. 48-51.

(45) ID., blz. 52.

(46) ID., blz. 61.

(47) ID., blz. 72.

(48) ID., blz. 79.

(49) H. VANNOPPEN, *De kapel van de Moeder en de Drie Gezusters te Erps-Kwerps viert haar honderdjarig bestaan, in Curtenberg, 1994-1995, nr.3, blz. 209-212.*

(50) E. DUCHATEAU, blz. 54.

(51) Interview Rik Das, Erps-Kwerps, 1994.

(52) Interview Christina Anthoon, Erps-Kwerps, 1966.

(53) Interview Marie Banken, Meerbeek, 1995.

Interview Albert Banken, Meerbeek, 1995.

(54) Interview Emiel Marsé, Kortenberg, 1994.

(55) J. LAUWERS, *Steenokkerzeel, Ter Ham, Wambeek en Humelgem*, dl. III, 1987, blz. 258-260.

Oostvlaamse Bedevaart- Sprokkelingen (14de-16de eeuw)

Sint-Jacob in Galicië (1361)

Na een conflict met het weversambacht wordt Jan de Hond fs Gillis door de Gentse schepenen van de Keure op 20 juni 1361 veroordeeld tot een strafbedevaart naar Sint-Jacob van Compostela. Jacob de Hond fs Jan staat voor hem borg (op 200 lb. par. en het eeuwig verbeuren van zijn ambacht).

Bron : Stadsarchief Gent (SAG), reg. 301/2, fol.42r°, akt 5 (zie ook Johan VAN NIEUWEN-HUYSE, *Jaarregisters Keure, Schepenaar 1360-61*, regist nr. 387).

Jeruzalem (1407)

Jan van Vaernewijc fs Sander en Lodewijc vanden Steene, die van plan zijn op pelgrimstocht te trekken "over zee", lenen 400 dukaten van Gilles vanden Westvelde; dit bedrag zullen ze opnemen bij hun terugkeer in Venetië. Uit deze laatste vermelding kunnen we opmaken dat ze waarschijnlijk naar Jeruzalem zullen reizen (56). Borgen voor Jan van Vaernewijc zijn Jan uten Hove fs Clais en Jacop vander Haghe fs Sijmoen en voor Lodewijc vanden Steene borgen dezelfde Jan uten Hove en Gheerolf Bette fs Jacop. Het gaat dus om leden van heel vooraanstaande Gentse families.

Bron : SAG, 301/19, f° 51r, akt 4 dd° 6 juni 1407 (zie ook Marijke GEVAERT, *Jaarregisters Keure, Schepenaar 1406-07*, regist n. 1191).

Avignon (1415)

Volgens de kroniek van de Abdij van Drongen werd in 1415 ene Joos Best - op aanklacht van de prelaat van Drongen wegens belediging ten opzichte van hemzelf en zijn kloosterlingen - door de schepenen van Nevele-Buiten en de *vinderen* van Gent veroordeeld tot een strafbedevaart naar Onze-Lieve-Vrouw van Avignon.

Bron : Fr. DE POTTER & J. BROECKAERT, *Geschiedenis van Nevele*, blz. 40.

Keulen (1543)

Blijkens het ontvangboek van de heerlijkheid Nevele wordt een der

ingezetenen in 1543 wegens overspel veroordeeld tot een boete van drie pond en tot een strafbedevaart naar de H. Driekoningen te Keulen.

Bron : DE POTTER & BROECKAERT, *a.w.*, blz. 40-41.

Mesen (1591)

Op 8 dec. 1591 werd Arnoult Alaerts van "Ruuslede" (Ruislede) aangehouden, die door het land vagabondeerde en verdacht werd de "dieven" van Oostende behulpzaam te zijn. Maar na onderzoek was gebleken dat hem alleen maar een kleine pekelzonde (*ung petit delict veniel*) ten laste kon gelegd worden. Als boete werd hem een bedevaart naar O.-L.-Vrouw van "Messines" (Mesen bezuiden Ieper) opgelegd. Hij volbracht die bedevaart en kon dat d.m.v. een getuigschrift van de schout van Mesen bewijzen.

Bron : Alg. Rijksarchief Brussel, *Rekenkamers*, nr. 14.234 (Rekeningen Harelbeke - Rek. van baljuw Gherolf vander Haghen, 30.9.1585 - 30.9.1592), fol.21v°.

Drongen.

P. Huys.

Oudenburgenaars "bedevaarten" jaarlijks naar O.-L.-Vrouw-van 't Pompje

In heel wat Vlaamse parochies bestaat de gewoonte om jaarlijks tijdens de meimaand naar een lokaal bedevaartsoord te trekken om er O.-L.-Vrouw te vereren. Voorbeelden daarvan zijn legio. Dat deze traditie en de belangstelling daarvoor de laatste jaren afzwakte, zal wel niemand verwonderen, gezien de daling van het aantal praktiserende rooms-katholieke gelovigen en de voortdurende laïcisering. Vroeger behoorde een dergelijke, jaarlijkse bedevaart echter tot de hoogtepunten van het parochiale leven.

Ook de Oudenburgenaars pelgrimeren nog jaarlijks op een zondagnamiddag van mei naar het kapelletje van O.-L.-Vrouw-van 't Pompje. Vroeger gebeurde dit op de eerste zondag van de bloeimaand. Nu is dit niet echt meer bepaald, hoewel de parochiale geestelijken proberen om

(56) Vanuit Venetië liep de zgn. "galei-route" naar Jaffa, van waaruit weer te voet naar Jerusalem verder gereisd werd. Zie . VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, blz. 211.

de traditie in ere te houden. Het verplaatsen op een andere meidag, zoals bv. de eerste, bleek nadien minder geschikt. Het vermelde Mariale bedevaartsoord ligt ten opzichte van het centrum van Oudenburg aan de overkant van het kanaal Brugge - Oostende, langs de Clementsheulestraat, bijna op de grens met de deelgemeente Ettelgem, in de wijk "Noordhoek". Inderdaad, een stukje van het Oudenburgse grondgebied is van het centrum afgesneden door de vermelde waterweg. Deze vaarweg werd in het begin 17de eeuw gegraven om Brugge (opnieuw) met de zee te verbinden. Oorspronkelijk liep tussen Brugge en de zee eigenlijk de Ieperlee(t/d). Ze verbond Brugge via Plassendale (Oudenburg), Snaaskerke en Leffinge met de IJzer in Nieuwpoort. Deze gebrekkige verbinding werd later vervangen door een nieuw gegraven kanaal, dat ongeveer de bedding van de Ieperlee(t/d) volgt en eigenlijk vanaf Plassendale door werd getrokken naar Oostende. Het werd omstreeks 1623 in gebruik genomen (57). Bruggen erover bestonden niet meer en om aan de overkant te komen, dienden de bewoners gebruik te maken van een veer. Op verschillende plaatsen langs het kanaal werden dergelijke overzetmo-

gelijkheden gerealiseerd, ook om de gelovigen de kans te bieden de goddelijke diensten in hun parochiekerk bij te wonen. Bij de oprichting van een parochie hield de bisschoppelijke overheid daar trouwens wel degelijk rekening mee, zoals het regelmatig uit de *Acta Episcopatus* van het bisdom Brugge blijkt. Het eenvoudige kapelletje van O.-L.-Vrouw-van-'t Pompje staat eigenlijk op het eind- of beginpunt van zo'n overzetveer. Het woord *pompe* is ten andere een verving van "pont"(58). Dit betekent in feite een klein (meestal breed platboomd) vaartuig aan een ketting om mensen, dieren en eventueel voertuigen over te zetten. Voordat het kanaal er was kon men de andere oever van de Ieperlee(t/d) bereiken door de *Hoge Brugge*. Op een kaart, bewaard in het Gentse rijksarchief (59), is deze waterweg weergegeven en zijn de bruggehoofden nog duidelijk zichtbaar. Bij het aanleggen van het nieuwe kanaal in het begin van de zeventiende eeuw werd deze brug blijkbaar afgebroken. Op de vermelde kaart is er trouwens nog een aantal toponiemen bewaard die naar deze overzet verwijzen: *pompbilksken* (*pompebilcxken*), *pompegat*, *pomp(e)-molen* ... Zelfs een wijk draagt er die naam.

De jaarlijkse bedevaart naar O.-L.-Vrouw-van-'t Pompje in Oudenburg. E.H. Callewaert, pastoor van Oudenburg, gaat hier in de plechtigheid voor. De foto werd in mei 1994 genomen door Marcel Vanhuele.

(57) I.v.m. de geschiedenis van de verbindingswegen tussen Brugge en de zee tijdens de nieuwe tijd, zie A. VANDEWALLE, *Op zoek naar nieuwe uitwegen, in Brugge en de zee. Van Bryggia tot Zeebrugge*, Antwerpen, 1982, blz. 75-93.

(58) M. GYSELING, *Toponymie van Oudenburg*, Tongeren, 1950, blz. 192-193. Zie ook K. DE FLOU, *Woordenboek der toponymie, Brugge*, 1931, deel 12, kol. 973-976. En verder E. VERWIJS en J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, 's-Gravenhage, 1907, deel 6, kol. 559-560.

(59) Gent, Rijksarchief, Fonds kaarten en plannen, 610. De ingekleurde kaart (papier op lijnwaad gekleefd, 25,4 x 92 cm) stelt de waterweg met de aanpalende landerijen, wegen en het sluizencomplex van Plassendale voor. Ook enkele grote en kleine zeilschepen zijn weergegeven.

Het huidige witgekalkte kapelletje van O.-L.-Vrouw-van-'t Pompje dateert uit 1939. Het werd toen herbouwd nadat een vrachtwagen van een nabijgelegen steenbakkerij er in 1938 tegen reed en het verwoestte. Het stond oorspronkelijk aan de overkant van de straat. Het gebouwtje zelf is eigendom van de kerkfabriek van O.-L.-Vrouw uit Oudenburg maar staat officieel op privé-grond (kadasternummer: 703C). Deze grond werd blijkbaar in bruikleen gegeven door mevr. Eugenie Simoens (11 sept. 1873 - 22 febr. 1947), echtgenote van Karel Hoornaert. De nieuwbouw werd (terecht) bekostigd door de heren Gaston Platteeuw uit Brugge, Alberic Verhelst uit Oudenburg en Yves de Brouwer uit Brussel die eigenlijk de vermelde steenbakkerij in hun bezit hadden en schonken het gebouwtje aan de kerkfabriek (60). Zij stonden voortaan ook voor het onderhoud in. Constant Polaster was de bouwmeester-aannemer. Over die laatste vonden we geen verdere gegevens terug. Deze heropbouw gebeurde tijdens het pastoraat van E.H. Achiel Lauwers (12 aug. 1877 - 14 okt. 1965), dat tussen 30 september 1937 en 16 juli 1947 valt te situeren (61). Deze pastoor zette zich ongetwijfeld o.a. in voor de devotie tot Maria en nam verschillende initiatieven om te bidden voor vrede, juist op de vooravond van de Tweede Wereldoorlog. Hij riep de bevolking op om de H. Maagd te vereren om Oudenburg van bombardementen te vrijwaren en stimuleerde de bedevaart naar O.-L.-Vrouw-van-'t Pompje. Dat de heropbouw van dit kapelletje in dit geheel kadert mag ons gezins verwonderen. Na de oorlog liet hij ten andere de monumentjes ter ere van de H. Arnoldus, patroon van de vrede, in het toenmalige kerkhof construeren, gaf het beeldje van O.-L.-Vrouw-van-Foy een nieuwe ereplaats in de parochiekerk en trok zelfs met een groot aantal gelovigen naar het gelijknamige bedevaartsoord nabij Dinant.

Het kapelletje bestaat eigenlijk uit een bakstenen muur, waarop een zadeldak. In het midden staat achtertralies en glas een in felle kleuren en te sterk gepolychromeerd Maria-

beeldje met een speelse, liggende Jezus op haar schoot. Deze "barokke" sculptuur is een kopie. Op de sokkel prijken de initialen : S M R (Sancta Maria). Ernaast staan sokkels voor vaasjes en aan de muur hangen twee lantaarns voor kaarsen. Onderaan schreef de schilder volgende tekst : "O.L.V. VAN TPOMPTJE. B.V.O.". Over de oorsprong van het kapelletje en de bedevaart tasten we nog in het duister. Of het jaartal "1739", dat achteraan in de muur van het gebouwtje in een steen werd gekapt, naar de oprichting verwijst, is moeilijk te achterhalen. Het lijkt eigenaardig dat dit juist tweehonderd jaar voor de bouw van het huidig kapelletje zou gebeurd zijn! We denken dat de oorsprong vroeger dient gesitueerd, misschien in het kader van de zeventiende-eeuwse contrareformatie. Of hebben vissers of boeren het kapelletje opgetrokken uit dankbaarheid, als toevlucht en bescherming om ook in hun wijk een Mariaal bedevaartsoord te bezitten?

Vroeger begon de bedevaart aan het sluizencomplex van Plassendale, vanwaar de pelgrims in processie, met de misdienaars en de vlaggen van de socio-culturele verenigingen voorop, langs het jaagpad Vaardijk Noord er al biddend en zingend naar toe trokken. Tegenwoordig verzamelen de gelovigen aan het kapelletje zelf, alhoewel de organisatoren de processie in ere willen herstellen. Aan het kapelletje volgt dan een sobere religieuze plechtigheid, waarna in een nabij gelegen schuur iets kan gedronken worden. De herbergen min of meer aan de overkant van de straat zijn intussen opgedoekt. Voor de dienst beschikt de pastoor over een verplaatsbaar altaar en dito preekstoel. Beide worden in de hierboven vermelde schuur bewaard. Vroeger gebeurde de plechtigheid feestelijker en was er een ruimere belangstelling. Vooral tijdens de Tweede Wereldoorlog - dit is vlak na de heropbouw van het kapelletje - flakkerde deze bedevaart op en kwam een grote schare gelovigen bidden voor vrede om Oudenburg te vrijwaren van bombardementen. Hopelijk blijft deze traditie verder bestaan.

St.-Andries.

J.-L. Meulemeester.

(60) Verslag van de kerkfabriek van O.-L.-Vrouw in Oudenburg, 16 april 1939.

(61) Deze gegevens vonden we (gedeeltelijk) ingebrand op een steen (26 x 35 cm) achteraan het kapelletje: HERBOUWD TEN JARE 1939/ ONDER Z.E.H. PASTOOR LAUWERS/ MET MEDEWERKING VAN/ PLATTEEUW GASTON/ FAMILIE ALB. VERHELST/ FAMILIE YVES DE BROUWER/ BOUWMEESTER: POLASTER CONSTANT. Eronder werd later en op vraag van de familie Simoens door schilder Noël Deman (uit Oostende) bijgeschreven: "Gift Grond Eugenie Simoens" (35 x 4,3 cm).

Over E.H. Lauwers vonden we gegevens in de bevolkingsregisters van Oudenburg en in het archief van het bisdom Brugge.

We bedanken ook pastoor Callewaert van Oudenburg, de dames A. Verhelst en E. Lesaffre en de heren Lesaffre en R. Simoens voor het geven van mondelinge informatie.

Wervikse strafbedevaarten naar Rome en Compostela (1465)

Jean Prisbier heeft (vermoedelijk te Wervik) doodslag gepleegd op ene Guillaume de Bousbecque. Jean de Bousbecque, broer van het slachtoffer, is in proces geraakt met Soherius (= Zeger) Prisbier, broer van de dader, wegens het niet nakomen van een verzoeningsovereenkomst. De Raad van Vlaanderen veroordeelt Zeger Prisbier tot bepaalde geestelijke hersteldaden (o.m. het opdragen van missen in het hospitaal of in de kerk van Wervik) en tot een dubbele strafbedevaart: een naar Rome (te ondernemen voor het feest van de H. Remigius, d.i. 1 oktober) en een tweede naar Sint-Jakob in Galicië, en dit binnen de drie maanden na zijn terugkeer uit Rome; de boeteris is afkoopbaar voor 36 pond par. (62). Prisbier gaat in beroep bij het Parlement van Parijs, maar dit laatste bevestigt het Gentse vonnis (63).

Drongen.

P. Huys.

Een kapucijn samen met een vrouw op bedevaart naar Rome?

Moest het vandaag gebeuren, niemand zou er nog een woord aan vuil maken, laat staan de moeite waard vinden het op te tekenen in één of andere kroniek. Maar in 1623! Toen was het helemaal anders en de commentaar zal dan ook wel in verhouding met gebeuren zijn geweest.

In *Biekorf*, 94, 1994, blz. 199 vertelt een zekere A.B. het waarachtig verhaal van de terugkeer van een Ieperse bedevaartster uit Rome in het jaar 1623. Deze gebeurtenis heeft A.B. opgetekend uit het Handschrift 616, blz. 195, van de Universiteitsbibliotheek Gent.

Op 18 oktober 1623 kwam in Ieper juffrouw Josephine Cornette terug van een acht maanden lange bedevaart naar Rome. Twee dagen later zong men een *Te Deum Laudamus* voor haar behouden thuiskomst. Juffrouw Cornette was op bedevaart naar Rome getrokken *gaende inde cleedinghe van eenen schaepherder*. Van in

het begin van de reis had zij gezelschap gekregen van *eenen pater capucyn uit het clooster van G*. De pater was niet op de hoogte dat zij een *vrauwensch* was, *op den weg hadde* (hij haar) *ontmoet ende met haer gegaen ende wederom gekeert tot groote verwonderinghe van een jekhelyck*.

Tot daar de gebeurtenis die A.B. ons in *Biekorf* vertelt.

Toen ik deze anekdote had gelezen, wilde ik wel eens weten wie die pater kapucijn was, die acht maanden met een vrouw dag in dag uit op stap was geweest zonder te beseffen dat hij een zij was.

Indien het waar is dat de kapucijn van in het begin de reis met Josephine gedaan heeft, moet hij zeer waarschijnlijk lid geweest zijn van de Vlaamse of Waalse provincie. Terloops gezegd, de verschillende kloosters in Frans-Vlaanderen (Arras, Béthune, Belle, Burburg, Duinkerke, Sint-Winoks-Bergen enz.) behoorden in 1623 nog tot één van die twee provincies. Het klooster G. kon dan alleen slaan of op het klooster van Gent (gesticht in 1589) of op het klooster van Geldern (gesticht in 1619). Beide kloosters behoorden toen tot de Vlaamse provincie. Bij gebrek aan meer gegevens kan de G. spijtig genoeg niet juist bepaald worden. In de Waalse provincie was er geen klooster dat met een G begon.

Telkens er te Rome generaal kapittel van de kapucijnen was, moesten de provinciaal en de custos met elk een reisgezel naar keuze zich naar de Heilige Stad begeven. Dit gebeurde meestal te voet. Maar op het einde van 1623 of begin 1624 was er geen generaal kapittel te Rome. De reisgezel van juffrouw Cornette kon dus niet de provinciaal, custos of één van hun reisgezellen zijn. Het generaal kapittel van 1618 was reeds lang voorbij en voor het generaal kapittel van 1625 vertrokken de kapitularen maar op het einde van 1624 of begin 1625.

Een moment dacht ik dat de reisgezel van de juffrouw, verkleed als schaapherder, geen kapucijn was. Waarom zou de kroniekschrijver echter liegen? Hij noteerde toch dat de kapucijn heen en terug met de juffrouw gegaan was *tot groote verwonde-*

(62) *Ad faciendum et complendum duo voyagia (sic), unum apud Romam infra festum Beati Remigii ... et aliud ad Sanctum Jacobum in Galicia infra tres menses tunc sequentes a die regressus dicti primi voiagii.*

(63) Bron: R.C. VAN CAENEGEM, *Les Arrêts et Jugés du Parlement de Paris sur appels flamands* (Bruxelles, Comm. Royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances), dl. II, nr. 485, blz. 403-405.

ringhe van een ieghelyck. De kroniekschrijver kon zich dus hoogstens vergissen van naam van religieuze orde maar is dat wel gebeurd?

Omdat ik absoluut wou weten wie die kapucijn was, heb ik al de gegevens van de 4651 Vlaamse kapucijnen van voor de Franse Revolutie nagelezen in deel VII van het monumentaal werk van mijn voorganger pater Hildebrand, *De kapucijnen in de Nederlanden en het Prinsbisdom Luik* (Antwerpen, 1952). Op geen enkel ogenblik heb ik maar de minste aanduiding gevonden om de identiteit van de pater of broeder kapucijn te ontdekken.

In zijn aangehaald werk (deel VIII) vertelt pater Hildebrand dat een obediëntie (= toelating) voor een bedevaart naar Rome bij de kapucijnen zeer zelden werd verleend, tenzij voor het bijwonen van het generaal kapittel. Maar hier in 1623 was dat niet het geval, zoals we gezien hebben. Tussen 1585 en 1795 hebben verschillende Vlaamse kapucijnen een toelating voor een bedevaart naar Rome aangevraagd maar bijna altijd was het negatief. Het werd zelfs zo erg dat de generale kapittels van 1650, 1662 en 1667 bepaalden dat geen enkele aanvraag voor een Romevaart nog beantwoord zou worden.

Om dan toch maar in Rome te geraken, wat deden tenminste twee kapucijnen? Zelf een valse obediëntie maken of laten maken. De ene (in 1645) belandde in de kloostergevangenis van Venetië, toen het bedrog ontdekt werd. De andere (rond 1820) moest te Rome van de kerkelijke ban ontslagen worden, omdat hij als voortvluchtig gemeld was. Hier mag wel even aangestipt worden dat de eerste pater lid was van de Waalse provincie en de andere van de custodie van de Allerheiligste Drievuldigheid (Nederlandstalig Prinsbisdom Luik met Geldern en Velp), dus geen Vlamingen (alsof die dat niet zouden durven?). Maar we mogen aannemen dat deze bedevaarten, alhoewel zonder de nodige toelating, toch met godsvruchtige bedoelingen werden gedaan.

Als de reisgezel, onwetend dat jufvrouw Josephine Cornette, *gaende inde*

cleedinghe van eenen schaepsherder, een vrouwmensch was, een kapucijn was en als die kapucijn op weg naar Rome lid was van de Vlaamse provincie, dan heeft hij zijn identiteit voorlopig nog niet prijsgegeven.

Edingen.

J.-P. Tytgat.

Twee strafbedevaarten naar Scherpenheuvel in 1610

In januari 1610 werden Hans en Arnoult Mulders wegens manslag op Franchoy's Spannent door de Raad van Vlaanderen veroordeeld om, in plaats van te betalen de amende, te gaene in pilgrimaige naer ons Lieve Vrouwe Scherpenheuvel (...) ende danof binnen eender maendt te bringen in handen vanden procureur generael behoortijcke attestacie metsgaders van aldaer te biechten ende ten heylighen Sacramente gheweest thebbene (64).

En in maart 1610 werd Nicolaes Estienne wegens doodslag op Jehan de la Bourre veroordeeld *d'aller en pèlgrimaige à Notre Dame du Mont agu après avoir jeüné en pain et eau trois jours es prisons de ce Conseil, de tout ce exhiber es mains du procureur général de Flandres attestation pertinente endeans ung mois prochainement venant* (65).

Deze beide strafbedevaarten, opgelegd ter afsluiting van een procedure van kwijschelding door de Vorst d.m.v. de zgn. *letteren van remissie* (66), geven toch wel aanleiding tot enkele beschouwingen.

1. In *Biekorf* (67) schreef Antoon Viaene in 1971: "Zoen- en strafbedevaart verdwijnen uit de rechtspraak in de Nederlanden gedurende de regering van Keizer Karel. (...) Het pelgrimeren zelf was, sedert een paar generaties, dodelijk aangetast door pseudo-pelgrims, vaganten en vagebonden, landlopers en onsociale elementen, die van bedelarij gaan leven". In de Brugse *Annales de la Société d'Emulation* had Viaene in een bijdrage over de *Strafbedevaarten in de rechtspraak van het O.-L.-Vrouwkapittel te Kortrijk* (68) al in 1937 vastgesteld: "Na 1573 blijven de bedevaarten in de rechtspraak achterwege, voorzeker

(64) Rijksarchief Gent, *Raad van Vlaanderen*, nr. 7573 (Sententies jan.-feb. 1610), fol. 379v°.

(65) Idem, nr. 7574 (Sententies maart-dec. 1610), f° 42r°.

(66) Zie hierover P. HUYS, *Letteren van remissie en van pardoene* (1615, resp. 1621), in: *Vlaamse Stam*, 1989, blz. 464-468 en 619-621.

(67) *Biekorf*, 72, 1971, blz. 44. Gebundeld in: Antoon VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, blz. 6.

(68) *Annales de la Société d'Emulation*, 80, 1937, blz. 130-131. Gebundeld in A. VIAENE, *a.w.*, blz. 40-41.

wegens de beroerde tijd. Na Farnese's herovering komt de strafvorm niet meer op". En in *Biekorf* (69) van 1978 had hij nogmaals geschreven : "Bedevaart als straf valt uit de rechtspraak weg in de loop van de tweede helft van de zestiende eeuw. Een *vertraagd geval* komt nog voor in het *Register van Crimineele Sentencien* (te Kortrijk) op datum van 20 juni 1584".

De beide gevallen van 1610 lijken dus Viaene's zienswijze tegen te spreken. Waren zij op hun beurt een nog meer *vertraagd geval* of wijzen zij intengendeel op een (zekere) heropleving van een tijdelijk in onbruik geraakte of zelfs verdwenen rechtspraak?

2. In *Biekorf* van 1965 (70) schreef Viaene : "Uit Vlaanderen (graafschap) schijnt men vroeger weinig gestraften naar Brabantse bedevaartsplaatsen te hebben uitgezonden. O.-L.-Vrouw van 's Hertogenbosch maakt een uitzondering".

Is de in 1610 opgelegde strafbedevaart naar het Brabantse Scherpenheuvel, een stadje halfweg tussen Aarschot en Diest, misschien een andere uitzondering die de regel bevestigt? Waarom kozen de Gentse rechters b.v. niet voor O.-L.-Vrouw van Dadizele of voor O.-L.-Vrouw van Meesen in het graafschap Vlaanderen zelf?

3. Scherpenheuvel als bedevaartplaats is inderdaad een ietwat speciaal geval. Ze genoot duidelijk de gunst van de aartshertogen Albrecht en Isabella die sinds 1599 over onze gewesten regeerden. Die voorkeur kan een reden geweest zijn waarom de Gentse rechters plots voor Scherpenheuvel opteerden. De verbeterde tijdsomstandigheden maakten dit trouwens uitvoerbaar. Op 9 april 1609 immers werd in Antwerpen het Twaalfjarig Bestand gesloten, dat tijdelijk de vrede in onze gewesten moest verzekeren. Precies in diezelfde periode van relatieve rust en heroplevende welvaart werd op initiatief en met de steun van de Aartshertogen de nieuwe basiliek van Scherpenheuvel gebouwd (voltooid in 1627) als een prestigieus monument van de zegevierende Contrareformatie (71). Aartshertog Albert was intussen reeds in 1621

overleden.

In dat licht gezien wordt het opleggen van een strafbedevaart naar Scherpenheuvel door de Raad van Vlaanderen in Gent heelwat begrijpelijker. Het morele gezag van de Aartshertogen, die Scherpenheuvel ten zeerste genegen waren, kan hiervoor een redelijke verklaring bieden. Het kan allicht ook aanvaardbaar maken dat een strafbedevaart *in de plaats komt van* een geldboete, daar waar in de eeuwen daarvoor precies het omgekeerde gebruikelijk was, nl. dat een bedevaart als de eigenlijke primaire straf werd opgelegd, maar dat die straf kon afgekocht worden met een (in zgn. "tarieflijsten vastgelegde) geldsom...

De twee strafbedevaarten naar Scherpenheuvel in Gent opgelegd in 1610 blijken dus inderdaad in meer-voudig opzicht iets uitzonderlijks geweest te zijn. Het zou nuttig zijn indien door verder onderzoek van de strafbedevaarten na 1600 kon uitgemakt worden of er in die periode nog andere gevallen voor Scherpenheuvel bekend zijn. In meer algemene zin zou het ook interessant zijn te weten of er toen ook bij andere Vlaamse en/of Brabantse rechtbanken van enige heropleving van de strafbedevaart in de reële rechtspraak sprake was dan wel of het hier vastgestelde inderdaad als een zeldzame "uitzondering" moet beschouwd worden.

Drongen

P. Huys

Tarieflijst van gerechtelijke bedevaarten te Stokkem

Zoals alle andere stedelijke gerechtskringen, waar bedevaarten als boetedoening voor een misdrijf werden opgelegd, voerde ook de Loonse stad Stokkem in de late middeleeuwen een tarieflijst in. Die tarieflijst met betrekking tot de gebruikelijke boetebedevaarten en de schatting ervan, werd opgenomen in het keurboek van de stad, dat in twee versies bewaard bleef (72). Een dergelijke tarieflijst was een bewijs voor de afkoopbaarheid van de opgelegde boetebedevaart, maar in hoeverre van

(69) *Biekorf*, 78, 1978, blz. 126. Gebundeld in A. VIAENE, *a.w.*, blz. 47.

(70) *Biekorf*, 64, 1965, blz. 61; Gebundeld in A. VIAENE, *a.w.*, blz. 67.

(71) Zie hiervoor Armand BONI, *Scherpenheuvel. Basiliek en gemeente in het Kader van de vaderlandse geschiedenis*, Antwerpen-Brussel, 1953. Enkele data : 1 nov. 1603, eerste bezoek der Aartshertogen aan de bedevaartskapel, na de bevrijding van 's-Hertogenbosch; 26 juni 1604, eerste erkend mirakel; 6 nov. 1605, Scherpenheuvel tot stad verheven; 2 juli 1605, eerste-steenlegging van de nieuwe basiliek (bouwmeester : Wenceslaus Coberger) door Matthias Hovius, aartsbisschop van Mechelen; 6 juni 1627, wijding van de basiliek door Jacobus Boonen, aartsbisschop. De financiering gebeurde met geldmiddelen van *alle* provinciën.

(72)Vgl. J. GERITS, *Het keurboek van de stad Stokkem*, in : *Heemkunde in Vlaanderen. Huldeboek dr. Jozef Weyns*, Winksele, 1992, blz. 220-229.

(73) J. van HERWAARDEN, *Opgelegde bedevaarten*, Assen-Amsterdam, 1978, blz. 407-410.

(74) E. VAN CAUWENBERGH, *Les pèlerinages expiatoires et judiciaires dans le droit communal de la Belgique au moyen âge*, Leuven, 1922, blz. 223-237.

(75) J. GESSLER, *Losse aantekeningen over de boetebedevaarten uit Loonsche en andere bescheiden*, in : *Publications de la Société historique et archéologique dans le Limbourg*, LXXVII, 1941, blz. 35-40.

(76) A. VIAENE, *De tarieflijst van gerechtelijke bedevaarten van Geraardsbergen en van Gent*, in : *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, CIV, 1967, blz. 206-214.

(77) J. van HERWAARDEN, *a.w.*, blz. 615-640.

(78) J. GESSLER, *a.w.*, blz. 39; J. van HERWAARDEN, *a.w.*, blz. 623.

(79) Gegevens uit Rita BUCHHOLZ en Klaus-Dieter GRALOW, *Zur Geschichte der Wilsnacker Wallfahrt unter besonderer Berücksichtigung der Pilgerzeichen* en van dezelfde auteurs ook *De Hystorie unde erfindinghe des hillighen Sacraments tho der Wilsnack*. (Kleine Schriftenreihe zur Geschichte von Bad Wilsnack, 1 en 2), Bad Wilsnack, 1992.

(80) Ant. VIAENE, *Vlaamse pelgrimstochten*, Brugge, 1982, blz. 104-111 (overdruk uit : *Biekerf*, 69, 1968, blz. 5-17).

(81) Bron : R.C. VAN CAENEGEM, *Les Arrêts et Jugés du Parlement de Paris sur appels flamands*. (Bruxelles, Commission pour la publication des anciennes lois et ordonnances de Belgique), dln. I, 1966 en II, 1977, met Index (1986) : I, 206 (blz. 326-328), I, 337 (blz. 646-647), I, 338 (blz. 647-648) en II, 652 (blz. 844-845). In deze publikatie vonden we nog andere strafbedevaarten vermeld, o.m. naar Rome en naar Compostela, naar Saint-Gilles de Provence, naar O.-L.-Vrouw van Boulogne-sur-Mer, naar Sint-Vincent in Lissabon, naar O.-L.-Vrouw van Soissons e.a.m.

(81) *Apud Beatum Sanguinem de Wilsnake, aut pro eodem unam libram grossorum solvendam.*

die mogelijkheid gebruik werd gemaakt, kan bij gebrek aan archiefgegevens moeilijk achterhaald worden. De algemene ontwikkeling van de rechtspraktijk der opgelegde bedevaarten in het Luikse, waaronder de stad Stokkem ressorteerde, wijst echter in principe op de afkoopbaarheid: de bedevaart werd zelf een rekeneenheid en zelfs een koersbepaler van geldboeten (73).

Heel wat tarieflijsten werden door dr. E. Van Cauwenbergh (74), dr. J. Gessler (75), A. Viaene (76) en dr. J. van Herwaarden (77) uitgegeven en bestudeerd. De tarieflijst van Stokkem was nog onbekend.

De oudste tarieflijst, die mogelijk uit de 15de eeuw dateert, komt voor in een handschrift uit het begin van de 17de eeuw. Ze vermeldt tien bedevaartplaatsen, nl. Aken (O.-L.-Vrouw), Keulen (H. Driekoningen), Trier (St.-Mathias), Aardenburg (O.-L.-Vrouw), St. Nicolas-de-port, Tann (St.-Thibault), Sint-Agatha, Vendôme (H. Traan), Rocamadour (O.-L.-Vrouw) en Santiago de Compostela. In de lijst van 1707 is één plaats, nl. Tann, St.-Thibault (Elzas), weggevalen. Alle vermelde bedevaartplaatsen treft men ook aan op de 15de-eeuwse tarieflijst van Maaseik (78). Aken, Keulen, Trier, Vendôme, Rocamadour en Compostela waren ook voorzien in het Loonse landrecht.

De tarieflijst van Stokkem, volgens de versie van 1707, luidt als volgt :

Die wegen vander stad diemen breukt
Eenen wegh tot Aecken 4 aldegroot.
Eenen wegh tot Cuelen 8 aldegroot.
Eenen wegh tot Trier 1 aldeschilt.
Eenen wegh tot Erdenborgh 1 aldeschilt.
Eenen wegh te Sijnter Claes ter Poorten 2 aldeschilt.
Eenen wegh tSint Aeghten 1 Hollants gl.
Eenen weegh te Vindoomen 5 Rijnse gl.
Eenen weegh te Ruijtsmadoijn 10 Rijnse gl.
Tot St. Jacop in Galissen 20 Rijnse gl.

In de tarieflijst van 1707 werden twee tarieven aangepast. De bedevaart naar Keulen, die vroeger op 4 oude groten was geschat, werd verhoogd op 8 oude groten. Ook de bedevaart naar St.-Jakob van Compostela werd van 10 op 20 Rijnse gulden gebracht.

Gruitrode.

J. Gerits.

Bedevaarten naar het H. Bloed in Wilsnack

Op O.-L.-Vrouw-Tenhemelopneming van 1383 steekt ridder Heinrich von Bülow het dorp Wilsnack in brand. Tien dagen later vindt pastoor Johannes Kabuz op het altaar van de uitgebrande kerk drie bloedende hosties : het begin van een bloeiende bedevaartscultus. Tussen 1384 en 1397 worden in totaal 13 aflaatorkonden voor *het H. Bloed van Wilsnack* uitgevaardigd. In 1385 laat bisschop Johann Wölpelitz van Bisselberg de bouw van een grote bedevaartskerk beginnen, die in 1401 voltooid wordt. In 1403 onderzoekt Johannes Hus (later als ketter in Praag verbrand) het "hostiënwonder" en bestrijdt de authenticiteit ervan. Toch trekken anderhalve eeuw lang duizenden bedevaarders naar dit dorpje in noordelijk Brandenburg (nabij de grens met Mecklenburg). In 1520 publiceert Luther een manifest waarin hij de afbraak van de kerk aanbeveelt. Op 24 mei 1552 verbrandt de evangelische predikant Joachim Ellefeld de resten van de H. Hostiën en Wilsnack wordt evangelisch. Maar nog tot omstreeks 1570 blijft de S. Nicolaikirche een (weliswaar minder druk bezocht) bedevaartsoord (79).

Ook in Vlaanderen is de pelgrimage naar *Wilsnaken* relatief vroeg bekend. Viaene (80) vermeldt als eerste archivalisch geattesteerde Vlaamse strafbedevaarten die uit Sluis en uit Eeklo, beide in 1436; de laatste twee die hij vermeldt zijn gevallen uit Gent (1540) en Brugge (1542).

Hieronder nog vier (bij Viaene niet vermelde) Vlaamse strafbedevaarten naar Wilsnack, resp. uit 1429, 1453 en 1516 (81).

1429 (Vonnis Parlement Parijs, 23 dec. 1429)

Wegens slagen en verwondingen worden de gebroeders Johannes en Petrus de Paris, de gebroeders Stephanus en Symon Hawel, benevens Lambertus Coole en Testardus le Zoutere door de Raad van Vlaanderen in Gent veroordeeld tot allerlei straffen : erestraffen, geldboe-

Van der Vyndinge unnde
Wunderwercken des hilligen Sacra-
mentes to der Wilsnack.

Titelpagina van de brochure *Van der Vyndinge unnde Wunderwercke des hilligen Sacramentes der Wilsnack* (gedrukt te Rostock in 1521 door Ludovicus Dietz).

Uit: R. Buchholz en Kl.-D. Gralow, *Zur Geschichte der Wilsnacker Wallfahrt*. (Kleine Schriftenreihe, Heft 2), Bad Wilsnack, 1992, blz. 27.

tes (voor de chirurgijnskosten) en tot strafbedevaarten. P. de Paris en de gebroeders Hawel tekenen beroep aan bij het Parlement van Parijs, dat echter hun straf bevestigt. Coole en Le Zoutere zijn vrijgesproken. Stephanus Hawel moet op pelgrimage naar Wilsnack, maar kan zich vrijkopen voor 1 pond gr. (82); Petrus de Paris moet op bedevaart naar Sint-Marcus in Venetië, afkoopbaar voor 2 pond gr., en Symon Hawel naar O.-L.-Vrouw in het Zwitserse Einsiedlen (*ad Inseele*), eveneens afkoopbaar voor 2 pond gr.

1453 (Vonnis Parijs, 28 april 1453)

De luitenant van de Gouverneur van Rijsel veroordeelt de gebroeders Denis en Mathieu Corbault tot een strafbedevaart, resp. naar Saint Gilles de Provence en naar het H. Bloed te *Willesenarque*, dit wegens slagen en verwondingen door hen 's nachts toegebracht aan ene Gilles du Jardin. Het Parlement van Parijs bevestigt dit

vonnis in beroep.

1453 (Vonnis Parijs, 25 mei 1453)

Wegens slagen en verwondingen toegebracht aan ene Petrus de Pernes worden Pierre Vitse en Paul Huis door de Raad van Vlaanderen veroordeeld tot een strafbedevaart: Petrus Vitse naar het H. Bloed te *Wilsenake* en Paul Huis naar O.-L.-Vrouw van Avignon (*Avinione*); ze moeten vertrekken binnen de zes weken. Het Parlement van Parijs bevestigt het Gentse vonnis.

1516 (Vonnis Parijs, 2 aug. 1516)

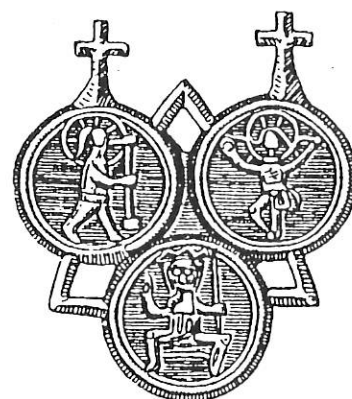
De baljuw en de stadsmagistraat van Kortrijk verklaren Rogier de Vlaminc ongeschikt tot de functie van zegelmeester van het lakengilde en ze veroordelen hem tot een boete van 50 pond par. (Vlaamse munt) en tot een bedevaart naar het H. Bloed in *Welsenakem*. De betrokkene gaat in beroep bij de Raad van Vlaanderen en die stelt hem in het gelijk en veroordeelt de Kortrijkse schepenen tot een boete van 60 pond wegens hun onrechtmatig vonnis. Die van Kortrijk gaan dan in beroep naar Parijs, maar het Parlement bevestigt de Gentse uitspraak ten voordele van Rogier de Vlaminc die wel het zegelambt mag uitoefenen.

Drongen.

P. Huys.

De monstrans met de H. Hostiën (houtsnede ca. 1510-1520), uit Paul Heitz, *Das Wunderblut zu Wilsnack* (1904).

Pelgrimsteken van Wilsnack, gevonden in de buurt van het Klooster Marienwerder bij Seehausen. Uit: R. Buchholz en Kl.-D. Gralow, *Zur Geschichte der Wilsnacker Wallfahrt (Kleine Schriftenreihe, Heft 2, blz. 3)*. Op het originele stuk ontbreken de beide kruisjes bovenaan.

Peer, oude mariale bedevaartplaats in de Kempen

Peer is een oude mariale bedevaartplaats, waarvan de oorsprong opklimt tot de middeleeuwen. Maria wordt er vereerd als O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën (82). Hoewel in de 15de eeuw er al een O.-L.-Vrouwbroederschap bestond, werd pas op 15 mei 1647 de Broederschap van O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën opgericht (83). Op de stadswallen werden toen zeven devotiekapellen gebouwd, waar de stadsbewoners en de pelgrims Maria kwamen vereren en geld offeren. Jan Morren, secretaris van de Broederschap, noteerde in 1676 in het register: *In dry jaren van mijn bedininghe ontvangen vanden offer vande kappellen oft seven weedommen om de vesten vande stat 18 gl., 9 st., 1/2 ort* (84).

In de meimaand werden de kapellen geregeld met bloemen opgesmukt. Zo leest men in het broederschapsregister: *Den 10 maj 1676 voer seven paer blompotten aen de kappellen op de veste, voer ieder paer 15 st., facit 5*

gl., 5 st. (85). Het gemeentebestuur zorgde voor het onderhoud en het eventueel herstellen van de zeven kapellen. Zo werden in 1704 de kapellen van de vest volledig opgekapt: *van de h. huyskens op de vesten te witten en 't steenwerck te hermetzen* (86).

Ieder jaar, in april, trok de processie rond op de vest langs de zeven O.-L.-Vrouwkapellen. De leden van de Broederschap werden op die dag getraceerd op een vat bier, zoals blijkt uit de jaarlijkse afrekeningen:

Den 12 april 1750 betaelt aen de vrouwe van sr. Joes de Dieu eene ton goedt bier, als wanneer die processie is om de vesten gegaen, 9-0-0 (87).

Betaelt aen sr. Andries Huveners voor een ton dobbel bier, als wanneer die processie om de vest is gegaen anno 1776, 11-5-0 (88).

Voor een ton enckel bier aen sr. Egid Huveners, als wanneer die processie om die vest is gegaen anno 1778 (89).

Het 17de-eeuws genadebeeld van O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën was steeds in de parochiale St.-Trudokerk opgesteld. Het was er het voorwerp

(82) Vgl. J. CREMERS, *Notre-Dame des Sept Douleurs à Peer*, in: *L'ancien Pays de Looz*, XI, 1907, blz. 34-35; A. LAMOTTE, *O.-L.-Vrouw van VII Weeën te Peer*, in: *Limburg*, V, 1923-1924, blz. 101-104, 124-129; O. ROBYNS, *O.-L.-Vrouwuitgang te Peer*, in: *Limburg*, IV, 1922-1923, blz. 209-211.

(83) Als belangrijkste historische bronnen bleven twee registers bewaard: Hasselt, Rijksarchief, *Peer, Kerkelijk Archief*, nr. 93; Overpelt, Gemeentearchief, nr. 914 (afkomstig van de St.-Martinus-parochie Overpelt).

(84) Overpelt, Gemeentearchief, nr. 914, fol. 17v°.

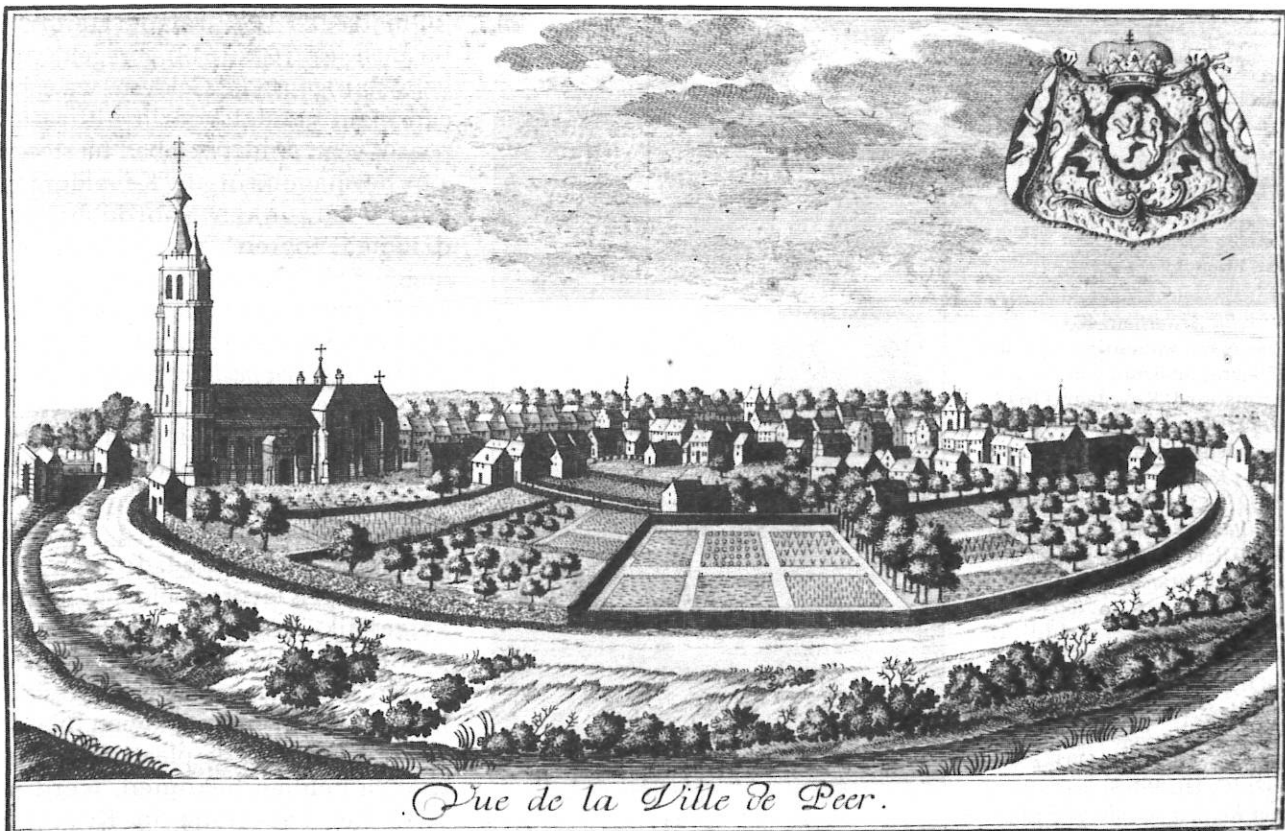
(85) Idem, fol. 19v°.

(86) Hasselt, Rijksarchief, *Peer, Gemeentearchief, Burgemeestersrekeningen*, 1693-1704, 22.

(87) Overpelt, Gemeentearchief, nr. 914, fol. 45v°.

(88) Idem, fol. 71r°.

(89) Ibidem.

Gezicht op de stad Peer (midden 18de eeuw). Kopergravure, naar de tekening van Remacle le Loup (1708-1770), verschenen in *Les délices du pays de Liège* (IV, Luik, 1744) van P.L. de Saumery. Uiterst rechts, op de vest, bemerkt men één der zeven bakstenen kapellen, die in 1647 ter van O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën werden opgericht.

van een grote verering. Bij het beeld hoorde steeds een gedachtenisbord (*cathologh*), waarop de overleden leden van de Broederschap werden aangebracht. Hendrik van Exel kreeg in 1759 1 gulden en 5 stuivers voor *verven van de cathologh* (90). Verder vermeldt de rekening : *Aen Conick voor de naemen op de cathologh te maeken 2-10-0* (91). In 1779 werd de som van 1 gulden en 5 stuivers uitgegeven voor *verf en nieuws lettiens aen den cata-log* (92). In 1794 werd het gedachtenisbord nogmaals herschilderd : *Den 30 meert gegeven aen B. Rieberghe voor het opverven van den cathologh 2-5-0* (93). In 1880 ontving H. Boonen het bedrag van 14, 20 fr. voor *schilderen van den tableau* (94).

Er waren in de kerk van Peer nog andere voorwerpen, die verband hielden met de Mariaverering. In 1696 kocht het kerkbestuur elf schilderijen aan, waarvan er zeven handelden over O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën : 39 gulden voor *drey schilderije*, 80 gulden voor *vijf schilderije van de seven ween* en 84 gulden voor *drey schildereyen*. In dezelfde rekening is bovendien sprake van *8 voeten oft berdekens om te stellen onder de schilderijen van de seven ween*, waarvoor 16 gulden en 11 stui-

vers werden betaald (95).

Niet alleen de zeven vestkapellen, maar ook het kerkinterieur sprak tot de verbeelding van de gelovigen, want daar trof men het genadebeeld aan en kon men vertoeven bij de geschilderde voorstellingen van de Zeven Ween van Maria. Om de 25 jaar houdt Peer mariale feesten. De eerstvolgende keer is dat in 1997.

Gruitrode.

J. Gerits.

Op bedevaart naar Kevelaer (D.)

Kevelaer is een Duits grensstadje, tussen Kleef en Duisburg, op 6 km. van de Nederlandse grens, in Rheinland-Westfalen. Het is de drukst bezochte mariale bedevaartplaats van Duitsland (96). In de 17de eeuw, toen Kevelaer een pelgrimsoord werd, was die plaats een gehucht in het hertogdom Gelre. De inwoners spraken er een Nederlands dialect. Na 1715 kwam Kevelaer onder Pruisisch Gelre en werd de Nederlandse omgangstaal geleidelijk verduitsd.

Omstreeks 1640 reisde Hendrik Busman (ca. 1606-1649) geregeld van het naburige stadje Geldern, waar hij een klein handelsbedrijf uitbaatte, naar Weeze. Onderweg bad hij steeds aan het hagelkruis in Kevelaer. In gebed verzonken hoorde hij tot driemaal toe en op verschillende dagen een geheimzinnige stem, die hem - volgens het verhaal van de oratoriaan Christian Hubens (97) - zei : *ghy sult hier een heylighe huysken maeken*. Enkele maanden later kreeg ook zijn vrouw Mechel Schrolt een visioen, waarin haar het bouwen van een kapel en de prent van O.-L.-Vrouw van Luxemburg werden getoond. Zij herinnerde zich dat enkele dagen tevoren soldaten uit het keizerlijk leger van generaal Guilhaume de Lamboy bij haar waren geweest om haar dergelijke mariale prentjes te verkopen. Na de goedkeuring van de plaatselijke pastoor te hebben bekomen, werd in 1642 het kapelletje in Kevelaer gebouwd. Het prentje van O.-L.-Vrouw van Luxemburg (7,5 X 11 cm.), hoogstwaarschijnlijk in

(90) Idem, fol. 57r°.

(91) Ibidem.

(92) Idem, fol. 75r°.

(93) Idem, fol. 94v°.

(94) Idem, fol. 175r°.

(95) Hasselt, Rijksarchief, *Peer, Kerkelijk Archief*, nr. 42.

(96) Naar aanleiding van het 350-jarig jubileum van het pelgrimsoord Kevelaer (1642-1992) werd een prestigieus tweedelig naslagwerk uitgegeven ; *Kevelaer-Wallfahrt "1642-1992". 350 Jahre Kevelaer-Wallfahrt*. J. HECKENS en R. SCHULTE STAADÉ, *Consolatrix Afflictorum. Das Marienbild zu Kevelaer. Botschaft, Geschichte, Gegenwart* (dl. I), Kevelaer, 1992, XX-851 blz.; P. DOHMS, *Die Wallfahrt nach Kevelaer zum Gnadenbild der "Trösterin der Betrüben"* (dl. II), Kevelaer, 1992, XX-430 blz.

(97) [C. HUBENS] *Beschryving van Kevelaer met de opkomste en voortgang der Devotie tot de Allerheyligsten Maegd en Moeder Gods Maria...*, Roermond, 1792. Tweede uitg. Geldern, 1792.

De parochiale St.-Trudokerk van Peer, centrum van de eeuwenoude verering van O.-L.-Vrouw van Zeven Weeën. Copyright, KIK., Brussel.

Antwerpen gedrukt, dat zij inmiddels had kunnen bekomen, werd in het kapelletje aangebracht (98). In 1643 werd de huidige kaarsenkapel gebouwd. Het oorspronkelijk kapelletje van het gezin Busman bevindt zich thans in de zeskantige genadekapel, die in 1654 werd opgericht en in 1888 door Friedrich Stummel (1850-1919) werd geschilderd. Ondanks de vele oorlogen in de 17de-18de eeuw, die de streek onveilig maakten, nam het aantal pelgrims zodanig toe, dat in 1858-1864 en nieuwe grote O.-L.-Vrouwekerk werd gebouwd, die in 1923 door paus Pius XI tot basiliek werd verheven. In het jubeljaar 1892 werd in opdracht van paus Leo XIII het Mariaprentje plechtig gekroond door Hermann Dingelstad, bisschop van Münster (99).

Het mariale pelgrimsoord Kevelaer wordt nog steeds druk bezocht door bedevaartgangers uit Duitsland, Nederland en België, in mindere mate ook uit Luxemburg, Frankrijk, Oostenrijk en Zwitserland. Wat Vlaanderen betreft, worden 84 plaatsen vermeld van waaruit bedevaarten naar Kevelaer vertrokken. Ook de Duitssprekende Oostkantons zijn flink vertegenwoordigd (100).

In de provincie Limburg zijn bedevaarten uit een twintigtal lokaliteiten bekend: Achel (1958, 1959), Aldeneik (sinds 1979), Bree (1791, 1793, 1796, 1807, 1810, 1840), Diepenbeek (sinds 1987), Genk (sinds 1963), Hamont (sinds 1970), Hasselt (sinds 1959), Kinrooi (sinds 1979 en reeds vroeger) (101), Lommel (sinds 1974), Maaseik (sinds 1793), Mechelen-a/d-Maas (sinds 1819), Meeuwen-Gruitrode (1979, 1984), Neerpelt (sinds 1984), Opglabbeek (1951, 1959), Overpelt (sinds 1979), Grote-Brogel (sinds 1980, maar oudere traditie) (102), St.-Huibrechts-Lille (sinds 1958), St.-Truiden (1908, 1987, 1988), Tongeren (sinds 1987) en Vlijtingen (dekanaat; sinds 1975).

Het belangrijkste centrum van waaruit in Limburg bedevaarten naar Kevelaer georganiseerd werden, is Maaseik, waar de Kruissheren de leiding ervan hebben. De eerste pelgrimstocht vond plaats in 1793. De Franse bezetting was ongetwijfeld de oorzaak dat slechts in 1796, 1798 en

Devotieprent van O.-L.-Vrouw, Troosteres der Bedrukten, vereerd te Kevelaer.

1803 nieuwe bedevaarten werden gehouden. Ingevolge de opheffing van het Kruissherenklooster (1797) kon tot 1855, jaar van de herstelling, niet meer aan groepsbedevaarten naar Kevelaer worden gedacht. In 1859 knoopten de kloosterlingen weer bij de oude traditie aan. Men maakte de reis te voet, vergezeld van huifkarren voor ouderen, zieken of vermoeiden. Vanaf ca. 1900 reisde men per trein vanuit Susteren (Ned.). Uit het ledenregister van de "Broederschap van O.-L.-Vrouw van Kevelaer, Troosteres der Bedrukten", waarvan de statuten op 16 januari 1860 door mgr. de

(98) De mariale bedevaartplaatsen van Scherpenheuvel, Luxemburg en Kevelaer zijn historisch verwant. Zie daarover: H. HECHTERMANS, *Scherpenheuvel - Luxemburg - Kevelaer*, in: *Middelares en Koningin*, LIV, 1987, blz. 112-121; J. PHILIPPEN, *De vroegste uitstraling van Scherpenheuvel in het Rijnland*, in: *Ons Heem*, XLII, 1988, blz. 94-103; N. WIRTZ, *Luxemburg und Kevelaer "maria-nisch verwandt"*, in: *Consolatrix Afflictorum, a.w.*, blz. 275-281.
(99) R. SCHULTE STAADE, *Die Gnadenstätte*, in: *Consolatrix Afflictorum, a.w.*, blz. 658 e.v.

Montpellier werden goedgekeurd, blijkt dat zowel inwoners uit Belgisch als uit Nederlands Limburg aan de bedevaart deelnamen. Zij waren afkomstig uit de omgeving van Maaseik tot Bocholt en Wessum (Ned.) toe. Het aantal bedevaartgangers overtrof soms de duizend (103). Ten gerieve van de pelgrims werden devotieboekjes, met toelichting over Kevelaar, gebeden en liederen uitgegeven (104). De jaarlijkse processie hield stand tot 1913, maar had in 1875-1878 op Nederlands grondgebied af te rekenen met het "processieverbod" (105). In 1951 werd de jaarlijkse bedevaart, met processie, in ere hersteld.

In de provincie Antwerpen werden bedevaarten naar Kevelaar ondernomen vanuit zeventien steden en dorpen: Antwerpen (sinds 1885), Borgerhout (St.-Xaveriusparochie, sinds 1987), Arendonk (1914), Brasschaat (1980, 1984), Deurne (St.-Rumoldusparochie, sinds 1974), Ekeren (1938, 1953, 1980), Essen (1975, nadien samen met Roosendaal, Ned.), Geel (1909-1913, ook met Herentals), Hoevenen (1979, 1984), Kalmthout (sinds 1979, maar reeds vroeger) (106), Kapellen (1970-1975), Lier (sinds 1984), Mechelen (1980, 1989), Merksem (St.-Jozefparochie, sinds 1974), Turnhout (Kevelaar-Broederschap voor Turnhout en omgeving, sinds 1906; in 1914-1933 en 1939-1950 geen bedevaart), Vorselaar (sinds 1984), Wilrijk (1958, 1980).

Vooraf in de stad Antwerpen bestond veel belangstelling voor het mariale pelgrimsoord Kevelaar. In de St.-Jorisparochie werd in 1885 een Kevelaar-Broederschap opgericht, die echter in 1914 ophield te bestaan. In 1955 werd de traditie van de jaarlijkse bedevaart hernomen door de vereniging "Pro Maria" (stichting: 1933). In 1991 trokken ook bedevaartgangers uit de H. Hartparochie naar Kevelaar. In de periode 1903-1914 werd jaarlijks een votiefkaars van 15 pond geofferd, thans een van 100 DM.

Ook vanuit de provincie Brabant trokken heel wat pelgrims naar Kevelaar. Een tiental lokaliteiten zijn bekend: Brussel (1906-1913; sinds ca. 1988 kloosterzusters), Diest (einde 18de eeuw tot 1913; opnieuw sinds 1951), Ganshoren (sinds ca. 1988), Jette

Bedevaart van Maaseyk en omstreken naar KEVELAAR.

Per extra-trein, die te Echt en te Maasbracht zal stoppen, tot het openen van degenen die zich willen aansluiten uit de aangrenzende Nederlandsche dorpen.

Heenreis op Maandag 2 September.
Aankomst Vertrek

Susteren		8,53
Echt		9,02
Maasbracht		9,13
Venlo (Holl. tijd)	9,56	10,04
Venlo (Duitsche tijd)	10,56	11,04
Straelen "	11,23	11,36
Kevelaar "	12,23	

Terugreis op Dinsdag 3 September.
Aankomst Vertrek

Kevelaar (Duit. tijd)		1,46
Venlo "	2,50	3,10
Venlo (Holl. tijd)	1,50	2,10
Maasbracht	2,57	
Echt	3,07	
Susteren	3,16	

Prijs: heen en weer: Frank 4,20 of Gulden 2 of Mark 3,35.

Bons die recht geven op een treinkaart zijn verkrijgbaar van af 15 tot en met uiterst 30 Augustus.

Te Maaseyk bij de Eerw. Kruisheeren;

Te Bree bij Madame de Wed. Damiaans-Huysmans;

Te Bocholt bij Jan Heynen;

Te Tongerlo bij den Eerw. Heer Pastoor;

Te Kinroy bij Pieter Coolen;

Te Kessenich, Geystigen, Ophoven, Molenbeersel, Eelen, Rothem, Dilsen, Opoeteren, Stockheim bij de Eerw. Heeren Pastoors;

Te Mechelen bij den Z. Eerw. Heer Deken;

Te Neeroeteren bij de Eerw. Zusters.

De personen uit Neeritter, Ittervoort, Thorn, Wessum, Stevensweert en Ohé-Laak, die zich te Maasbracht of te Echt wenschen aan te sluiten, gelieven zich voor 30 Augustus aan te geven in persoon of per briefkaart bij den ondergeteekenden, die dan voor hun treinkaart zal zorgen.

De Hoofdgeleider der Processie,
Th. Bouman,
Kruisheer.

(1911), Leuven (sinds 1979), Lovenjoel (sinds 1984), Meise (1979, 1984), Overijse (sinds 1955), Pamel-Roosdaal (1980, 1989), Rummen (reeds in 1934; 1979).

Hoewel op verdere afstand van het Rijnland gelegen, toonden ook heel wat steden en dorpen uit Oost- en West-Vlaanderen aandacht voor de mariale bedevaartplaats Kevelaar. Uit Oost-Vlaanderen werden bedevaarten genoteerd uit Beveren (1949, 1987), Gent (Sodaliteit van Gent, 1837-1912; verder 1912, 1913, 1989), Lebbeke (sinds 1984), Melsele (1980, 1984), Waasmunster (1988). De provincie West-Vlaanderen was onder de bede-

(100) P. DOHMS, a.x., blz. 1-11.

(101) J. SMEETS, *Naar Kevelaar vroeger en heel vroeger*, in: *Dao raostj gèt!* XII, 1993, blz. 92-95.

(102) Voor Grote-Brogel, Hechtel en Wijchmaal.

(103) A. WIEERS en Th. BIK, *Het Kruissherenklooster te Maaseik in de laatste honder jaren*, in: *De Kruissheren te Maaseik*. 1476-1797. 1855-1955, Diest, 1955, blz. 229-230.

(104) Twee edities zijn bekend: *Godsdienstige gezangen en gebeden ten dienste van de leden der processie naar Kevelaar en voor andere godvruchtige vereenigingen*, Maaseik, 1910; [A. WIEERS], *Liederboekje voor de bedevaarders naar Onze Lieve Vrouw, Troosteres der Bedrukten te Kevelaar*, [Maaseik, 1654].

(105) L. HEERE, *De Processie van Maaseik naar Kevelaar en het Processieverbod*, in: *De Maasgouw*, LXXXIII, 1964, kol. 25-30.

(106) J. VORSSELMANS, *Op bedevaart naar Kevelaar*, in: *Calmphoutania*, 1970, blz. 156-157.

D E N
BRABANDTSCHEN
PELGRIM

N A E R
ONSE L. VROUWE
V A N
KEVELAER,

Vermaert door ghedurighe Mirakelen
in 't Hertoghdom van Gelderland;
Verfoetende de moeyelyckheit van de verdrietige
Weghen door het singhen van dry

LITANIEN,
EN PRINCIPAELSTE FREST-DAGHEN
V A N

JESUS EN MARIA.

Ghecomponert door F. M. V. B.

T O T B R U S S E L,
By de Weduwe PEETER VANDE VELDE, teghen-ooft
den hoock van de Munte, in S. AUGUSTINUS.

vaartgangers naar Kevelaer vertegenwoordigd door pelgrims uit Brugge (1975, 1980), Ieper (sinds 1989) en Kortrijk (sinds 1979) (107).

In 1898 werd een Vlaamse bedevaart naar Kevelaer gehouden (108).

Evenals andere bedevaartplaatsen genoot ook Kevelaer veel belangstelling in de volksliteratuur, niet alleen in het Duits, maar ook in het Nederlands. Johannes Staell († 1681) schreef reeds in de 17de eeuw het *Verhael van de Mirakelen int Dorp van Kevelaer* (Roermond, 1647) (109). De jezuiet Adriaan Poirters (1606-1674) was de auteur van het succesrijke boekje *Het Pelgrimken van Kevelaer* (Roermond, z.d. [1655]) (110). De bedevaartplaats Kevelaer had ook een sterke band met het volksleven (111).

Bij zijn bezoek aan Kevelaer (2 mei 1987), betitelde paus Joannes Paulus II die bedevaartplaats als: "Ein Stück Europa des Glaubens".

Gruitrode.

J. Gerits.

(107) De informatie over de bedevaarten vanuit Vlaanderen werd ontleend aan P. DOHMS, *a.w.*, blz. 1-11. De gegevens werden gepubliceerd aan de hand van het archief van Kevelaer.

(108) W. CORSMIT, *Een Vlaamse bedevaart naar Kevelaer anno 1898*, in: *Jaarboek Zannekin*, II, 1979.

(109) Zie : R. KERKHOFF, *Johannes Staell, genannt Stalenus (1595/1596 - 1681) : Kevelaer "auf marianischen Grund und Boden"*, in: *Consolatrix Afflictorum*, *a.w.*, blz. 319-340.

(110) Over pater Poirters raadplege men E. ROMBAUTS, *Leven en werken van A. Poirters S.J.*, Antwerpen, 1930. In verband met zijn werk "Pelgrimken van Kevelaer" kan men lezen : T. BERGMANN, *Adriaan Poirters und sein Pelgrimken van Kevelaer*, in: *Niederrheinischer Heimatkalender*, 1932, blz. 57-59; K. KELLER, *Adriaan Poirters (1605-1674). Leben und Werk des Dichters der ersten Kevelaerer Wallfahrtslieder*, in: *Geldrischer Heimatkalender*, 1980, blz. 89-94.

(111) K. KELLER, *Die Kevelaer-Wallfahrt in Liedern und Gedichten: eine volkskundliche und kulturgeschichtliche Studie*. (Veröffentlichung des Historischen Vereins für Geldern und Umgegend, 92), Geldern, 1991; B. SCHWERING, *Volkskundliche Aspekte der Kevelaer-Wallfahrt*, in: *Consolatrix Afflictorum*, *a.w.*, blz. 718-745.

De "Kapellenplatz", met 17de-eeuwse devotiekapel, te Kevelaer. Houtsnede van Heinrich Everz (ca. 1920).

HEILIG
EN
PROFAAN

1000 LAAT-MIDDELEEUWSE INSIGNES

De Stichting 'Middeleeuwse Religieuze en Profane Insignes' heeft onder de titel *Heilig en Profaan* een omvangrijk boek uitgebracht waarin 18 detailstudies zijn opgenomen over religieuze en wereldlijke insignes. Hierbij denken we bvb. aan de bijdragen rond valse pelgrims en hun herkenningstekens, pelgrimstekens in het getijdenboek 'D'Oiselet', Onse Lieve Vrouw van Aarschot, of nog de Heilige Karel de Grote, zilveren, blanke en roodgeschilderde pelgrimstekens van Leonardus uit Dudzele en zelfs een bijdrage rond erotische insignes en een *Roman de la rose*-handschrift, met afsluitend een catalogus met 536 religieuze en 500 profane insignes. Negenzeventig bedevaartplaatsen werden geïdentificeerd.

De insignes dateren uit de periode van de dertiende tot het midden van de zestiende eeuw en alle kwamen als archeologische vondsten in de Nederlanden tevoorschijn.

Dit nog grotendeels onbekende en weinig bestudeerde materiaal is van ongekend cultuurhistorisch belang: met dit boek wordt voor de eerste keer in volle breedte aandacht gegeven aan het laat-middeleeuwse ensemble en voor grote groepen geproduceerde sieraad. Dit biedt een blik op uit andere bronnen nauwelijks bekende elementen van de laatmiddeleeuwse maatschappij. Deels gaat het hierbij om een afspiegeling van de elitecultuur van adel en kerk, deels om christelijke thematiek en deels betreft het oude en minder oude tradities van volkscultuur.

Het boek telt 342 pagina's, formaat 21 x 27 cm en geeft 1.036 afbeeldingen (op ware grootte)! Het verscheen als deel 8 in de *Rotterdam Papers. A Contribution to Medieval Archeology*.

U kan dit interessant werk bestellen tegen de gunstprijs van 2.000 BEF, te storten op rekeningnummer 401-4517901-47 van Verbond voor Heemkunde vzw, 2970 's-Gravenwezel.

De Themanummers van *Ons Heem*

In de loop van de voorbije negenenveertig jaargangen van *Ons Heem* verschenen er naast de gewone nummers regelmatig themanummers. Vooral in deze nummers kan men een interessant aanbod van heemkundige bijdragen vinden die als leidraad kunnen dienen voor verder lokaal en regionaal onderzoek.

Hierbij volgt een lijst van de nog beschikbare themanummers die zeker in elke bibliotheek thuishoren:

jg. 15, 1990, nr. 5-6,	thema: tegelnummer	jg. 42, 1988, nr. 2,	thema: postverkeer
jg. 23, 1969, nr. 3,	thema: Brueghelnummer	jg. 43, 1989, nr. 2,	thema: roepstenen en kerkpuien
jg. 25, 1971, nr. 4,	thema: iets over boerderijen		
jg. 26, 1972, nr. 6,	thema: herbergen	jg. 43, 1989, nr. 4-5,	thema: jacht en stroperij
jg. 27, 1973, nr. 6,	thema: abdijen en landbouw	jg. 44, 1990, nr. 5,	thema: rechtshistorisch patrimonium
jg. 29, 1975, nr. 2-3,	thema: ijzeren afsluitingen		
jg. 30, 1976, nr. 2-3,	thema: heemtaal	jg. 45, 1991, nr. 2-3,	thema: meidagen 1940, WO II in Vlaanderen
jg. 31, 1977, nr. 3-4,	thema: schuttersgilden		
jg. 31, 1977, nr. 5-6,	thema: snoepgoed	jg. 45, 1991, nr. 4-5,	thema: kaarsen
jg. 32, 1978, nr. 6,	thema: wijnkultuur	jg. 46, 1992, nr. 2,	thema: openbaar vervoer in Vlaanderen
jg. 34, 1980, nr. 1-2,	thema: het kind		
jg. 35, 1981, nr. 2,	thema: bijenteelt	jg. 47, 1993, nr. 2,	thema: uurwerken en uurwerkmakers
jg. 39, 1985, nr. 3,	thema: volksdevotie		
jg. 40, 1986, nr. 3-4,	thema: neogotiek in Vlaanderen	jg. 47, 1993, nr. 4,	thema: melkverwerking en melkerijen
jg. 41, 1987, nr. 2-3,	thema: volksgeneeskunde	jg. 48, 1994, nr. 2,	thema: schuttersgilden
jg. 41, 1987, nr. 5,	thema: landbouw in Haspengouw	jg. 48, 1994, nr. 3,	thema: leven in en rond de mijn
jg. 41, 1987, nr. 6,	thema: charivari en volksge-richten	jg. 49, 1995, nr. 3-4,	thema: olieslagmolens

Elk themanummer kost 200 BEF, behalve dat rond olieslagmolens, wat 250 BEF per nummer kost. Andere, gewone, nummers (tot 1991) kunnen tegen 50 BEF per exemplaar aangekocht worden. Voor bestellingen van meer dan vier jaargangen gelden speciale verkoopsvoorwaarden. Voor meer informatie kan u vrijblijvend informeren bij het Verbondssecretariaat, Kerkstraat 17, 2940 's-Gravenwezel, tel/fax. 03/658.90.34

*Steun het Verbond voor Heemkunde
door uw persoonlijke bibliotheek
of die van uw Kring te verrijken !*

Ons heem

- Volledige jaargangen tot en met 1975	400 fr.
- Volledige jaargangen na 1975	550 fr.
- Losse nummers	50 fr.
- Themanummers	200 fr.
- Pakket met 10 nummers uit verschillende jaargangen	200 fr.

Heemspiegel. Driemaandelijks beleids- en vormingsblad

- Jaarabonnement (vier nummers)	250 fr.
---------------------------------	---------

Vriendenboek dr. Jozef Weyns	350 fr.
Hangers (met Verbondsteken)	150 fr.
Verbondswimpels	40 fr.
Verbondskentekens	250 fr.

**Vraag inlichtingen op het Sekretariaat
Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel.
Tel. /Fax 03/658.90.34**

ONS HEEM. Driemaandelijks heemkundig tijdschrift voor Vlaanderen.
Een uitgave van de v.z.w. Verbond voor Heemkunde.

Jaarabonnement over te maken op postrek. nr. 000-0495981-20 of bankrek. nr. 401-4517901-47 op naam van «Verbond voor Heemkunde» v.z.w., Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel (met vermelding: «Ons Heem»). Buitenlandse betalingen enkel op postrekening.
Gewoon abonnement: 600 fr.
Steunend abonnement: 750 fr.
Beschermend abonnement: vanaf 1.000 fr.

Buitenland: 150 fr. toeslag.

REDAKTIERAAD:

Hoofdredakteur: Drs. J. Gerits, Vossenpad 9, 3670 Gruitrode.
Penningmeester: R. Vermeiren, Van de Wervelaan 56, 2970 Schilde.
Koördinatie en verzending: Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel.

Leden:

J. De Vuyst, Ommegangstraat 81, 9420 Erpe-Mere.
J. Olyslaegers, Nieuwstraat 14, 2550 Kontich.
Ir. L. Stockman, Brugstraat 103, 9880 Aalter.
Lic. L. Van de Sijpe, De Schijf 12, 3930 Hamont.
Not. Luc Van Eeckhoudt, St.-Truidensesteenweg 366, 3300 Hakendover.
D. Vanpée, Tommestraat 663, 3040 Ottenburg.

NIEUWE ABONNEMENTEN en OUDE JAARGANGEN: Sekretariaat Verbond voor Heemkunde, Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel. Tel./Fax 03/658.90.34.

RUILDIENST: Sekretariaat Verbond voor Heemkunde, Kerkstraat 17, 2970 's-Gravenwezel.

DRUKKERIJ: Drukkerij Ivo Depreter, Edingsesteenweg 224, 1755 Leerbeek.

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER: Guy Ballet, Woestijnstraat 9, 1755 Gooik.